
ELMÉLETEK ÉS MÓDSZEREK

BOZÓKI ANDRÁS

Az elitváltás elméleti értelmezései

Kelet-közép-európai megközelítések

BEVEZETÉS

Az elitelmélet fénykorát éli Kelet-Közép-Európában. A különböző iskolák – a marxista osztályelemzés, a weberi szociológia, a funkcionalista társadalmirétegződés-kutatás, újosztály-elmélet stb. – kutatói a gyors ütemű politikai és társadalmi változásokat kezdték elemezni, de sokan közülük csakhamar az elitközpon-tú kutatásoknál kötöttek ki. Az újabb elitkutatások egyik jellegzetes ismérve az *elitek átalakulására* fektetett nagy hangsúly, mivel a kutatók az elmúlt évtizedben elsősorban a társadalmi *változással* foglalkoztak. A statikusabb „kremlinológia” és „szovjetológia” (vö. Taras 1992) évtizedei után a politikai rendszerek kutatóinak is paradigmát kellett váltaniuk, hiszen a teljes társadalmi, politikai és gazdasági rendszer hirtelen megváltozott. Természetesen annak elitjeivel együtt. Így – kis túlzással – azt is állíthatjuk, hogy az elitkutatásokra irányuló figyelem annak a „tranzitológiában” és a „konszolidológiában” játszott szerepe következtében nőtt (Schmitter 1995). A kutatók nagy része egyetért abban, hogy a demokratikus átmenet elitek által vezetett folyamat volt. Különösen az 1990-es évek elején tartotta magát az a nézet, mely szerint megbízható demokráciát csakis az elitek képesek létrehozni, ez a tömegektől nem várható el. Vajon miért vált az elitizmus ily népszerűvé?

Az elitista iskola kezdetben úgy tekintett a demokráciára és az elithatalomra, mint két párhuzamosan létező, ugyanakkor egymással ellentétes jelenségre. Michels szerint (1915) az elit – oligarchizáló hajlamai miatt – elkerülhetetlenül „megrontotta”

a demokráciát, így a képviseleti demokrácia egyre többek szemében csak az elitizmus képmutató megnyilvánulása volt. Michels után még évtizedekig a fasizmussal vagy jobb esetben a karizmatikus vezetéssel azonosították az elitizmust, így egyre rosszabb vélemény alakult ki az elitcentrikus megközelítésről. Nyugaton olyan elméletként kezelték, mint amely nem egészen demokratikus módon magyaráz meg bizonyos, a politikai vezetéssel, az uralkodóosztállyal, a politikai osztályokkal és más hasonló fogalmakkal összefüggő jelenségeket. Az 1960-as évek végén, illetve az 1970-es évek elején az „elitista demokrácia” (vö. Schumpeter 1942) és a „részvételi demokrácia” hívei között dúló harc ez utóbbi csoport javára hozott ideiglenes „győzelmet” (vö. Bottomore 1964, Bachrach 1969, 1971). Az általános felfogás szerint az elitista demokrácia a modernizáció egy nehezen megemészthető mellékterméke volt csupán, azé a modernizációs elméleté, amely – néhány évi előretörést követően – maga is a kritika középpontjává vált.

A diktatúra évtizedei alatt a Kelet-Közép-Európában hivatalos szociológia, illetve még inkább a „történelmi materializmus” a marxista osztályelmélet leegyszerűsített változatát szorgalmazta. Eszerint a társadalom a „két osztály – egy réteg” modellre épül, ahol a proletariátus, mint „hatalmon lévő osztály”, a parasztsággal összefogva „uralkodik”, miközben egy nekik alárendelt réteg, az értelmiség – akiket „szellemi munkásoknak” neveztek – segíti őket történelmi céljaik megvalósításában. A régió legtöbb országának egyetemén a marxizmus-leninizmus e hivatalos modellje uralta a társadalomtudományokat. A hivatalos nézeteket hangoztató szociológusok tehát a régi marxi osztályelméletet egyszerűsített változatát képviselték, míg a „másként gondolkodó” szociológusok az újosztály-elméletekkel kísérelték meg érvényteleníteni azokat, és próbálták kritizálni a fennálló szocialista rendszert.

Az elitelmélet az 1980-as évek végén meglepő módon újra népszerűvé vált (Domhoff és Dye 1987, Burton és Higley 1987, Higley és Burton 1989, Wasilewski 1989, Field et al. 1990). A kutatók hamar felhagytak a társadalomtudományokban használt, erősen ideologizált marxista diskurzussal, mivel azt az ideokrata kommunista rezsím kifejezőmódjának tekintették. Mivel úgy tűnt, hogy a rendszerváltás és az elitátalakulás együtt járó folyamatok, a régió szociológusai és politológusai érthető módon az elitelmülethez fordultak – néha anélkül, hogy Paretót vagy Moscát olvasták volna. A demokratikus átmenetet sokszor jellemezték „elitjátékokként”. A társadalomtudományokon belül a hangsúly a struktúrákról a cselekvőkre, az útfüggőségről az intézmények választására, az intézményépítésre helyeződött. Átmenetek, kerekasztal-tárgyalások, alkotmányteremtés, kompromisszumkeresés, egyezségkötés, egyezségsezés, stratégiai választások – ezek mindegyike az elit szerepének fontos-

ságát és a politikai elitet vizsgáló kutatások jelentőségét erősítette. Így mind a történelmi, mind a szellemi feltételek adottak voltak az elitelmélet újbóli felvirágzásához (vö. Higley és Gunther 1992, Etzioni-Halévy 1997, Finocchiaro 1999).

A kelet-közép-európai társadalomelmélet és -kutatás irányt változtatott: a status quo helyett a társadalmi változásokkal, a társadalmi rétegződés helyett az újraélesztett törésvonalakkal, az osztályanalízis helyett az elitkutatással foglalkozik. Elméleti síkon a korábban divatos „új osztály” (*New Class*) megközelítés átadta helyét az elitelméleteknek.

I. A NEW CLASS ELMÉLET

Bár a szovjetrendszerű országok társadalomtudományát a hivatalos marxizmus-leninizmus doktrínájának dominanciája jellemezte, mégis lényeges különbségek mutatkoztak közöttük. A balti köztársaságokban például – mivel azok a Szovjetunió periférius részét képezték – nem is taníthattak empirikus társadalomtudományokat. Lengyelországban, Jugoszláviában és Magyarországon azonban a társadalomtudományok bizonyos mértékű autonómiát élveztek. A diktatúra éveiben is létezett szociológia Lengyelországban, és az 1960-as évektől a politológia is akadémiai diszciplínává vált. Magyarországon ugyancsak az 1960-as évek közepén – több mint tizenöt évi szünet után – állították vissza a szociológia oktatását, de a politikatudomány intézményesülését egészen a 1980-as évek első feléig nem engedélyezték. Ezekben az országokban a félig vagy egyáltalán nem hivatalos marxista filozófia is jelentős autonómiát élvezett bizonyos körökben (Praxis-kör, Budapesti Iskola) és a filozófiában (Leszek Kolakowski, Lukács György). A prágai tavasz előtti években Csehszlovákiában is enyhült a helyzet a társadalomtudományok tanítása terén, de ezt a folyamatot brutálisan megszakították az 1968-as szovjet inváziót követő „normalizáció” évei. Bulgária, Románia és az NDK (poszt)totalitárius rendszerei nem engedélyezték az efféle tevékenységet.

Kelet-Közép-Európában a (félig legális vagy illegális) független társadalomtudományok a politikai elnyomásra reagáltak, amikor hűen felvázolták a hatalmi struktúra és a társadalom kapcsolatát. A piaci szocializmus, a civil társadalom, a második társadalom, valamint a formális és informális társadalmak együttes létezésének elméletei mellett még egy fontos elmélet nyert teret ezekben az országokban: a *New Class* elmélete (vö. Szelényi és Martin 1988). Egykor kommunista, később száműzött vagy bebörtönzött politikusok (Trockij, Gyilas) voltak a látszólag „forradalmi” rezsimek első elemzői és kritikusai: újszerű és sikeres módon a rendszert annak bürokrata rétegén keresztül vizsgálták. Trockij (1964) szerint a bürokraták osz-

tályjellelmzőkkel rendelkező társadalmi rétegnek tekinthetők. Két évtizeddel később Gyilaszt értelmezésében ugyanez a bürokratikus irányítás már egy meghatározó új osztály uralmaként jelentkezik (1966). Kettejük érvei korábbi gondolkodókra, a *New Class* elmélet előfutáira: Bakunyinra és főként Machajskira (1905) emlékeztették a rendszer tanulmányozóit.

A huszadik század közepétől a *New Class* elmélet érdekes szellemi kapcsolódási pontnak ígérkezett Kelet és Nyugat között. Az 1940-es évek első felében Burnham azt állította, hogy a modern kapitalista társadalomban nem a tulajdonosok, hanem az igazgatók hozzák meg a nagyvállalatok stratégiai döntéseit. A fejlődésnek ezen új szakaszát tehát hívhatjuk menedzserizmusnak, ahol nem a tulajdonjog, hanem a döntéshozatali pozíció a hatalom forrása (Burnham 1941). Ezt az állítást erősítette meg évtizedekkel később Konrád és Szelényi (1979), akik a kommunizmus reformkorszakát az uralkodóosztályon belüli küzdelemként fogták fel a (régi, kevésbé művelt, ideologikusabb) bürokraták és a szakértelem ideológiáját hirdető (új, műveltebb, intellektuális) technokrácia között. Nézetük szerint a kommunista nómenklatúra helyét fokozatosan átveszik a technokraták, akik alapjaiban megváltoztatják majd a rezsimszociológiai jellegét. A szakértő értelmiség ezzel feljutna a csúcsra és lezárná osztályhatalomra kerülése történelmi folyamatát.

Konrád és Szelényi eredetileg az 1970-es évek első felében magyarul írt könyvének angol kiadása egybeesett az újosztályelmélet térhódításának időszakával. Alvin Gouldner marxi elméleten alapuló, nagyívű elemzésében (1979) úgy vélte, hogy ez az új osztály egyetlenként rendelkezik azzal a progresszív erővel, amivel kialakíthatja a kritikai közbeszéd kultúráját (*culture of critical discourse*) és delegitimálhatja a kapitalizmust. Gouldner az új osztály felemelkedését nem kritikailag, hanem jóval inkább optimista módon ítélte meg.

A neokonzervatív oldal viszont éppen ugyanezen okból szemlélte az új osztályt gyanakvással. Daniel Bell (1975), Kevin Phillips (1975), Irving Kristol (1978, 1983) és még sokan mások munkájukban rámutattak a kapitalizmus egymásnak ellentmondó kulturális tendenciáira: a „mainstream kultúrája” mellett a kapitalista liberális demokrácia kineveli a maga „ellenkultúráját”, ami aztán létét alapvető értékeiben kérdőjelezi meg. Egyesek viszonylag semleges módon írták le ezt a jelenséget, míg másokat jobban aggasztott az eljövendő kulturális hanyatlás. Az „ellenkultúra” birtokosait, a „tudásosztályt” vagy a „tudásipart” (*knowledge industry*) új osztályként kezelték. E szerint az értelmesség szerint ez az új osztály többé már nem egy dédelgetett társadalmi hatóerő, hanem egy veszélyes, destruktív hatalom (vö. Bruce-Biggs 1981). Daniel Bell az új osztály fogalmát „zavaros koncepciónak” tartotta: inkább egyfajta

mentalitásegyüttesnek, mintsem osztálynak. Véleménye szerint az erre épülő osztályelméletet nem lehet tudományos komolysággal kezelni (Bell, 1980: 144–146).

Később a „régi baloldali” Lipset (1991) kritizálta élesen Konrád és Szelényi egy újabb írását (1991), mert utóbbiak az 1989-es forradalmakat és azok utóhatását az értelmiség mint „politokrácia” – igaz, már nem mint új osztály – diadalának hitték. Úgy tűnik, hogy az újosztály-elmélet csak addig volt népszerű, míg az államszocializmus fennállt. Mindaddig, amíg az egyre inkább technokrata jellegű „politikai osztály” és a társadalom többi része (a proletariátus stb.) között húzóódó szakadékot hatásosan jellemezni és kritizálni volt képes.

Az alábbi táblázat az újosztály-elméletek különböző irányzatait összegzi és azok szerzőit sorolja fel, elemzésük tartománya és tárgya szerint.

1. táblázat Az újosztály-elméletek és képviselőik

	Teoretikus	Főbb állítás
Klasszikus elméletek	Jan W. Machajski (1905) Lev Trockij (1964) James Burnham (1941) Milovan Gylasz (1966)	az értelmiség mint új osztály a bürokrácia uralma menedzseruralom a bürokrácia mint új osztály
A közelmúlt főbb tézisei	Daniel Bell (1975) Kevin Phillips (1975) Alvin Gouldner (1979) Konrád György és Szelényi Iván (1979) Irving Kristol (1978, 1983) Konrád Gy. és Szelényi I. (1991)	a kapitalizmus kulturális ellentmondásai médiakrácia az értelmiség mint új osztály: a kritikai közbeszéd kultúrája az értelmiség mint technokrácia: transzkontextuális tudás hordozói ellenkultúrára épülő tudásipar az értelmiség mint politokrácia

A továbbiakban az elitelméleteket irányultságuk, elemzési szintjük és tárgyük szerint különböztetem meg. Ennek értelmében a következő kategóriákat különítem el 1. a jelenkori elitelméletek, 2. a posztkommunista Kelet-Közép-Európára vonat-

koztható elméletek és megközelítések, valamint 3. Kelet-Közép-Európa egyes posztkommunista országaira vonatkoztható elméletek és megközelítések.

II. A JELENKORI ELITELMÉLET FŐBB ÁLLÍTÁSAI

Az elitszempon্তু megközelítés részben azért vált általánossá az 1980-as évek végére, mert az elitelmélet látszólag pontosabban megragadta a posztkommunista átmenet lényegét, mint a korábban uralkodó *New Class* megközelítés. A következőkben bemutatok néhány, az elitelmélet témakörébe tartozó nagyhatású tételt és megközelítést, melyek a '80-as és '90-es években váltak (újra) ismertté.

Michels (1915), Weber (1915–21), Pareto (1935, 1968), Mosca (1939) és C. W. Mills (1956) klasszikus elitelméletei széles körben ismertek és elfogadottak. A következőkben olyan elméleti újításokat vizsgálok meg az elittanulmányok témaköréből, amelyeket az utóbbi két évtizedben kifejtettek ki.

Az elitmegállapodások (Elite settlements)

Mindössze egy évvel O'Donnell és Schmitter közismert, a demokratikus átmenetekhez ajánlott híres „útmutatója”, a *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies* (1986) megjelenése után és alig két évvel 1989 előtt, Burton és Higley az elitcsoportoknak a politikai változásokban játszott szerepek jelentőségére hívták fel a figyelmet. Burton és Higley úgy vélték, hogy az elitmegállapodások stabil demokráciához vezetnek. Meghatározásuk szerint:

„Az elitek közötti megállapodás meglehetősen ritka esemény, amikor egy nemzet szembenálló elitfrakciói hirtelen és tudatosan újraszabják a közöttük fennálló viszonyt, és kompromisszumot kötnek legalapvetőbb nézeteltéréseiket illetően. Az elitmegállapodásoknak két fő következménye van: megteremtik a nyílt, de békés versenyt a mindegyik fontosabb elitcsoport által elfogadott, a „visszafogott partizánkodás normája” szerint kialakított kereteit, valamint az ingatag rendszerekből (...) stabil rendszereket formálnak, ahol a szabálytalan térfoglalások még a terv szintjén sem fordulnak elő” (Burton és Higley, 1987: 295).

Az elitmegállapodások a társadalmi forradalmak alternatívájaként jelentkeztek (vö. Skocpol, 1979). A békés, demokratikus átmenetnek a köztudatban fontosabbnak ítélt oldalát, annak elit oldalát alkotják. Burton és Higley az elitmegállapodás öt jellemzőjét sorolta fel: 1. gyorsan végbemenő (a megállapodás vagy gyorsan megy végbe, vagy sehogy), 2. tárgyalásos jellegű

(szemtől szembeni, részben titkos), 3. írásbeli szerződésekkel rögzített, 4. békehajlandóságot tükröző, 5. tapasztalt vezetőket kívánó folyamatról van szó.

Az elitek vezérelte átmenet elmélete az 1980-as évek neokonzervatív intellektuális közegében fogalmazódott meg először, amikor a formális, minimalista, „szerényebb” demokráciaértelmezés jelentőségét hangsúlyozták (Huntington 1984, 1989). E demokrácia lényege, hogy a választott elitcsoportok a tömegektől viszonylag kevéssé zavartatva hozzák meg döntéseiket. Huntington megközelítése is elitközpontú volt, amikor úgy vélte, hogy „a demokratikus intézmények tárgyalások és kompromisszumok során jönnek létre, amelyeket a politikai elit saját érdekében és kedve szerint hoz” (Huntington 1984:212). Az elitmegállapodásra összpontosító megközelítés később kiegészült más, a „tranzitológia” témakörébe tartozó fontos hozzászólásokkal. Ezek a rendszerváltás folyamatát nagyrészt „elitjátszmákként” értelmezték (Przeworski 1991, 1992, Bruszt és Stark 1992, Colomer és Pascual 1994, Colomer 2000, Higley és Burton 1998, Higley és Pakulski 2000).

Reprodukción vagy cirkuláción?

Egy nemzetközi összehasonlító kutatás hipotéziseként Szelényi Iván a kilencvenes évek elején újrafogalmazta Pareto elméletét, melyben különbséget tesz a körforgás és az újratermelés fogalmi között. A Szelényi Szonjával közösen publikált tanulmányában azt állította, hogy alapjában véve az elitváltozásoknak két formája van: 1. *elit-újratermelés (reprodukción)* és 2. az *elitkörforgás (cirkuláción)*. Az elit-újratermelés elmélete szerint „a kelet-európai forradalmi változások nem befolyásolták az elitréteg társadalmi összetételét. Ez azért van, mert a régi nómenklatúraelitnek sikerült az osztálystruktúra élén maradnia, így most belőlük alakul ki a vagyonos polgárság.” Az elitkörforgás elmélete szerint „a posztkommunizmusba való átmenet szerkezeti változást hozott az osztályhierarchia élén: új alapelvek alapján, új embereket helyeznek a vezetői pozíciókba”.

Don Treimannal együtt Szelényi Iván vezette Kelet-Közép-Európa legnagyobb nemzetközi összehasonlító elitkutatását, 1993-94-ben. A projekt neve „Társadalmi rétegződés Kelet-Európában 1989 után” volt. Ebben együtt dolgoztak a terület bolgár, cseh, magyar, lengyel, orosz és szlovák kutatóival, s eredményeiket 1995-ben publikálták, a Szelényi által szerkesztett *Theory and Society* egyik különszámában. Bár maga Szelényi, korábbi „megszakított polgárosodás” elmélete (1988) nyomán az elitkörforgás nagyobb valószínűsége mellett érvelt – Hankiss, Staniszki és Szalai álláspontjával szemben, akik az elit-újratermelés elsődlegességét hangsúlyozták –, végső so-

ron csak a politikai elit transzformációjának megítélésében volt igaza. Mint kiderült, az elitreprodukció tétele, inkább a gazdasági elitben lezajló átalakulások magyarázataként volt releváns. Tehát empirikusan mindkét álláspont csak részben bizonyult helyesnek. Szelényi ötletének valódi értéke azonban nem a válaszbán, hanem a kérdésfeltevésben keresendő. A „körforgás vagy újratermelés” (cirkuláció vagy reprodukció) kérdése új megvilágításba állította és alapvetően átformálta az elitkutatókat az 1990-es években. Hamar kiderült, hogy ez az elméleti kérdés nem csupán Kelet-Közép-Európában volt releváns: érvényes volt minden társadalomra, amely hirtelen társadalmi és politikai változásokon ment át.

Differenciálódás és egység: az elitcirkuláció formái

Ezt az elméletet először Field és Higley (1980) fogalmazták meg, később Higley és Pakulski (1992), majd Higley és Lengyel (2000) fejlesztették tovább. Az elmélet lényege, hogy létezik egy alapvető egyetértés vagy megállapodás az amúgy jelentősen differenciálódott elitcsoportok között, amely szerint ideológiai és elméletbeli ellentéteik ellenére is ragaszkodnak a demokratikus játékszabályaihoz. „Az eltérések ellenére, az elit egysége az erős demokratikus állam és a hatékony piacgazdaság *sine qua non*-ja” (Higley és Lengyel, 2000:1). Egy demokratikus társadalomban nem szabad összetéveszteni az elit egységét az elit homogeneitásával. Az elit egysége a széles körű elíttdifferenciálódás feltételei között valósul meg, tehát az egység az alapvető procedurális szabályok betartásában nyilvánul meg. Van azonban az elit egységének egy másik formája is, amelyben az elit differenciálódása elhanyagolható mértékű: ez az ideokratikus elit, amely diktatórikus vagy diktatúra utáni politikai rendszerekben jelenik meg. Az elit egységének hiánya fragmentált elitet eredményezhet abban az esetben, ha differenciált elitcsoportok vannak (ez tipikus jellemzője a meg nem szilárdult demokráciáknak), vagy pedig megosztott elithez vezethet, ha a differenciálódás kismértékű (ez jellemző a tekintélyi elven alapuló rendszerekre).

Az elit egysége és differenciálódása alapján Higley és Lengyel kidolgoztak egy kétdimenziós modellt, amely különböző politikai rendszerekre alkalmazható. Ez a modell hasznos kiindulópontja lehet sok vizsgálatnak, amelyek az elitekkel és a kelet-közép-európai demokratikus konszolidáció kérdéseivel foglalkoznak.

2. táblázat. Az országos elitek típusai és a hozzákapcsolódó politikai rendszerek

		Az elit egysége	
		erős	gyenge
Az elit differenciálódása	széles	<i>Konszenzuális elit</i> (konszolidált demokrácia)	<i>Fragmentált elit</i> (nem konszolidált demokrácia)
	szűk	<i>Ideokratikus elit</i> (totalitárius vagy poszttotalitárius rezsim)	<i>Megosztott elit</i> (autoritárius rezsim)

Forrás: Higley és Lengyel (2000:3)

Higley és Lengyel kidolgoztak egy másik képletet az elitkörforgás változataira is, annak érdekében, hogy az elitelmélet jobban megfeleljen a politikai változások dinamikájának. Nem a Szelényi Iván és Szelényi Szonja által bemutatott modellt (1995) követték, amely az elitváltás alternatív formáit cirkulációra vagy reprodukcióra osztotta. Higley és Lengyel számára a cirkuláció mást jelentett: az elitek változásának alapvető formáját. A körforgás állandó, azt szerintük csak olyan jelzőkkel lehet el látni, mint a „klasszikus”, a „redukciós”, a „felváltó” és a „látszólagos felváltó” (kvázifelváltó) cirkuláció. Ezek mátrixa adja meg számukra az elitváltás tipológiáját. A reprodukció fogalmát a körforgást jellemző melléknévként használták, a felváltás (*replacement*) fogalmát pedig Huntingtontól (1991) kölcsönözték.

3. táblázat. Az elitcirkuláció típusai

		Az elitkörforgás mértéke	
		széles és mély	szűk és sekély
Az elitkörforgás módja	fokozatos és békés	<i>klasszikus cirkuláció</i>	<i>redukciós cirkuláció</i>
	hirtelen és kikényszerített	<i>felváltó cirkuláció</i>	<i>kvázifelváltó cirkuláció</i>

Forrás: Higley és Lengyel (2000:5)

Elitelmélet vagy marxizmus? Egy 20. századi „ítélet”

Az 1990-es években látens vita zajlott az elitelmélet és az osztályelmélet követői között elveik relevanciájával kapcsolatban. A vita némely esetben explicitté vált. A vitában egyik oldalon az elitelméletet képviselő Pakulski és Waters (1995, 1996) álltak – akik kritizálták az osztályszempontú irodalmat –, a másik oldalon pedig Erik O. Wright (1996), aki az osztályelmélet érvényessége mellett érvelt. A terület más tudósai eltérő, néha kevert kutatási stratégiákat alkalmaztak. Mint látható volt, Higley és társai, folyamatosan és kizárólag az elitelméletet használták, míg mások – főképpen Szelényi – ötvözték az elit- és az osztálymegközelítést, anélkül, hogy elkötelezték volna magukat bármelyik mellett.

Higley és Pakulski (2000) a maguk nézőpontjából összegezték mindkét paradigma 20. századi történetét. Az elitszempontú elemzés pártján állva örömmel konstatálták, hogy évtizedekig tartó háttérbe szorítottság után, az elitelmélet végre „győztesen” tért vissza, a század utolsó húsz évében. Ezt az újjáéledést annak tulajdonították, hogy nőtt a politika autonómiájának elismerése és az elitek relatív autonómiája (Etzioni-Halévy 1990), amely nagyobb helyet biztosított a politikát gyakorlóknak a manőverezésre. Higley és Pakulski szerint, ezt a visszatérést három történelmi jelenség ösztönözte:

1. az ázsiai „tigrisországok” sokáig csodás gazdasági eredményei (amelyek nagymértékben az elit döntéseinek voltak köszönhetőek);
2. az államszocialista országok léte és ezek erővonalainak különleges kutatási módjai (kremlinológia, szovjetológia), és végül;
3. „a Szovjetunió és csatlósállamai elitek által vezetett felozlása” 1989–91-ben (Higley és Pakulski 2000:236–7).

Idézték Diamond, Linz és Lipset munkáját, amelyben azt írták: „eseteink során olykor úgy találtuk, hogy a politikai vezetők és az elitek értékrendje, céljai, gyakorlottsága és stílusa volt az, ami megváltoztatta a demokrácia sorsát” (Diamond et al., 1995:19). Azonban az elitelmélet minden haszna ellenére, Higley és Pakulski maguk is elismerik, hogy „az elitről való gondolkodás elméletileg nem újult meg” (2000:238), tehát feltételezhetjük, hogy az általuk felvázolt „20. századi ítélet” nem feltétlenül a „végső ítélet”.

Inspirációk a társadalomelméletben: Foucault, Bourdieu, Mann és Poggi

A Higley, Burton, Field és Szelényi által kifejtett elvek, megközelítések és fogalmi eszközök bizonyultak a legfontosabbaknak,

amiket a kelet-közép-európai elitkutatásokban alkalmaztak. Fontos azonban megjegyezni, hogy az általános értelemben vett elitelmélet megközelítései mellett, az elitváltás megfogalmazásának alakításában, döntőnek bizonyult Michel Foucault és Pierre Bourdieu társadalomelméletének hatása is. Foucault (1983) egyértelművé tette, hogy a hatalom nem kizárólagosan egy osztályé, de nem is az emberek egy csoportjáé, hanem inkább olyan általános jelenség, amely a társadalmi élet minden területén jelen van. Bourdieu elmélete (1983) a tőke különböző formáiról, szintén döntő fontosságú volt, mert megnyitotta az utat a különböző társadalmi erőforrások átválthatóságáról, a különböző tőkejavak konverziójáról való gondolkodás számára. Michael Mann elméletét – amely a társadalmat „szervezett hatalmi hálózatokként” (1986) mutatta be – szintén meg kell említeni. Ez az elgondolás az előzőekhez hasonló kérdéseket általános történelmi és elméleti perspektívából közelített meg, és ösztönzőleg hatott a „hatalom formáiról” megfogalmazott legújabb elméletre, amely főleg Gianfranco Poggi írásaiban (2001) tűnt fel.

III. A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI ELITEKRŐL ÍROTT FŐBB TÉZISEK

A hatalom konvertálása és a „nagykoalíció” tézise

Hankiss Elemér (1990, 1991) fontos tézist fogalmazott meg az elit-újratermelés módjával kapcsolatban. Szerinte ugyanis elittek soha nem képesek önként feladni a hatalmukat. Ha ezt mégis megteszik, kell legyen egy olyan különleges körülmény, amely erre ösztönzi őket. Hankiss szerint ez a motiváció a hatalom konvertálásának lehetősége volt. Azok a politikai vezetők és követők, akik részt vettek a kelet-közép-európai reformfolyamatokban az 1980-as évek második felében, nem a „közjóért”, vagy a szabadságért tettek, amit tettek; Hankiss szerint, inkább a saját érdekeik vezették őket. Pierre Bourdieu hatására Hankiss úgy gondolta, hogy a társadalomban a hatalomnak különböző formái találhatók, és mikor a kommunista elitnek szembeülnie kellett az *ancien régime* hanyatlásával, és annak lehetőségével, hogy elveszíthetik politikai befolyásukat, egyre inkább érdekeltek lettek abban, hogy átmentsék a hatalmukat más területre. Hankiss azt állítja, hogy ezt célt a „spontán privatizáció” törvénybeiktatásával érték el. Bár Magyarországról hozott példákat, hogy bizonyítsa elméletét, elemzésének érvényességét mégis egész Kelet-Közép-Európára kiterjesztette. Abban az időben, mikor a könyve megjelent, a feltevése még inkább heurisztikus volt, nem előzte meg szisztematikus empirikus elemzés. Ennek ellenére a kelet-közép-európai elitátalakulás egyik legjelentősebb hipotézisét fogalmazta meg.

Hankiss úgy gondolta, hogy a kommunistából lett pragmatikus elitek meg fogják találni a kiutat önmaguk számára: megszabadulnak a hitelvesztett rendszertől, de a befolyásukat megőrzik. Feltételezte, hogy a változás nyertesei idővel létrehoznak egy „nagy koalíciót”, a szó társadalmi értelmében, amelyben a korábbi kommunista osztály egybeolvadna a igazgatókkal, az állami tulajdonban levő cégek vezetőivel, főbb vállalkozókkal, és azokkal, akik vezető pozícióban vannak az államigazgatásban. Hankiss úgy gondolta, a „reform” csak jelszó volt, hogy a hatalomátrendeződés során elrejtsek a mélyebben zajló elitkonvergenciát. A potenciális új elit tagjai kialakították a túlélésükhöz szükséges utat. Hankiss szerint ez az elit nem a már befolyásos körökön kívülről származik; azokból kellett összeállnia, akiknek elegendő politikai befolyásuk volt, hogy megteremtsék a meggazdagodáshoz vezető utat. Később más szakemberek felvetették, hogy ez volt az ára annak, hogy békésen, vér nélkül teremtdőött meg nálunk a demokrácia.

Szelényi és Treiman kutatása (1993–94) bebizonyította, hogy Hankissnak csak részben volt igaza: az elit-újratermelés a változás meghatározó módja volt a posztkommunista gazdaságban, ám a politika láthatóbb területein gyorsabb és mélyebb változás zajlott. A politikai elitben a körforgás (az elitváltó cirkuláció) jelentkezett erőteljesebben, amit a békés átmenet kezdetekor még nehezebb volt előre látni.

Politikai kapitalizmus

A lengyel szociológus, Jadwiga Staniszkis (1991) Hankisséhoz nagyon hasonló állítást fogalmazott meg. Szerinte a korábbi nomenklatúra arra használja fel politikai hatalmát, hogy jelentős magánvagyonra tegyen szert. Staniszkis úgy vélte, hogy a privatizációs folyamatnak a kommunista osztály látja hasznát, hiszen ezáltal képes lesz megtartani vezető pozícióját a társadalomban. Staniszkis előre látta a vezető káderekből és a volt nomenklatúra tagjaiból álló vagyonos új polgárság létrejöttét, s ezt a jelenséget „politikai kapitalizmusnak” nevezte. Azért így, mert a távozó politikai elit a kapitalizmust politikai értelemben a saját igényei szerint alakíthatja. A kutató ezt a „nyugatosodás hibrid formájaként” írta le.

Staniszkis a hatalom és a tőke kombinációjának hat különböző formáját vizsgálta, és felsorolta a politikai kapitalizmus előnyeit és hátrányait is. Azt állította, hogy „nincs »racionális privatizáció« tőke nélkül”. A privatizáció folyamatát meglehetősen kiábrándultsággal vizsgálta. A hátrányok között megemlítette, hogy „az állami szektor privatizációjának fogalmát lejáratták a társadalom előtt”, és emiatt az emberek elvesztik kezdeti lelkesedésüket az új rendszerhez való viszonyukban, és nem fognak aktívan részt venni a közügyekben. A „politikai kapita-

lizmus” előnyei között megemlítette, hogy ez a folyamat a rendszerváltást könnyebbé és gyorsabbá tette, mert a nómenklatúra tagjai egyáltalán nem elleneztek a folyamatot, sőt érdekeltek voltak sikerében. Hankiss és Staniszkis elfogadták Bourdieu elméletét a különböző „tőkeformákról” (1983), és mindketten hitték, hogy a posztkommunista átmenet elitváltásának legfontosabb társadalmi folyamata a politikai tőke gazdasági tőkévé való konvertálása lesz.

Az elithálózatok állama

Anton Steen (1997) norvég kutató alkotta meg a balti államok elitváltásáról szóló legátfogóbb munkát, és megalkotott az elitkutatás számára néhány nagyon fontos fogalmat. Könyvében a következő kérdést vetette fel: „Kik alkotják az új elitet, kikkel működnek együtt, és mik a legfőbb irányelveik és döntéseik?” Három balti állam elitjének összetételét és ezen államok politikai fejlődésének különbségeit vizsgálta, a történelmi körülmények, a strukturális problémák, az elitek intézményes beágyazottsága és előző rendszerbeli kapcsolati hálója alapján. A három balti állam közötti különbségeket az elit hozzáállásában, viselkedésében és döntéshozatali módjában leginkább az etnikai összetétel problematikája határozta meg.

A tanulmány felveti az *elitkontroll* elvét, mint az etnikai problémákra adott sajátos balti választ. Ez az elv megmagyarázza, minek köszönhető, hogy a látszólag hasonló balti államokban az elitképződés és az állam szerepe különböző vonalak mentén fejlődik. Az elitattitűdök tekintetében Steen úgy találta, hogy az elitek nem vallanak olyan liberális elveket, mint Amerikában, de olyan szociáldemokrata elveket sem, mint a régóta demokratikus skandináv országokban. Tanulmányában Steen végül azt a konklúziót vonja le, hogy a három balti ország elitjei közti különbség a vártnál kisebb, s ez annak a hipotézisnek a megfogalmazására vezet, hogy az intézményeknek csak csekély hatásuk van az elit változatosságára, kiépülésére, attitűdjére és viselkedésére. Ugyanez igaz a történelmi (kommunista) örökségre, ami szintén viszonylag igen kevésbé számít. Ami Steen szerint valóban fontos, az az ország strukturális jellemzői, mint például a földrajzi elhelyezkedés, a vallásgyakorlás, a kisebbségi helyzet és a társadalmi törésvonalak.

Ezen jellemzők alapján Steen megalkotta az *elithálózatok állama* fogalmát, amely a posztkommunista államot írja le, ahol „az elitek kevés intézményi megszorítás mellett kapcsolódnak egymáshoz. Alkalmazkodnak a piaci liberalizmus retorikájához, míg az államot kihasználják saját érdekeik szerint. Ez az államformálódás nagyon eltér a nyugati országok gyakorlatától” (Steen, 1997:335).

Technokrata kontinuitás

Szalai Erzsébet tézisé (1990, 1995, 2000) nagyban ösztönözte Hankiss elmélete az alakuló „nagykoalícióról”. Szalai, aki az 1980-as években empirikus kutatásokat folytatott állami tulajdonban lévő szocialista nagyvállalatoknál, egyetértett Hankissal abban, hogy az állami vállalatok vezetői igencsak felkészültek voltak a „spontán” privatizációra, amelyet a politikai és gazdasági tőke egyesítése végett találtak ki.

Szalai azonban azt állította, hogy nem az egész nómenklátúra vett részt ennek megvalósításban, hanem csak a fiatalabb, tanultabb, rátermettebb képviselői. Úgy képzelte el ezt az átváltozási folyamatot, mint fokozódó küzdelmet a kommunista rendszer felső rétegében a „régeli elit” és a formálódó „új technokrácia” között. Arra a következtetésre jutott, hogy a fiatalabb, tanultabb, technokrata beállítottságú „új elit” fogja irányítani a rendszerváltást, vagy legalábbis a gazdasági változást. A gazdasági változások tekintetében Szalainak igaza volt, ám a politikai elitek esetében nem a reprodukció, hanem a körforgás dominálta a folyamatot. Szelényi jól látta, hogy Szalai feltevése kicsit összetettebb volt Hankiss és Staniszki téziseinél: „Azok, akik kizárólagosan, vagy túlnyomórészt a politikai tőkére hagyatkoztak a saját hatalmuk és kiváltságaik tekintetében (úm. a régi elit), valószínűbben csúsztak lefelé, mint azok, akik összekapcsolták a kulturális és politikai tőkét (az új technokrácia), és így könnyebben tudtak a gazdasági tőkével kapcsolatban privilégiumokat kiharcolni maguknak” (Szelényi és Szelényi, 1995:618). A kelet-közép-európai elitváltással kapcsolatban Hankiss, Staniszki és Szalai tételei voltak a legfontosabb elméletek, s ezek mind az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején fogalmazódtak meg.

Posztkommunista menedzserizmus: elitelmélet és osztályelmélet kombinációja

Mindössze két évvel az 1995-ös „reprodukció vagy cirkuláció” vita után, Gil Eyal, Szelényi Iván és Eleanor Townsley (1997), új javaslattal álltak elő, amelyet *posztkommunista menedzserizmus* elméletének neveztek el. Ennek a megközelítésnek az volt az érdekessége, hogy összekapcsolták az elitelméleti megközelítést az újosztály-elmélettel. Szelényi tulajdonképpen – Pakulskival és Watersszel (1996) ellentétben – soha nem hagyott fel teljesen az osztályelemzéssel. Számára elitelmélet és osztályelmélet nem zárta ki egymást, hanem egymást kiegészítő elméletekként vette őket számításba, mint amelyek lehetővé teszik, a társadalmi változások megértését. A tanulmány szerzői azt állították, hogy

„a közép-kelet-európai újkapitalista társadalmak különlegessége annak köszönhető, hogy koalícióra léptek az osztályfrakciók és az őket irányító elitek. Ez a koalíció »hatalmi elitet« alkot, amely ellenőrzi a politikai, kulturális és gazdasági intézmények vezető pozícióit, és igyekszik megteremteni »a kapitalisták nélküli kapitalizmust«. Jelen pillanatban, ez a posztkommunista hatalom nem úgy néz ki, mint egy kapitalista osztály (...), nem is emlékeztet a kommunista nómenklatúrára. (...) Az új posztkommunista hatalmi elit leginkább arra hasonlít, amit Bourdieu a nyugati kapitalizmusban úgy hív, hogy »az irányított frakció az uralkodó osztályon belül«: hatalmát legfőképp a tudás, szakismeret és a szimbólumok manipulálása, röviden a »kulturális tőke« alapján gyakorolja» (Eyal, Szelényi, Townsley 1997:61).

A szerzők szerint ez az új elit, a vezető elit, az új »politokrácia« és a kulturális elit alkotják a rendszert irányító „új osztályt”. Ezt hívják posztkommunista menedzserizmusnak. Nem véletlen a Burnhamre (1941) való hivatkozás, bár a szerzők jól látják a különbségeket, az 1930-as évek gazdasági válsága utáni kapitalizmus társadalmi körülményei és az 1990-es évek forradalom utáni vadonatúj „félkapitalizmus” viszonyai között. Eyalék szerint a posztkommunista menedzserizmus, nem a kapitalizmus legkifinomultabb formája, amint azt Burnham és a menedzserizmustézis korai képviselői eredetileg gondolták. A posztkommunista menedzserizmus, a diffúz vagyoni kapcsolatok, a megosztott tulajdon, az „újrakombinált tulajdon” (*recombinant property*) (Stark 1996) és a szociális és politikai bizonytalanság kérdéseire vonatkozik. A rendszer fő szabályalkotói a pénzügyi menedzserek és azok a szakemberek, akik olyan külföldi és nemzetközi pénzügyi ügynökségeknél dolgoznak, amelyek a helyi kapitalizmust a globalizált gazdaság számára tervezik. Gramsci szellemében a szerzők azt is megjegyzik, hogy a menedzserizmus mögött húzódozó ideológia – a monetarizmus – politikai technológiaként is szolgál.

Eyal és szerzőtársai még azt az állítást is megkockáztatják, hogy „a menedzserizmus nem csupán átmeneti jelenség”, hanem hosszabb időre fennmaradó legitimációs elvvé is válhat, amely igazolja a technokrata vezetést. A humán értelmiség beiktatása ebbe az új hatalmi szerkezetbe a rendszer hatékonyabb legitimációját szolgálja, de ez az értelmiség csak legfeljebb „irányított frakciót” jelenthet a hatalmi eliten belül.

Eyal, Szelényi és Townsley elemzése fontos volt és igencsak innovatív: az elitelmélet és az újosztály-tézis kombinációját vette fel, amelybe beillesztették Szelényi korábbi, az értelmiségről szóló elméletének egyes részeit is. Jól érzékeltették azt is, hogy az 1990-es évek eleje igencsak kaotikus időszak volt. Véleményem szerint azonban a menedzserizmus túl komolyan vette a hatalmi elit valójában csak átmeneti érdekeit, amikor a kontrollt a tulajdon elé helyezte. A menedzserizmus tézise túlbecsülte a vezetőket, a technokratákat, a »politokratákat« és a humán értelmiségiek között létrejött koalíció stabilitását is. Az ezredforduló közeledtével már egyértelművé vált, hogy a vezetőket

és más elitcsoportokat nagyon is érdekelte a tulajdonszerzés. Számukra a bizonytalanság és anómia éveit követően a vagyonszerzés megszilárdítása és a folyamat visszafordíthatatlanná tétele jelentette a konszolidációt. Kiderült, hogy a posztkommunista időszak vezető beosztású tagjai nem akarnak életük végéig menedzserek maradni, mivel fárasztónak, idegőrlőnek és egészségtelennek tartják ezt a munkát. Elsősorban meg akartak gazdagodni, de utána már arra törekednek, hogy legyen elég idejük kiélvezni a jólétet és újonnan szerzett vagyonukat.

Felfedezve a körülmények lehetséges változását, egy évvel később publikált könyvükben Eyal, Szelényi és Townsley megtartották a posztkommunista menedzszerizmus fő tételeit, de finomítottak néhány általánosításon és újrafogalmazták a kelet-közép-európai társadalmakban létező menedzszerizmus előrelátható időtartamára vonatkozó elgondolásaikat. Ekkor már a posztkommunista menedzszerizmusra nem úgy tekintettek, mint egy lehetséges, történelmileg egyedi társadalmi rendszer kezdetére, hanem mint az új, vagyonos osztály megszületése során kialakult társadalmi harc egy szakaszára. Ennek eredményeképpen *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe* (1998) című könyvük kiegyensúlyozott, elméletileg és empirikusan megalapozott mű lett. A legtöbb témában jártas szociológus ezt tartja az 1990-es évek posztkommunista elitjeiről írt legjobb könyvnek.

Az elitek mint intézményépítők

Az 1990-es évek közepén megjelentetett cikkükben Antoni Z. Kaminski és Joanna Kurczewska (1995) az eliteket és az intézményépítő folyamatot együtt vizsgálták. Az intézményépítésben két szélsőséges esetet különböztettek meg: 1. azt a politikai rendszert, amelyet „a hatalmon lévő elit egy szűkebb csoportja fogalmaz meg és hoz létre” (felülről lefelé), és 2. azt a politikai rendszert, amely „sokféle helyi, nemzeti, és/vagy funkcionális csoport egyeztetése és kompromisszumkötése során jön létre” (alulról felfelé). Az intézményépítés e két formája a szerzőknél megegyezik az elitek két különböző szemléletével: a stratifikációs és funkcionális szemlélettel.

Stratifikációs szempontból az elit emberek olyan csoportját jelenti, akik a társadalmi hierarchia felsőbb szintjein foglalnak el bizonyos pozíciókat, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy stratégiai döntéseket kontrolláljanak vagy befolyásoljanak *Funkcionális szempontból* viszont vannak olyan csoportok, amelyek elszigetelődtek a formális hatalmi szervezettől, és így – különösen krízishelyzetekben – annak alternatíváját tudják felmutatni (ilyenek például a szociális reformerek, a forradalmárok). Mint mondják:

„Az első esetben az egységes, nemzeti elit felállít egy rendszert, amely megvédi az alulról jövő beavatkozásoktól, és monopolisztikusan kezeli a közérdek fogalmát. (...) A második esetben azok a csoportok, amelyek részt vesznek az alkotmányos szerződésben, intézményi eszközöket hoznak létre, melyek megóvják politikai jogaikat és társadalmi önállóságukat a központi hatalom önkényes beavatkozásától” (Kaminski és Kurczewska, 1995:139).

Kaminski és Kurczewska Weber írásainak hatására megalkotott egy elittipológiát. Különbséget tettek 1. tradicionális elit, 2. karizmatikus elit, 3. bürokratikus-kollektivista elit és 4. interakcionista-individualista elit között. Míg a tradicionális elitek alapvetően konzervatívak, addig a karizmatikus elitcsoportoknak „egyfajta hivatástudatuk van, amely megszemélyesíthető egy prófétában vagy hősből; az emberek az ő kiemelkedő erényeiben és értékeiben hisznek. (...) Minden kapcsolatot személyessé tesznek. Ezeket az eliteket a morális értékek határozzák meg. (...) Csak a motiváció, a szándék számít, az eredmény másodlagos” (Kaminski és Kurczewska 1995:143–144). A harmadik és negyedik típus közül mindkettő racionális-legális típus. Míg a bürokratikus-kollektivista elitek a munka, a központosítás, az állami vagyon fogalmaiban és a *raison d'état* megosztásában gondolkodnak, az interakcionista-individualista típusú elit tagjai olyan fogalmakban találnak fogódzót, mint a vállalkozás, az állampolgárság, a polgári társadalom, a piac és a közsféra. A szerzők megállapítják, hogy a bürokratikus elittel ellentétben „az interakcionista elit a társadalmi együttélés egy sokkal nyitottabb, gazdagabb és változatosabb formáját teremti meg” (1995:145). Eppen ez a fajta elit hiányzik a kelet-közép-európai országokban.

A három elit

Egy nemrég született tanulmányában Jacek Wasilewski (2001) a kelet-közép-európai társadalmi és politikai változásokban három szakaszt különböztetett meg: 1. az átmenet (*transition*), 2. az átalakulás (*transformation*) és 3. a konszolidáció (*consolidation*) szakaszait. Azt állította, hogy ez a három időszak háromfajta elitet kíván meg. Az átmenet alatt „azt a két rendszer közötti, relatíve rövid időszakot” érti, „amelyben kialakulnak az új politikai játékszabályok”. Ez az a periódus, amikor a stratégiai döntések megszületnek. Másodsor – az átalakulás idején – a már meghozott döntések gyakorlatba való átültetése kerül sorra, mint például a demokrácia és a piacgazdaság működésének mindennapi kialakítása. Meglátása szerint az átalakulási folyamatok – az átmenettel ellentétben – jobban be vannak ágyazódva az adott ország társadalmi valóságába: „rendelkezésre álló források újraszervezése által valósulnak meg, egészen pontosan, a már meglévő komponensek transzformá-

ciója által”. És végül a harmadik periódus, a konszolidáció már az új rendre, annak stabilitására, illetve olajozott működésére vonatkozik. „Ez az a folyamat, amikor az új szabályok és minták szokássá válnak” (Wasilewski 2001:134). Itt Wasilewski a Linz és Stepan (1996) által megfogalmazott konszolidációdefiníciót alkalmazza az elitváltás vizsgálatában.

Ezekre a szakaszokra vonatkozóan Wasilewski szerint 1. az átmenet elitje úgy írható le, mint a küldetés és vízió elitje; 2. az átalakulás elitje hivatott arra, hogy „a víziót átültesse a gyakorlatba, (...) ezért nagyrészt mérnökökből és az új államigazgatás, illetve gazdaság szakértőiből áll”; és végül 3. a konszolidáció elitjének az a feladata, hogy megszokottá tegye az új rendet. (...) Nekik kell a közvetítő, integráló, növekedés-serkentő szerepet vállalniuk (Wasilewski, 2001:135).

Wasilewski modelljét leegyszerűsítve a következő táblázatban foglalhatjuk össze:

4. táblázat. A rendszerváltás szakaszai és a háromfajta elit

Elit / szakasz	Elit-jellemzők	Főbb feladatok	Elit-tömeg kapcsolatok
Az átmenet elitje	misszió és vízió	intézményes választások	szimbolikus politika
Az átalakulás elitje	az új rend beállítása	a demokrácia és piacgazdaság működésének elindítása	reformpolitika
A konszolidáció elitje	társadalmi integráció	a demokrácia konszolidálása, a növekedés serkentése	disztributív politika

Forrás: Wasilewski (2001:137) modellje egyszerűsítve.

A „három elit” tézisének összegzésekor Wasilewski rámutatott arra, hogy a különböző időszakok különböző politikai jártasságokat, megközelítéseket, vezetőket és eliteket kívánnak (vagy kívánhatnak) meg. A különböző elitcsoportoknak váltaniuk kell egymást vagy rugalmasan alkalmazkodniuk kell a különböző feladatokhoz. Schmitter (1995) és mások felhívták a figyelmet arra, hogy a konszolidáció teljesen más megközelítést követel meg, mint például az átmenet. Mint Robert D. Putnam (1976) már korábban leszögezte, a forradalom utáni elitek számos tekintetben alapvetően különböznek a forradalmi elitcsoportoktól.

A politikai elitek további tipológiai

A lengyel Włodzimierz Wesolowski (2001) Max Weber elmélete – és saját, négy lengyel parlamenten végzett empirikus kutatása – alapján kidolgozott egy politikustipológiát a parlament tagjairól. Feltárta, hogy manapság a megszilárdult demokráciákban a politikusok leginkább a „politikából” élnek (és nem „a politikáért”). Ennek van pozitív és negatív oldala.

A pozitív oldalon Wesolowski olyan politikusokat említ meg, akiknek „elhivatottságuk” van, akik képesek egy meghatározott, jól definiált, társadalmi, politikai, kulturális vagy geopolitikai célt szolgálni. (Itt megjegyzendő, hogy Wesolowski megkülönbözteti a hivatástudatot a küldetéstudattól: ezek tehát nem azok a politikusok, akiknek „missziójuk” van, hiszen a misszió önmagában véve elég homályos, metapolitikai fogalom.)

A negatív oldalon Wesolowski szerint azok a politikusok vannak, akik „élvhajászok”, vagyis nem hajtja őket semmiféle társadalmi cél. A napi rutinjukat tekintve Wesolowski megkülönbözteti a professzionalizációt a rutinizációtól. A pozitív oldalon említett politikusoknál professzionalizálódás tapasztalható, amely „a munka elvégzéséhez speciális képzettséget, begyakorlottságot és módszeres kivitelezést kíván meg” (Wesolowski 2001:33). Ezzel ellentétben a rutinizálódás Wesolowski számára negatív kategória, mert „rossz irányba fordult professzionalizáció. Az átfogó tudás helyett a képviselő egyszerűen csak kliséket használ, amelyek nemcsak megkönnyítik, hanem helyettesítik a gondolkodást” (Wesolowski 2001:34).

Egy másik kutatás a kulturális és politikai elit közötti kapcsolatot tanulmányozta. Azokra az értelmiségiekre helyezte a hangsúlyt, akik a rendszerváltás időszakában lettek politikusok (Bozóki, 1994). E tipológia alapján, négyfajta értelmiségit (illetve értelmiségiből lett politikust) lehet megkülönböztetni az adott személy politikához való hozzáállása, illetve politikusi motivációi alapján. Ezek 1. a „hivatásosak”, 2. a „küldetéstudatúak”, 3. a „hezitálók”, 4. a „gyors visszavonulók”.

Az első kategóriában azok a korábbi értelmiségiek helyezkednek el, akik hivatásos politikusok lettek, és úgy találták, hogy ez az ő igazi, „természetes” munkájuk. Könnyedén és gyorsan illeszkedtek bele a politikus szerepbe, és azon voltak, hogy minél előbb valódi hivatásosakká váljanak. A második csoport olyan értelmiségiekből állt, akik azért vettek részt a politikában, mert küldetéstudatuk predestinálta őket erre. Ezek az emberek idealisztikus, romantikus érzelmekkel kezdtek politizálni, így jól érvényesültek a rendszerváltás szimbolikus politikájában, de elvesztették befolyásukat a konzolidáció és a demokratikus gyakorlat beidegződése során. A harmadik csoportot tépelődő, hezitáló emberek alkották, akik hezitáltak az értelmiségi és a politikusi szerep között, néha megpróbálták összekötni a kettőt,

de végül mindkét téren kicsúszott a talaj a lábuk alól. Végül a negyedik kategóriába a „gyors visszavonulók” tartoztak, vagyis azok az értelmiségiek, akiket érdekelt a politika, de a gyakorlati politikával való kacérkodást múltó kalandnak vélték. Rövid kitérőt tettek életük egy kivételes helyzetében. Amint megérezték, hogy a helyzet megváltozott, többnyire visszatértek előző foglalkozásukhoz.

Jó néhány további érdekes, említésre méltó elképzelést lehetne még itt vizsgálni, de valamennyi kifejtésére nincs terem. Ehelyett a politikai elitre vonatkozó főbb állításokat, téziseket az itt következő táblázatban foglalom össze. Ebben a táblázatban már igyekeztem azokat az elméleteket is feltüntetni, amelyek bemutatására és kifejtésére a szövegben nem volt mód.

4. táblázat. Kelet-közép-európai elitelméletek és képviselőik

Kutató	Fő állítás, kutatási irány
Thomas A. Baylis (1994, 1998)	Posztkommunista elitátalakulás
Bozóki András (1994)	Az értelmiségi politikusok típusai
Gil Eyal & Eleanor Townsley (1995)	A kommunista nómenklatúra
Gil Eyal, Szelényi Iván & Eleanor Townsley (1997, 1998)	Posztkommunista menedzserizmus elit- és újosztály-elmélet kombinációja
Fodor Éva et al. (1995)	Politikai és kulturális elit
J. Frentzel-Zagórska & J. Wasilewski (2000)	Az elit második generációja
Hankiss Elemér (1990, 1991)	Hatalomkonverzáció, nagykoalíció
Eric Hanley et al. (1996)	Posztkommunista elitjellemzők
John Higley & Lengyel György (2000)	A cirkuláció formái
J. Higley, J. Pakulski & W. Wesolowski (1992)	Posztkommunista elit
John Higley & Jan Pakulski (2000)	Elitelmélet és marxizmus
Antoni Z. Kaminski & Joanna Kurczewska (1995)	Elit mint intézményépítők
Vladimir Shlapentokh et al. (1999)	Új elit összehasonlítása
Jadwiga Staniszkis (1991)	Politikai kapitalizmus

Kutató	Fő állítás, kutatási irány
Anton Steen (1994, 1997)	Elitkontroll és elithálózati állam
Szalai Erzsébet (1990, 1995, 2000)	Technokrata kontinuitás
Szelényi Iván (1988)	Polgárosodás, szocialista vállalkozók
Szelényi Iván & Szelényi Szonja (1995)	Elitcirkuláció és reprodukció
Szelényi, D. Treiman & E. Wnuk-Lipinski (1995)	Feltörekvő elitök összehasonlítása
Jacek Wasilewski (2001)	Három elit
Włodzimierz Wesolowski (1998, 2001)	A politikai elit típusai

IV. ELITKUTATÁS KELET-KÖZÉP-EURÓPA EGYES ORSZÁGAIBAN

Nem könnyű átfogó képet adni, a Kelet-Közép-Európa egyes országaiban lezajlott elitkutatásokról, bár már megjelent egy, a témában úttörő könyv (Best és Becker 1997). Igaznak tűnik az a megállapítás, hogy szisztematikus kutatás az elmúlt tíz évben csak Lengyelországban és Magyarországon folyt. Szisztematikus elitkutatás alatt olyan kutatási projekteket értek, amelyek azért jöttek létre, hogy az elitszempontról megközelítés alapján elemezzék az eliteket, az elitváltást, az elitviselkedést és az ezzel összefüggő kérdéseket.

Ebből a szempontból elmondható, hogy ilyen kutatásokat végzett Pakulski, Panków, Post, Staniszki, Wasilewski, Wesolowski, Wnuk-Lipinski és mások Lengyelországban, míg Böröcz, Hankiss, Lengyel, Róna-Tas, Szalai, Szelényi, Tókécs és mások ugyanezt tették Magyarországon. Sok lengyel és magyar kutató vett részt nagyszabású elitkutatásban: először a Szelényi-Treiman projektben 1993–94-ben (amelyet lefolytatottak a Cseh Köztársaságban, Szlovákiában és Oroszországban is), és másodsorban együttműködve Mattei Dogannal és John Higleyvel 1998-ban és 2000-ben, amelynek eredményeképpen két könyvet is publikáltak. Litvániát és a Cseh Köztársaságot szintén meg kell említeni, ahol az utóbbi néhány évben fontos eredmények születtek az elitkutatás területén.

A legtöbb kelet-közép-európai országban a társadalomtudományi kutatások zöme egyébként is a változásokat taglalta: ilyenek voltak például a demokratikus átmenet és konszolidáció, alkotmányosság, pártrendszer, választási rendszer, választói vi-

selkedés, gazdasági változások, privatizáció, társadalmi rétegződés, etnikai konfliktusok és a közpolitika kérdései. A kutatókat lefoglalta e történelmi léptékű változás eseményeinek leírása és megértése, amelyben főleg az intézményépítési folyamatra koncentráltak. Az elitváltásnak létezik sok félig tudományos, nem szisztematikus megközelítése is – amelyek mindazonáltal fontos források lehetnek –, mint például a memoárok, a filozófiai vagy politikai esszék, a szociográfiák, a sajtóbeszámolók és hasonlók. Sok esetben az adatok még hiányosak, a kutatások pedig befejezetlenek, így az *oral history* típusú munkáktól a tisztán statisztikai adatok elemzéséig számos kutatás roppant fontos lehet az elitszempon্তু megközelítések számára is.

Mindazonáltal így is sok elemzés foglalkozott a politikai elittekkel, igaz ezek a tanulmányok elsősorban az átalakulás jellegzetességeire koncentráltak. Noha mindenki elismerte az elitkutatás fontosságát – mind Kelet-, mind Nyugat-Európában –, mégis, az 1990-es évek legtöbb kutatása elsősorban a változás dinamikáját taglalta (forradalom, átmenet, konszolidáció, változások a társadalmi rétegződésben stb.).

Lengyelország és Magyarország esetében kevés kivétellel jellemző volt, hogy az 1990-es évek első felében külföldi vagy külföldön élő hazai kutatók meghatározó szerepet játszottak a kutatások elindításában. Ők ugyanis könnyebben hozzáfértek támogatásokhoz, illetve nekik voltak meg az eszközeik egy nagyobb szabású vagy kiterjedtebb kutatás kidolgozásához. A helyi kutatóknak – főleg a kezdeti időkben – néhány külföldi szakember munkája különösen hasznosnak bizonyult, még akkor is, ha azok nem kifejezetten elitcentrikus megközelítések voltak.

A kezdeti időszak után a helyi kutatók elkezdtek együttműködni külföldi kollégáikkal különböző nemzetközi projektekben. A kilencvenes évek közepére ez könnyebbé is vált, hiszen a nyugati akadémiai körökben is generációváltás történt. Azokat a tudósokat, akik elhagyták hazájukat és az 1950-es, 1960-as években nyugatra mentek, egyre inkább felváltották azok a kelet-közép-európaiak, akik az 1980-as, 1990-es években maguk is az Egyesült Államokba mentek tanulni, hogy ott doktori címet szerezzenek, illetve munkát találjanak. A legtöbb esetben sikeresen dolgoztak együtt partnereikkel minden országban, ötvözve a helyi, gyakorlati tudást az elméleti felvértezettséggel. Manapság ismét megfigyelhető egy újabb generáció megjelenése a kelet-közép-európai társadalomtudományok területén. Ezek a nyugati nyelveket jól beszélő fiatal kutatók mostanra már nemcsak „hazlátogatók” vagy „bedolgozók”, hanem a régióban élve is egyaránt képesek versenyezni és együttműködni nyugati kollégáikkal.

5. táblázat. A politikai elitről folytatott kutatások
Kelet-Közép-Európa országaiban

Ország	Kutató	Téma
Bulgária	Jevgenyij Dainov (1998)	politikai elit
	P. Kabakcsieva & D. Minev (1996)	politikai és máselitok
	Petya Kabakcsieva (2001)	állam és civil társadalom
	Georgi Karaszimeonov (1995)	pártok és pártelitok
	Dobrinka Kostova (2000)	gazdasági elitok
	N. Tikigyijev et al. (1998)	elitok és társadalmi rétegződés
	Zdravka Toneva (1997)	elitkutatás-áttekintés
Csehország.	L. Brokl, Z. Mansfeldova & Z. Kroupa (1993)	politikai elit
	Pavel Machonin & Milan Tucek (2000)	új elitok
	Petr Matějů & Nelson Lim (1995)	elitváltás
	Petr Matějů (1997)	elitkutatás-áttekintés
	Aviezer Tucker (1999)	értelmiségiek
Észtország	Jaan Kelder & Indrek Mustimets (1993)	parlamenti elit
	Marika Kirch et al. (1998)	elitcsoportok
	Anton Steen (1996, 1997a, 1997b, 1997c)	politikai elit és az állam
	Anneli Tarkmeel (2000)	elit és nemzeti fejlődés
	Jaan Toomal (1999)	parlamenti elit
Lengyelország	Janina Frentzel-Zagórska (1993)	elitok, konszolidáció
	A. Kaminski & J. Kurczewska (1994)	„nomád” elitok
	Michael D. Kennedy (1991)	értelmiség és szakértő elitok
	Ireneusz Krzeminski (1995)	értelmiség
	B. Mach & W. Wesolowski (2000)	politikai elit
	Witold Morawski (1994)	menedzserek
	Krzysztof Palecki (1992)	politikai elit
	Irena Panków (1994, 1998)	parlamenti elit
	Aleks Szczerbiak (1998)	bürokraták, értelmiségiek

Ország	Kutató	Téma
Lengyelország	Aleks Szczerbiak (1998)	bürokraták, értelmiségiek
	Jacek Wasilewski (1990, 1993, 1994, 1995, 1997, 1998, 2000)	parlamentek, elitfajták, konszolidáció
	J. Wasilewski & I. Panków (1995)	politikai elit
	J. Wasilewski & E. Wnuk-Lipinski (1995)	elitváltás
	Włodzimierz Wesolowski (1992)	politikai elit és parlament
	W. Wesolowski & B. Post (1998)	politikai elit és parlament
	Jerzy Wiatr (1987)	politikai vezetők
	Edmund Wnuk-Lipinski (1993 etc)	átmenet, elitek, konverzió
	Voytek Zubek (1991)	nómenklatúra
Litvánia	G. Babachinaite et al. (1998)	hatalmi elit
	Diana Janusauskienė (2002)	politikai elit, demokratizáció
	Algus Krupavicius (1996)	elitképződés
	Kestutis Masiulis (1997)	elitattitűdök és -orientációk
	Irmina Matonyte (2001a, 2001b)	posztszovjet elitek
Magyarország	Ágh Attila (1992)	pártelitek
	Bozóki András (1996, 1999, 2002)	értelmiség, kerekasztal-elit
	Bozóki, Javorniczky & Stumpf (1998)	politikai vezetők
	Böröcz József & Róna-Tas Ákos (1995)	gazdasági elitek
	Böröcz J. & Caleb Southworth (1996)	értelmiség
	Csizmadia Ervin (2001)	késő Kádár-kori értelmiség
	Huszár Tibor (1997)	elitkutatás áttekintés
	Körösenyi András (1996, 1999)	nómenklatúra, értelmiség
	Lengyel György (1989, 1998)	menedzserek, gazdasági elit
	Lengyel Gy. & Bartha A. (2000)	menedzserek
	Nyíró András (1989, 1992)	politbüro, nómenklatúra

Ország	Kutató	Téma
Magyarország	Róna-Tas Ákos (1991, 1994, 1995)	parlamentari és gazdasági elitok
	Szalai Erzsébet (1994, 2000)	új technokrácia, értelmiség
	Szelényi, Szelényi & Kovách Imre (1995)	politikai és gazdasági elitok
	Rudolf L. Tókéés (1991, 1996, 2000)	kommunista és kerekasztal-elitok
Románia	Bárdi Nándor & Kántor Zoltán (2001)	kisebbségi politikai elit
	Silviu Brucan (1996)	hatalmi elit
	Irina Culic (1999, 2001)	értelmiség, politikai elit
	Florin Mirghesiu (1998)	politikai elit és modernitás
	Alina Mungiu-Pippidi (1999)	értelmiség, politikai kultúra
	Vladimir Pasti (1995)	átmenet és elitváltás
	Andrei Plesu (1996)	átmeneti elitok
	Laurentiu Stefan (2001)	a politikai elit rekrutációja
	Stelian Tanase (1996)	elit és társadalom
	Gheorghe Tibil (1995)	elitkonfliktusok
Vladimir Tismaneanu (1998)	átmenet, elitok és elitideológiák	
Szlovákia	Martin Bútorá et al. (1999)	konzolidáció és pártelitok
	Zuzaná Kusá (1993, 1997)	értelmiség, elitkutatók
	L. Maliková & J. Chapman (1995)	helyi elitok
	Janá Plichtová & E. Brozmanová (1994)	helyi elitok
	Sona Szomolányi (1994a, 1994b)	politikai elitképződés
	John Gould & S. Szomolányi (2000)	politikai elitok konzolidációja

MELYEK A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI ELITKUTATÁS FŐBB TANULSÁGAI?

Következtetések

Mivel az átmenetkutatás és az elitkutatás meglehetősen egybefonódott, a kutatás súlypontja áttevődött a struktúráról a cselekvőkre, a társadalmi determinizmusról a politikai döntésre.

Az elitekre úgy tekintettek, mint a demokratizációs „játzsma” fontos „játékosaira”. Azokban a kelet-közép-európai országokban, ahol az államiság kérdése nem okozott újonnan felmerülő, megoldandó problémát, ott az elitek a demokratizálásra tudtak koncentrálni, és egységesülésük is viszonylag gyorsabban következett be. Azon országokban viszont, ahol az elitnek más „játzsma” is be kellett szállnia a demokratizálás mellett – mint például függetlenség, etnikai konfliktusok, új határok, nacionalizmus, szuverenitás és hasonlók –, ott az elitek kevésbé voltak hatékonyak a kétszeres vagy akár „háromszoros átmenet” (Offe, 1997) levezénylésében. Az átmenetnek e „háromszorosossága”: mint átállás diktatúráról demokráciára, szocializmusról kapitalizmusra és (néhány esetben) államnélkülségről – a (kon)föderációból való kiválás útján – szuverén nemzeti államra; nos, ez óriási kihívást jelentett az elitképződést tanulmányozók számára is.

Másodsorban az átmenet vizsgálata mellett a kelet-közép-európai elitkutatás összekapcsolódott más projektekkel is, különösen azokkal, amelyek a politikai pártokat és a pártrendszert, a társadalmi és politikai törésvonalakat, a társadalmi rétegződést elemezték. Néha az ezeken a területeken dolgozó szakemberek fontos szociológiai tanulságokra mutattak rá, segítve ezzel az elitkutatásokat is.

Harmadszor, figyelembe véve, hogy a kelet-közép-európai társadalmak állandó változásban voltak, nem meglepő, hogy a politikai elitre vonatkozó kutatások szorosan összefüggtek a gazdasági és kulturális elit kutatásaival is. Az hatalom konvertálásának jelensége elengedhetetlenné tette a társadalmi tőke (Bourdieu, 1983) különböző formáinak és ezek átalakulásának tanulmányozását. Ilyen változások voltak például a tőke politikáiból gazdaságivá, kulturálisból politikáivá, gazdaságiból pedig politikáivá történő átalakulásai. Ebből adódóan a kelet-közép-európai elitkutatás egyik jellegzetessége, hogy a különböző elitek társadalmi kapcsolatait, beágyazottságukat is figyelembe veszi. A kelet-közép-európai tapasztalatokból adódó legfőbb következtetés röviden összefoglalva így hangzott: a politikára az elitcirkuláció, de a gazdaságra az elitreprodukció volt jellemző.

A szűkebb értelemben vett politikai elitekkel kapcsolatban a jelenkori kutatás leginkább az egymást követő parlamentek tagjaival és a pártelitekkel foglalkozott (Best & Becker 1997, von Beyme 1993). Ez a fajta elemzés szorosan kapcsolódik az elitek pozicionális meghatározásához, amely elitek alatt azokat a csoportokat érti, amelyek felsőbb pozícióban helyezkednek el és stratégiai döntéseket hoznak. A demokráciákat a diktatúráktól az alapján lehet megkülönböztetni, hogy míg a demokratikus rendszerekben a hivatalos hatalmi pozíciók nagyobb valószínűséggel megegyeztek a hatalom tényleges hierarchiájával, addig a diktatúrákban nagyobb szerepet kaptak az informális erők is.

Ezért igazolható az elitek pozicionális elemzésének túlsúlya az új demokráciákban.

Másrésről talán túl nagy hangsúlyt is kapott az elitek meghatározásában a formális hatalom. Vannak ezekben a társadalmakban fontos csoportok, amelyek informális hatalmat vagy befolyást gyakorolnak, ezért fennmaradt egy másik fajta kutatási megközelítés, amely megpróbálta leírni ezt a jelenséget is. E kutatási irány – amely szintén jellemző a jelenlegi kelet-közép-európai társadalomtudományra – arra a kérdésre helyezte a hangsúlyt, hogy mi az értelmiség szerepe és mekkora a kulturális elit befolyása a politikában, és milyen az együttműködés a kapitalizmus kezdeti szakaszában a gazdasági és politikai szereplők, mint hálózatok, lobbik, családok, érdekcsoportok között. Nem szabad elfelejteni, hogy Kelet-Közép-Európában a kapitalizmus „kapitalisták nélkül” épült fel, ezért ez kezdetben – Frydman és Rapaczynski szavaival – „elvtársias”, elvtársi arcú kapitalizmus volt.

Az informális hatalom periódusán, úgy tűnik, ma már túlhaladt az idő. A kelet-közép-európai elitátalakulás újabb sajátosságait figyelembe véve az átfogó elitkutatásnak a jövőben egyaránt figyelembe kell vennie a formális, pozicionális elemzés és az informális, elithálózati megközelítés szempontrendszerét. Ráadásul az is valószínűsíthető, hogy az átmenet évtizede után megszilárdulnak a kapitalizmus által újonnan létrehozott osztálypozíciók, és az elitkutatások divatja után bekövetkezik az osztályelemzés reneszánsza.

IRODALOM

- Ágh, Attila (1992), „From Nomenclatura to Clientura” *Budapest Papers on Democratic Transition*. Budapest: BKE
- Babachinaite, G., J. Novagrockienė, A. Raulickyte, and G. Valickas (1998), *Lietuvos valdziu elito teisines samones ir savimones ipatumai*. (The Peculiarities of Legal Identity of Lithuanian Power Elites) Vilnius: Eugrimas
- Bachrach, Peter (1969), *The Theory of Democratic Elitism: A Critique*. Boston: Little, Brown; London: University of London Press
- Bachrach, Peter ed. (1971), *Political Elites in a Democracy*. New York: Atherton Press
- Bakunin, Mikhail (n.d.), *A Criticism of State Socialism*. London: Cienfuegos Press
- Bárdi Nándor & Kántor Zoltán (2001), „Az RMDSZ a romániai kormányban, 1996–2000” *Régió*, No. 4.
- Baylis, Thomas A. (1994), „Plus Ca Change? Transformation and Continuity Among East European Elites” *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 27. No. 3. 315–28.
- Baylis, Thomas A. (1998), „Elite Change After Communism: Eastern Germany, the Czech Republic, and Slovakia” *East European Politics and Societies*, Vol. 12. No. 2. Spring, 265–99.
- Bell, Daniel (1975), *Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books

- Bell, Daniel (1980), „The New Class: The Muddled Concept” in D. Bell: *The Winding Passage: Essays and Sociological Journeys, 1960–1980*. New York: Basic Books, 144–64.
- Best, Heinrich & Ulricke Becker, eds. (1997), *Elites in Transition: Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen: Leske + Budrich
- Beyme, Klaus von (1993), „Regime Transition and Recruitment of Elites in Eastern Europe” *Governance*, Vol. 6. No. 3. July, 409–25.
- Bottomore, Tom B. (1964), *Elites and Society*. Harmondsworth: Penguin
- Bourdieu, Pierre (1983), „Forms of Capital” in John G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, 241–58.
- Bozóki András (1994), „Intellectuals and Democratization in Hungary” in Chris Rootes and Howard Davis (eds.), *A New Europe? Social Change and Political Transformation*. London: UCL Press, 149–175.
- Bozóki, András (1996), „Intellectuals in a New Democracy: The Democratic Charter in Hungary” *East European Politics and Society*, Vol. 10. No. 2. Spring, 173–213.
- Bozóki András ed. (1999), *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest-New York: Central European University Press
- Bozóki András ed. (2002), *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy*. Budapest – New York: Central European University Press
- Bozóki András, Javorniczky István & Stumpf István (1998), *Magyar politikusok arcképcsarnoka*. Budapest: Századvég
- Bozóki András et al. (eds.) (1999-2000), *A rendszerváltás foratókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. Vol. 1–4. Budapest: Magvető, Vol. 5–8. Budapest: Új Mandátum
- Böröcz József & Róna-Tas Ákos (1995), „Formation of New Economic Elites: Hungary, Poland and Russia” *Theory and Society*, Vol. 24. No. 5. 751–81.
- Böröcz József & Caleb Southworth (1996), „Decomposing the Intellectuals’ Class Power: Conversion of Cultural Capital to Income” *Social Forces*, Vol. 74. No. 3. 797–821.
- Brokl, Lubomir, Zdenka Mansfeldova, Z. Kroupa (1993), *Political Elites. Background study, East Central Europe*. Prague: Institute of Sociology
- Bucan, Silviu (1996), *Stalpii noi puteri*. (The Pillars of Power) Bucharest: Nemira
- Bruce-Biggs, B. ed. (1981), *The New Class?* New York: McGraw-Hill
- Bruszt László & David Stark (1992), „Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition” in Ivo Banac (ed.), *Eastern Europe in Revolution*. Ithaca – London: Cornell University Press, 13–55.
- Burnham, James (1941), *The Managerial Revolution*. Bloomington: Indiana University Press
- Burton, Michael G. & John Higley (1987a), „Invitation to Elite Theory” in G. William Domhoff & Thomas R. Dye (eds.), *Power Elites and Organizations*. Newbury Park: Sage, 219–238.
- Burton, Michael G. & John Higley (1987b), „Elite Settlements” *American Sociological Review*, Vol. 52. June, 295–307.
- Bútorá, Martin, Grigorij Meseznikov, Zora Bútorová & Sharon Fisher, eds. (1999), *The 1998 Parliamentary Elections and Democratic Rebirth of Slovakia*. Bratislava: Institute of Public Affairs
- Colomer, Josep M. & Margot Pascual (1994), „The Polish Games of Transition” *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 27. No. 3. 275–94
- Colomer, Josep M. (2000), *Strategic Transitions: Game Theory and Democratization*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press
- Culic, Irina (1999), „The Strategies of Intellectuals: Romania under Communist

- Rule in Comparative Perspective” in A. Bozóki (ed.), *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest–New York: Central European University Press
- Culic, Irina (2001), *Elita politica si democratizare in Romania*. (Political Elite and Democratization in Romania) PhD-disszertáció, Cluj-Napoca: Babes-Bolyai University
- Csizmadia Ervin (2001), *Diskurzus és diktatúra*. Budapest: Századvég
- Dainov, Jevgenij (1999), *Elitat i Promianata v Bulgaria* (The Elite and the Change in Bulgaria) Sofia: Open Society Press
- Diamond, Larry, Juan J. Linz & Seymour M. Lipset (1995), *Politics in Developing Countries: Comparing Experiences with Democracy*. Boulder: Lynne Rienner Publishers
- Djilas (Gyilas), Milovan (1966), *The New Class*. London: Unwin
- Dogan, Mattei & John Higley, eds. (1998), *Elites, Crises, and the Origins of Regimes*. Lanham: Rowman & Littlefield
- Dogan, Mattei & John Higley (1998), „Elites, Crises, and Regimes in Comparative Analysis” in Mattei Dogan & John Higley (eds.), *Elites, Crises, and the Origins of Regimes*. Lanham: Rowman & Littlefield, 3–27.
- Domhoff, G. William & Thomas R. Dye eds. (1987), *Power Elites and Organizations*. Newbury Park: Sage
- Etzioni-Halévy, Eva, ed. (1997), *Classes and Elites in Democracy and Democratization*. New York: Garland
- Etzioni-Halévy, Eva (1990), „The Relative Autonomy of Elites: The Absorption of Protest and Social Progress in Western Democracies” in Jeffrey Alexander & Piotr Sztompka eds., *Rethinking Progress*. Boston: Unwin Hyman, 202–225.
- Eyal, Gil & Eleanor Townsley (1995), „The Social Composition of the Communist Nomenklatura: A Comparison of Russia, Poland, and Hungary” *Theory and Society*, Vol. 24. No. 5. October, 723–750.
- Eyal, Gil, Iván Szelényi & Eleanor Townsley (1997), „The Theory of Post-Communist Managerialism” *New Left Review*, No. 222. March–April, 60–92.
- Eyal, Gil, Iván Szelényi & Eleanor Townsley (1998), *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London: Verso
- Field, G. Lowell & John Higley (1980), *Elitism*. London: Routledge & Kegan Paul
- Field, G Lowell, John Higley & Michael G. Burton (1990), „A New Elite Framework for Political Sociology” *Revue Européenne des Sciences Sociales*, Vol. 28. No. 88. 149–182.
- Finocchiaro, Maurice A. (1999), *Beyond Right and Left: Democratic Elitism in Mosca and Gramsci*. New Haven: Yale University Press
- Fodor, Éva, Edmund Wnuk-Lipinski & Natasha Yershova (1995), „The New Political and Cultural Elite” *Theory and Society*, Vol. 24. No. 5. October, 783–800.
- Foucault, Michel (1983), „The Subject and Power” in Hubert L. Dreyfus & Paul Rabinow (eds.), *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press, 208–26.
- Frentzel-Zagórska, Janina (1993), „The Road to a Democratic Political System in Post-Communist Eastern Europe” in J. Frentzel-Zagórska (ed.), *From a One-Party State to Democracy*. Amsterdam: Rodopi, 165–93.
- Frentzel-Zagórska, Janina & Jacek Wasilewski, eds. (2000), *The Second Generation of Democratic Elites in Central and Eastern Europe*. Warsaw: ISP PAN
- Gould, John A. & Sona Szomolányi (2000), „Slovakia: Elite Disunity and Convergence” in John Higley & Lengyel György (eds.), *Elites After State Socialism*. Lanham: Rowman & Littlefield, 47–69.
- Gouldner, Alvin (1979), *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. New York: The Continuum Publishing Corporation

- Hankiss Elemér (1990), *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press
- Hankiss Elemér (1991) „Reforms and the Conversion of Power” in Peter R. Weilemann, Georg Brunner & Rudolf L. Tókécs eds., *Upheaval against the Plan: Eastern Europe on the Eve of the Storm*. Oxford: Berg, 27–39
- Hanley, Eric, Petr Matějů, Klára Vlachová & Jindrich Krejci (1996), *The Making of Post-Communist Elites in Eastern Europe*. Prague: Sociologický ústav, AV CR (Working papers 96:3.)
- Higley, John & Michael G. Burton (1989), „The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns” *American Sociological Review*, 54. 17–32.
- Higley, John & Richard Gunther (1992), *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Higley, John & Jan Pakulski (1992), „Revolution and Elite Transformation in Eastern Europe” *Australian Journal of Political Science*, Vol. 27. 104–119.
- Higley, John & Michael Burton (1998), „Elite Settlements and the Taming of Politics” *Government and Opposition*, Vol. 33. No. 1. Winter, 98–115.
- Higley, John, Jan Pakulski & Włodzimierz Wesolowski, eds. (1998), *Post-Communist Elites and Democracy in Eastern Europe*. London: Macmillan
- Higley, John & György Lengyel (2000), „Elite Configurations after State Socialism” in J. Higley & Gy. Lengyel eds., *Elites After State Socialism*. Lanham: Rowman & Littlefield, 1–21.
- Higley, John & Jan Pakulski (2000a), „Elite Power Games and Democratic Politics in Central and Eastern Europe” in Michel Dobry ed., *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe: Lessons for the Social Sciences*. Dordrecht: Kluwer, 109–29.
- Higley, John & Jan Pakulski (2000b), „Elite Theory versus Marxism: The Twentieth Century Verdict” in John Higley & Lengyel György eds., *Elites After State Socialism*. Lanham: Rowman & Littlefield, 229–41.
- Huntington, Samuel P. (1984), „Will More Countries Be Democratic?” *Political Science Quarterly*, Vol. 99. 193–218.
- Huntington, Samuel P. (1989), „The Modest Meaning of Democracy” in Robert A. Pastor ed. *Democracy in the Americas: Stopping the Pendulum*. New York–London: Holmes & Meier, 11–28.
- Huntington, Samuel P. (1991), *The Third Wave: Democratization in Late Twentieth Century*. Norman: Oklahoma University Press
- Huszár Tibor (1997), „Elite Research in Hungary, 1985–1994” in Heinrich Best and Ulrike Becker eds., *Elites in Transition: Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen: Leske + Budrich, 41–59.
- Januaskienė, Diana (2002) *Political Elites and Democratization in Post-Communist Lithuania*. Ph.D. thesis, Graduate School for Social Research, Institute for Philosophy and Sociology, Polish Academy of Science, Warsaw
- Kabakcsieva, Petya & Duhomir Minev (1996), *Prechobim: eliti i strategii*. (The Transition: Elites and Strategies) Sofia: Sofia University St. Kliment Ohridski Press
- Kabakcsieva, Petya (2001), *Grazddanskoto obchestvo srechu druzhavata. Bulgarskata situacia*. (Civil Society Against the State: The Bulgarian Case) Sofia: Lyk
- Kaminski, Antoni Z. & Joanna Kurczewska (1994), „Main Actors of Transformation: The Nomadic Elites” in Eric Allardt & Włodzimierz Wesolowski (eds.), *The General Outlines of Transformation*. Warsaw: IfiS PAN Publishing
- Kaminski, Antoni Z. & Joanna Kurczewska (1995), „Strategies of Post-Communist Transformations: Elites as Institution-Builders” in Bruno Grancelli (ed.), *Social Change and Modernization: Lessons from Eastern Europe*. Berlin: Walter de Gruyter, 131–52.
- Karasimeonov, Georgi (1995), „Differentiation Postponed: Party Pluralism in

- Bulgaria" in Gordon Wightman (ed.), *Party Formation in Eastern Europe*. Aldershot: Edward Elgar, 154–78.
- Kelder, Jaan & Indrek Mustimets, eds. (1993), *Keda mi valisime*. (Whom Did We Elect) Tartu: Liivimaa Lombard
- Kennedy, Michael D. (1991), *Professionals, Power and Solidarity in Poland: A Critical Sociology of Soviet-type Society*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kirch, Marika, Aksel Kirch, Rein Ruutso, Tarmo Tuisk & Mait Talts (1998), „The Elites of Estonia and Other Baltic States on Their Way to the European Union” in Antje Herrberg (ed.), *Which Identity for Which Europe*. Aalborg: Aalborg University Press, 19–36.
- Konrád, George [György] & Iván Szelényi (1979), *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich
- Konrád, György & Iván Szelényi (1991), „Intellectuals and Domination in Post-Communist Societies” in Pierre Bourdieu & James S. Coleman (eds.), *Social Theory in Changing Society*. Boulder: Westview, 337–61.
- Kostova, Dobrinka (2000), „Bulgaria: Economic Elite Change During the 1990s” in John Higley & Lengyel György (eds.), *Elites After State Socialism*. Lanham: Rowman & Littlefield, 199–207.
- Körösenyi András (1996), „Nómenklatúra és vallás” *Századvég*, Summer, 67–93.
- Körösenyi András (1999), *Politics and Government in Hungary*. Budapest–New York: Central European University Press
- Kristol, Irving (1978), *Two Cheers for Capitalism*. New York: Basic Books
- Kristol, Irving (1983), *Reflections of a Neoconservative*. New York: Basic Books
- Krupavicious, Algas (1996), „Models of Post-Communist Political Elites in Central Europe and the Baltics: Comparative Analysis” *Budapest Papers on Democratic Transition*, #158.
- Krzeminski, Ireneusz (1995), „Styles of Political Thinking in Polish Intellectual Elites” *Polish Sociological Review*, No. 2. 125–37.
- Kusá, Zuzana (1993), „Prvá republika v autobiografických rozprávaniach potomkov slovenskej predprevratovej inteligencie” (The First Republic in the Autobiographical Narratives of the Descendants of Slovak Revivalist Intelligentsia) *Sociologický časopis*, Vol. 29. No. 1. Prague: České akademie věd, 43–57.
- Kusá, Zuzana (1997), „Elite Research in the Slovak Republic” in Heinrich Best & Ulrike Becker (eds.), *Elites in Transition: Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen: Leske + Budrich, 77–89.
- Lengyel György (1989), *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. (Entrepreneurs, Bankers and Businesspeople) Budapest: Magvető
- Lengyel György (1998), „The Hungarian Economic Elite in the First Half of the 1990s” in John Higley, Jan Pakulski & Włodzimierz Wesolowski (eds.), *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. Basingstoke: Macmillan, 203–12.
- Lengyel György & Attila Bartha (2000), „Bankers and Managers After State Socialism” in John Higley & Lengyel György eds., *Elites After State Socialism*. Lanham: Rowman & Littlefield, 163–77.
- Linz, Juan J. & Alfred Stepan (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press
- Lipset, Seymour M. (1991), „Comments” in Pierre Bourdieu & James S. Coleman (eds.), *Social Theory in a Changing Society*. Boulder: Lynne Rienner Publishers
- Mach, Bogdan & Włodzimierz Wesolowski (2000), „Poland: The Political Elite’s Transformational Correctness” in John Higley & Lengyel György (eds.), *Elites After State Socialism*. Lanham: Rowman & Littlefield, 87–102.
- Machajski, Jan Waclaw (1905), *Le Socialisme des Intellectuals*. Paris: Seuil

- Machonin, Pavel & Milan Tuček (2000), „Czech Republic: New Elites and Social Change” in John Higley & Lengyel György (eds.), *Elites After State Socialism*. Lanham: Rowman & Littlefield, 25–45.
- Maliková, Ludmilla & J. Chapman (1995), „Rekrutácia miestnych politických elit na Slovensku” (Recruitment of Local Political Elites in Slovakia) in *Locálna moc v transformacnom procese*. Bratislava: Nova, 17.
- Mann, Michael (1986), „Societies as Organized Power Networks” in Michael Mann: *The Sources of Social Power*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1–33.
- Masiulis, Kestutis (1997), *Lietovos elitas: Ekonomines vertybes, politines orientacijos, prognozes*. (Lithuanian Elite: Economic Preferences, Political Orientations, Prognosis) Vilnius: Pradai
- Matějů, Petr & Nelson Lim (1995), „Who Has Gotten Ahead after the Fall of Communism? The Case of the Czech Republic” *Czech Sociological Review*, Vol. 3. No. 2. 117–36.
- Matějů, Petr (1997), „Elite Research in the Czech Republic: A Report on Major Research Projects” in Heinrich Best & Ulrike Becker (eds.), *Elites in Transition: Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen: Leske + Budrich, 61–76.
- Matonyte, Irmina (2001a), *Posovietinio elito labirintai*. (Labyrinths of the Post-Soviet Elite) Vilnius: Knygiai
- Matonyte, Irmina (2001b), „Value Evaluation of the Lithuanian Leaders of the Post-Soviet Economy, 1999–2000” *Filosofija – Sociologija* Vol. 8. No. 2.
- Michels, Robert (1962) [1915], *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. New York: Free Press
- Mills, Charles W. (1956), *The Power Elite*. New York: Oxford University Press
- Mirghesiu, Florin (1998), *Elitele Politice si Modernitatea Româneasca*. (Political Elites and the Romanian Modernity) Bucharest: Nemira
- Morawski, Witold (1994), „Polscy kierownicy. Miedzy nomenklatura a menedzeryzmem” (Polish Managers: Between Nomenclature and Managerism) in W. Morawski (ed.), *Zmierzch socjalizmu panstwowego*. (The Decline of State Socialism) Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN, 196–213.
- Mosca, Gaetano (1939), *The Ruling Class*. New York: McGraw-Hill
- Mungiu-Pippidi, Alina (1999), „Romanian Political Intellectuals before and after the revolution” in Bozóki A. (ed.), *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest–New York: Central European University Press, 73–99.
- Nyíró András et al. (1989), *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. (A Guide for the Study of the Politbureau) Budapest: Aula
- Nyíró András (1992), „The Leading Bodies of the Party in the Mirror of their Resolutions” *Journal of Communist Studies*, Vol. 8. No. 3. September, 62–75.
- O’Donnell Guillermo & Philippe C. Schmitter (1986), *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusion about Uncertain Democracies*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press
- Offe, Claus (1997), *Varieties of Transition*. Cambridge: M.I.T. Press
- Pakulski, Jan & Malcolm Waters (1995), „The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society” *Theory and Society*, Vol. 25. No. 5. October, 667–91.
- Pakulski, Jan & Malcolm Waters (1996), *The Death of Class*. Los Angeles: Sage
- Palecki, Krzysztof ed. (1992), *Elity polityczne w Polsce*. (Political Elites in Poland) Warsaw: Wydawnictwo Adam Marszałek
- Panków, Irena (1994), „Responsibility of New Elites: From the Solidarity Movement to Parliament Building” in Ágh Attila (ed.), *The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps*. Budapest: HCDS, 211–22.
- Panków, Irena (1998), „A Self-Portrait of the Polish Political Elite” in John Higley, Jan Pakulski & Włodzimierz Wesolowski (eds.): *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. Basingstoke: Macmillan, 188–202.

- Pareto, Vilfredo (1935), *The Mind and Society: A Treatise in General Sociology*. New York: Dover
- Pareto, Vilfredo (1968), *The Rise and Fall of the Elites: An Application of Theoretical Sociology*. Totowa, N. J.: Bedminster Press
- Pasti, Vladimir (1995), *România in tranzitie: caderea in viitor*. [Romania in Transition] Bucharest: Nemira.
- Philips, Kevin (1975), *Mediocracy*. Garden City: Doubleday
- Plesu, Andrei (1996), *Chipuri si másti ale tranzitiei*. (Faces and Masks of Transition) Bucharest: Humanitas
- Plichtová, Jana & Elena Brozmanová (1994), „Demokracja na Slovensku z pohľadu starostov” (Democracy in Slovakia from the View of Mayors) *Sociológia*, Vol. 26. No. 6.
- Poggi, Gianfranco (2001), *Forms of Power*. Cambridge: Polity Press
- Przeworski, Adam (1991), *Democracy and the Market*. Cambridge: Cambridge University Press
- Przeworski, Adam (1992), „The Games of Transition” in Scott Mainwaring, Guillermo O'Donnell & J. Samuel Valenzuela eds. *Issues in Democratic Consolidation*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 105–52.
- Putnam, Robert D. (1976), *The Comparative Study of Political Elites*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall
- Róna-Tas, Ákos (1991), „The Selected and the Elected: The Making of the New Parliamentary Elite in Hungary” *East European Politics and Societies*, Vol. 5. No. 3. Fall, 357–93.
- Róna-Tas, Ákos (1994), „The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition” *American Journal of Sociology*, Vol. 100. No. 1. 40–69.
- Róna-Tas, Ákos & József Böröcz (1995), „Small Leap Forward: Emergence of the New Economic Elites” *Theory and Society*, Vol. 24. No. 5. 751–81.
- Schmitter, Philippe C. (1995), „Transitology: The Science or the Art of Democratization?” in Joseph S. Tulchin ed., *The Consolidation of Democracy in Latin America*. Boulder: Lynne Rienner, 11–41.
- Schumpeter, Joseph A. (1942), *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Harper & Bros.
- Shlapentokh, Vladimir, Christopher Vanderpool & Boris Doktorov, eds. (1999), *The New Elite in Post-Communist Eastern Europe*. College Station: Texas A & M University Press
- Skocpol, Theda (1979), *States and Social Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press
- Staniszki, Jadwiga (1991), *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*. Berkeley: University of California Press
- Stark, David (1996), „Recombinant Property in East European Capitalism” *American Journal of Sociology*, Vol. 101. No. 4. 993–1027.
- Steen, Anton (1994), *Recirculation and Expulsion: The New Elites in the Baltic States*. Oslo: University of Oslo Press
- Steen, Anton (1996), „Consolidation and Competence: Research on the Politics of Recruiting Political Elites in the Baltic States” *Journal of Baltic Studies*, Vol. 27. No. 2. 28–45.
- Steen, Anton (1997), *Between Past and Future: Elites, Democracy and the State in Post-Communist Countries: A Comparison of Estonia, Latvia and Lithuania*. Aldershot: Ashgate
- Steen, Anton (1997), „The New Elites in the Baltic States: Recirculation and Change” *Scandinavian Political Studies*, Vol. 20. 91–112.
- Steen, Anton (1997c), „The Baltic States after the Change of the Regime” in Heinrich Best & Ulrike Becker (eds.), *Elites in Transition: Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen: Leske + Budrich, 149–70.
- Stefan, Laurentiu (2001), „Political Elite Recruitment and Party Development

- in Post-Communist Romania” Paper prepared for ECPR First General Conference, Canterbury, U.K. September 6–8. 2001.
- Szalai Erzsébet (1990), *Gazdaság és hatalom*. Budapest: Aula
- Szalai Erzsébet (1994), „The Power Structure in Hungary After the Political Transition” in Christopher G. A. Bryant & Edmund Mokrzycki (eds.), *The New Great Transformation? Change and Continuity in East Central Europe*. London: Routledge
- Szalai Erzsébet (1995), „The Metamorphosis of the Elites” in Király Béla & Bozóki András (eds.): *Lawful Revolution in Hungary, 1989–94*. Boulder: Social Science Monographs, 159–74.
- Szalai Erzsébet (2000), *Szereppróba*. Budapest: Századvég
- Szczerbiak, Aleks (1998), *Bureaucrats and Professionals: The Party-Machine in Post-Communist Poland*.
- Szelényi Iván & Bill Martin (1988), „Three Waves of New Class Theories” *Theory and Society*, Vol. 17. No. 5. 645–67.
- Szelényi Iván (1988), *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press
- Szelényi Iván & Szonja Szelényi (1995), „Circulation or Reproduction of Elites During the Postcommunist Transformation of Eastern Europe” *Theory and Society*, Vol. 24. No. 5. October 615–38.
- Szelényi Iván, Don Treiman & Edmund Wnuk-Lipinski eds. (1995), *Elity w Polsce, w Rosji in na Węgrzech: Wymiana czy reprodukcja?* (Elites in Poland, Russia, and Hungary: Change or Reproduction?) Warsaw: Instytut Studiów Politycznych PAN
- Szelényi, Szonja, Szelényi Iván & Kovách Imre (1995), „The Making of the Hungarian Postcommunist Elite: Circulation in Politics, Reproduction in the Economy” *Theory and Society*, Vol. 24. No. 5. October, 697–722.
- Szomolányi, Sona (1994), „Formovanie politických elit” (The Formation of Political Elites) in *Slovensko v 90. Rokoch – kroky európskemu spolocenstvu*. Bratislava: Institute for Sociology
- Szomolányi, Sona (1994), „Old Elites in the New Slovak State and Their Current Transformation” in S. Szomolányi & G. Meseznikov (eds.), *The Slovak Path of Transition – to Democracy?* Bratislava: Slovak Political Science Association, 63–82.
- Tánase, Stelian (1996), *Revolutia ca esec: Elite si societate*. (Revolution as Failure: Elites and Society) Bucharest: Nemira
- Tarkmeel, Anneli (2000), „The Elite Issue and Democratic Development: The Case of the Baltic States” in Hans-Peter Svege & Riku Kinnunen (eds.), *Transformation of Economic and Political Systems in the Baltic Sea Region*. Tartu: Nordic Council of Ministers and EuroFaculty, 253–69.
- Taras, Raymond C. ed. (1992), *Handbook of Political Science on the USSR and Eastern Europe*. Westport: Greenwood Press
- Tibil, Gheorghe (1995), „Conflictul elitelor si instabilitatea politică in evolutia modernă si contemporană a României” (The Conflict of Elites and Political Instability in the Modern and Contemporary Evolution of Romania) *Polis* No. 3. 85–112.
- Tikidjiev, N., S. Koleva, Z. Zlatkov, M. Kelian & D. Kostova (1998), *Social Stratification and Inequalities*. Sofia: Sofia University
- Tismaneanu, Vladimir (1998), *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism and Myth in Post-Communist Europe*. Princeton: Princeton University Press
- Toneva, Zdravka (1997), „Research on Economic and Political Elites in Bulgaria in the period 1990–1995” in Heinrich Best & Ulrike Becker (eds.), *Elites in Transition: Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen: Leske + Budrich, 91–106.
- Toomal, Jaan (1999), *Valitud ja valitsenud: Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuse isikkoosais aastail 1917–1999*. (The Elected and

- the Rulers: The Personal Composition of Estonian Parliaments and Other Assemblies Between 1917 and 1999) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu
- Tökés Rudolf L. (1990), „Hungary's New Political Elites: Adaptation and Change, 1989-90” *Problems of Communism*, Vol. 39. November-December, 44-65.
- Tökés Rudolf L. (1996), *Hungary's Negotiated Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press
- Tökés Rudolf L. (2000), „Hungary: Elites and the Use and Abuse of Democratic Institutions” in John Higley & György Lengyel (eds.), *Elites After State Socialism*. Lanham: Rowman & Littlefield, 71-85.
- Trotsky, Leon (1964), *The Basic Writings of Trotsky*. Edited by Irwing Howe. London: Secker and Warburg
- Tucker, Aviezer (1999), „The Politics of Conviction: The Rise and Fall of Czech Intellectual-Politicians” in Bozóki A. (ed.), *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest-New York: CEU Press, 185-205.
- Wasilewski, Jacek (1989), „Elityzm Redivivus?” (Elitism Revived?) *Studia Socjologiczne*, No. 3. 79-107.
- Wasilewski, Jacek (1990), „The Patterns of Bureaucratic Elite Recruitment in Poland in the Seventies and Eighties” *Soviet Studies*, Vol. 42. 743-57.
- Wasilewski, Jacek (1993), „Towards New Political Elites in Poland?” in Jacques Coenen-Huther & Brunon Synak (eds.): *Post-Communist Poland: From Totalitarianism to Democracy*. Commack, NY: Nova Science Publishers, 29-50.
- Wasilewski, Jacek (1994), *Konsolidacja elit politycznych w Polsce, 1991-93*. (Consolidation of Political Elites in Poland, 1991-93) Warsaw: Instytut Studiów Politecznych PAN
- Wasilewski, Jacek (1995), „The Forming of a New Elite: How Much Nomenklatura is Left?” *Polish Sociological Review*, No. 2. 113-.
- Wasilewski, Jacek & Edmund Wnuk-Lipinski, (1995), „Poland: Winding Road from the Communist to the Post-Solidarity Elite” *Theory and Society*, Vol. 24. No. 5. October, 669-96.
- Wasilewski, Jacek (1997), „Elite Research in Poland, 1989-1995” in Heinrich Best & Ulrike Becker (eds.), *Elites in Transition: Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen: Leske + Budrich, 13-39.
- Wasilewski, Jacek (1998a), „Hungary, Poland, and Russia: The Fate of Nomenklatura Elites” in Mattei Dogan & John Higley (eds.), *Elites, Crises and the Origins of Regimes*. Lanham: Rowman & Littlefield, 147-67.
- Wasilewski, Jacek (1998b), „Elite Circulation and Consolidation of Democracy in Poland” in John Higley, Jan Pakulski & Włodzimierz Wesolowski (eds.), *Post-Communist Elites and Democracy in Eastern Europe*. Basingstoke: Macmillan, 163-87.
- Wasilewski, Jacek (2001), „Three Elites of the Central-East European Democratization” in Radosław Markowski & Edmund Wnuk-Lipinski (eds.), *Transformative Paths in Central and Eastern Europe*. Warsaw: Friedrich Ebert Stiftung, 133-42.
- Weber, Max (1960) [1915-21], *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press
- Wesolowski, Włodzimierz (1992), „The Role of Political Elites in Transition from Communism to Democracy: The Case of Poland” *Sisyphus*, Vol. 8. No. 2. 77-100.
- Wesolowski, Włodzimierz & Irena Panków, eds. (1995), *Świat elity politycznej*. (The World of the Political Elite) Warsaw: IFiS PAN
- Wesolowski, Włodzimierz & Barbara Post, eds. (1998), *Polityka i Sejm*. *Formowanie się elity politycznej*. (Politics and the Parliament: The Formation of the Political Elite) Warsaw: Wydawnictwo Sejmowe
- Wesolowski, Włodzimierz (2001), „Change and Continuity: Four Polish

- Parliaments, 1989–2001” *Central European Political Science Review*, Vol. 2. No. 4. Summer, 25–50.
- Wiatr, Jerzy (1987), „Political Leadership in Poland in Light of Sociological Research” *Polish Sociological Bulletin*, No. 2. 69–81.
- Wnuk-Lipinski, Edmund ed. (1995), *After Communism: A Multidisciplinary Approach to Radical Social Change*. Warsaw: Institute for Political Studies, PAN
- Wright, Erik O. (1996), „The Continuing Relevance of Class Analysis. Comments.” *Theory and Society*, Vol. 25. No. 5. October, 693–716.
- Zubek, Voytek (1991), „The Polish Communist Elite and the Petty Entrepreneurs” *East European Quarterly*, Vol. 25. No. 3. 339–62.

SZABÓ MÁRTON

Diskurzuselemzés és politikatudomány*

A diszkurzív szemlélet régóta jelen van az európai és az amerikai politikatudományban, de diszciplínaalakító igénnyel csak mintegy bő tíz éve, az 1990-es évtized elején jelent meg. Mivel a politológiát eleddig tárgya specifikálta, nem pedig speciális szemlélete és módszertana, ezért a „politikátárgy” vizsgálatában több tudományág használatát és együttműködését figyelhetjük meg. Ezek művelői között pedig már több évtizede vannak olyan kutatók, akik elégedetlenek a modernitás és a pozitívizmus projektumával. Az empirikus politikatudományi kutatók egyik elindítója, Harold Lasswell a politika pszichológiai és a nyelvi vizsgálatának kezdeményezője is (Szabó 1998: 20–39). Murray Edelman az 1960-as évektől jelenteti meg a politika szimbolikus dimenzióit elemző, nagy hatású munkáit (Szabó 1998: 110–132). 1958-ban Párizsban jelent meg a modern retorika egyik legjelentősebb munkája (Perelman–Olbrechts-Tyteca 1971), amely a politikai gondolkodás vizsgálata számára is új perspektívákat nyitott. Németországban pedig évtizedek óta folynak kiterjedt vizsgálatok a politika nyelvéről (Szabó 1998: 18, 40–54), egyáltalán nem a lingvisztikai problémák illusztrálásának szándékával. És ez csak néhány példa. Mindezen törekvések azonban nem érintették komolyan a politikatudomány alapjait; „helyileg” annak határain helyezkedtek el. A politológia főárama intézményeket és szervezeteket tanulmányozott, eseménytörténeteket vizsgált, szinguláris vélemé-

* Részlet a szerző *A diszkurzív politikatudomány alapjai* című, megjelenés előtt álló könyvéből. A munkát a L'Harmattan Kiadó adja ki a *Posztmodern politológiák* sorozat első köteteként.

nyeket aggregált közvéleménnyé, és a hatalom „lényegét” kutatatta. Mindenekelőtt pedig hiányzott belőle a nyelvi reflexivitás, azaz nem kérdezett rá a politikai problémák tematizálásának és megoldásának jelentésfeltételeire.

A kilencvenes évek elején azonban változás történt: tömegesen jelentek meg a szakmában azok a politológusok, elsősorban egy essexi székhelyű kutatási központ, az ECPR körül, akik egyrészt megtámadták a politológia obligát szemléletmódját, másrészt új, empirikus vizsgálatokat kezdeményeztek. Mi több: elkezdtek szervezkedni, határokon átnyúlóan.¹ Úgy vélem, az eseménysor tudásszociológiailag is jelentős: a szervezkedők tevékenysége nyomán a politikai valóság posztmodern szemlélete és a politikai diskurzusok szisztematikus elemzése a politológia integráns részévé kezd válni. A formálódó diszkurzív politológia hangsúlya, jellege, helye és terjedelme természetesen folyamatosan alakul, de az offenzív fellépés fokozatosan viszi a perifériáról a centrum felé. A következőkben megkísérlem bemutatni ezeket a törekvéseket, először a szemléleti pozíció, majd az empirikus vizsgálatok néhány fontos jellemzője révén.

NYELVI FORDULAT ÉS POLITIKAI DISKURZUSELEMZÉS

A kutatók törekvése az, hogy kialakítsák a politika vizsgálatának új szemléletét, avagy egy új felfogás jegyében folytassák a vizsgálatokat. Ezt az új tudomány szemléletet elsősorban Terrell Carver, a bristoli egyetem politikaelmélettel foglalkozó professzora igyekszik koncipiálni, de mások is megszólalnak a tárgyban, például Matti Hyvärinen, Josef Bleicher és Jacob Torfing. A koncepció sarokpontja az a felfogás, hogy a filozófiában lezajlott nyelvi fordulat után komoly kutató nem gondolhatja azt, hogy a nyelv átlátszó ablak, amelyen át minden további nélkül a (politikai) valóságot pillanthatjuk meg, persze, ha betartjuk a helyes ismeretszerzés szabályait. Ezért is áll a koncepcionális elemzések kezdőpontján a filozófia nyelvi fordulatának értelmezése.

Carver írja némi leegyszerűsítéssel, de aligha félreérthetően: „A huszadik századi filozófia határozottan eltávolodott attól a felfogástól, amely szerint a nyelven keresztül a világot és alkotóelemeit észlelhetjük, mégpedig egy olyan paradigma felé, ahol a hangsúly magán a nyelven és a nyelvi elemeken van, s azon, ahogyan a világ felépül számunkra a nyelv által hordozott jelentésekből. Ez annak a tudományos és racionalista világképnek a megfordítása, amelyet a tudományos forradalom és az elmúlt pár évszázad empirikus filozófiái hagytak ránk örökül. A korábbi felfogás szerint a nyelv állítólag semleges médium, amely elvileg egyértelműen képes tükrözni a tényeket és kifejezni a jelentéseket” (Carver 2002: 50). A politikai diskurzus-

elemzés, írja, éppen ennek a filozófiai és tudományszemléleti paradigmaváltásnak az eredményeképpen alakult ki.

A felfogás magát a nyelvet is új megvilágításba helyezi. Először is a nyelv nem tükör, amely a valóság eleve meglévő emberi arcát tükrözi, hanem a valóság emberi arccal való felruházásának eszköze. „A nyelvet arra használjuk, hogy jelentéseket írjunk a tárgyak és a tapasztalatok világába, amiket aztán visszafordítunk, többnyire azt gondolva, hogy a jelentések öröktől fogva hozzátartoznak a tárgyakhoz és tapasztalatokhoz” (Carver 2002: 50). Másodsorban a nyelv nem absztrakt rendszer vagy egyéni produkció, hanem *életforma*, amint ezt Wittgenstein is gondolta. „Nyelv által szerveződik az emberi cselekvés, nyelven keresztül alakítjuk az életünket” (Carver 2002: 50). Avagy általa és benne „társadalmi tevékenységeket fejlesztünk ki és gyakorolunk, hatalmi viszonyokat teremtünk és konzerválunk” (Carver 2002: 51). Harmadsorban a nyelv nem megnevez, hanem *szervez*. „A nyelvet már nem úgy értelmezik, mint ami elsősorban »megnevezi« a tárgyakat, aztán érveket gyárt ezekről logikai, matematikai, geometriai vagy más eljárások segítségével” (Carver 2002: 51). Akik mégis ezt teszik, fontos kérdések gyakorlati megoldása helyett intellektuális indíttatásból megoldhatatlan fejtörőbe bonyolódnak. Carver arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvi fordulat narratív vagy diszkurzív fordulat is; a jelentést nem az egyes szavak, hanem a különböző narratívák hordozzák és közvetítik.

A nyelv ezen konstruktivista felfogásából két fontos dolog következik. Egyrészt nincs ember, aki önmagát nyelven kívülre lenne képes helyezni; természetesen lehet egy *adott* diskurzuson kívülre kerülni, de nem magán a nyelven kívülre. A tudományos bizonyítás is narratívába ágyazott, hiszen „nyelvet csak nyelvvel lehet összehasonlítani, nem pedig közvetlenül a világgal” (Carver 2002: 52). A tudományos különbségek tehát narratív különbségek. Az *European Political Science* szerkesztősége a politikai diskurzuselemzés sajátosságait számba vevő rövid írásában (*Discourse Analysis: Criticism and Defence*. 2002, 1: 66–67) ezt a következőképpen formulázta: „Csak az Isten képes minden vonatkozásban kilépni a diszkurzivitásból. Mi, halandó emberek azok között a diszkurzív keretek között élünk, amelyek meghatározzák érvényességünk kritériumait” (2002, 1: 66). Avagy: „Az én nem nyelv előtti adottság” (Carver–Hyvärinen 1997: 5). Természetesen, tenném hozzá, lehet úgy viselkedni, a tudományban is, *mintha* nyelven kívül lennénk, azt *hinni*, hogy állításaink maguk az igazságok, nem pedig az igazság konstrukciói. Másrészt a nyelvi fordulat következménye a *jelentésközpontú* felfogás kialakulása, vagyis kezdetét vette a társadalomtudományokban az oksági viszony mint egyetemes magyarázó elv eljelentéktelenítése és helyettesítése. A társadalomtudományok újabban „kevésbé azt kérdezik, hogy »miért?«, mint in-

kább azt, hogy »hogyan?«”(Bleicher 1997: 144).

Ez azonban már a módszerproblémához visz bennünket közel, vagyis ahhoz a kérdéshez, hogy vajon mit és hogyan vizsgál a politikai diskurzuselemző, avagy milyen politikai valóság tárul fel a diskurzuselemzések során.

A MÓDSZER SZEMLÉLETE

A módszer alapszemlélete hermeneutikai. A politikai diskurzuselemzők lényegében úgy gondolkodnak a társadalom vizsgálatának tudományos lehetőségéről, mint Hans-Georg Gadamer, Paul Ricoeur vagy Clifford Geertz: a társadalomtudományi kutatás egy jelentésekkel telített valóság interpretálása, egy általános szövegvalóság olvasása. Az értelmező módszer azonban lényegileg más, mint a pozitivista „oknyomozó” eljárások. A „természettudományt és a társadalomtudományt hagyományos módszerekkel művelők azt ígérik, hogy »mély« struktúrákba és egységes világba nyerünk betekintést” (Carver 2002: 53), hogy minden állítás megfelelő módszer helyes alkalmazásával egyértelműen bizonyítható vagy cáfolható, az ismeretek pedig kumulálnak. Vagyis az igazság a módszer, nem pedig a beszélő(k) függvénye. Az interpretációs metodológiák viszont azt tartják, hogy minden vizsgálati tárgy multidimenzionális, már csak ezért sem létezik egyetlen autentikus jelentés, ráadásul a jelentések is mindig processzuálisan és dialógusban állnak elő. A gyakorlati igazság nem is módszer, hanem pozíció és szituáció függvénye. A „hermeneutikailag formált megközelítések” (Bleicher 1997: 145) szerint a jelentést nem egy jelentésen kívüli realitás, hanem egy másik jelentés alakítja. Általánosan szólva: a hermeneutikai szituáció egyetemes; a politikai ember mindig értelmező létben van, és a jelentésadás s az interpretálás nem az ember egyik vonása, hanem létezési formája vagy életmódja. Egy ilyen tapasztalatnak a feltárása, amely elsősorban a történelem, a társadalom és a művészet tapasztalata, nem szorítható bele a természettudományok és a matematika gondolkodásmódjába, de attól még igazságot hordoz és tényeket közvetít. Vagy ahogyan Gadamer írja, „itt is a megismerés és az igazság a tét” (Gadamer 1984: 21). De mi ez, és hogyan tárható fel?

Az interpretatív metodológia kulskifejezése az *olvasás*. „Az utóbbi egy-két évtizedben az olvasás lett számtalan kultúrakutatás és társadalomtudományi törekvés kulcsmetaforája”, és a kutatók számára az sem kétséges, hogy szoros kapcsolat van „a filozófia »nyelvi fordulata« és az olvasás mint társadalomtudományi módszer között” (Carver-Hyvärinen 1997: 3, 4). De, és ez legalább ennyire figyelemre méltó itt, a kutatók szerint egyrészt nemcsak szövegeket olvasunk, hanem tárgyakat és cselekedeteket is, miként Ricoeur javasolta (Ricoeur 2002), másrészt

a cselekvő és a résztvevő, a tudományos és a köznapi ember egyaránt „olvas”, vagyis az értelmezés nem exkluzív cselekedet. „Olvasunk képeket, testbeszédet, filmeket, építményeket és bármit, aminek jelentése van. Sőt a sportban – különösen azokban, amelyekre jellemző a taktikai játék, mint például a futballban – olvassuk az ellenfél játékát is. A társadalmi és politikai világ játékhöz hasonló elképzelése értelmező olvasást vár el mind a résztvevőktől mind a megfigyelőktől” (Carver–Hyvärinen 1997: 3).

De miért és hogyan vált az olvasás az interpretatív módszer megkülönböztető metaforájává? Avagy miért gondolhatjuk azt, hogy a politológus és a politikus tevékenysége *politikairás* és *politikaolvasás*? A politikai diskurzuselemzők szemléletét és törekvéseit az idézett gyűjteményes kötet szerkesztői ekképpen jellemzik, némileg hagyományos terminológiákban fogalmazva: „Ennek a metaforának az értelmét az a meggyőződés adja, hogy a szavak és a szóképek, a mondatok és a narratívák nem azok, aminek látszanak. Különösképpen igaz ez a megállapítás a politikaolvasás [political reading] esetében. Ez azt jelenti, hogy meg kell különböztetni a szöveg »felszínét« [surface] annak »mélyen« fekvő struktúrájától; hogy meglehetősen érzékenységgel kell vizsgálni ezt a felszínt” (Carver–Hyvärinen 1997: 4).

A jellemzésben a felszín kategóriája a kulcskifejezés. Az feltehetően nem kétséges, hogy minden értelmezés tagolás és összefüggések feltárása; egy minden ízében homogén valóság értelmezetlen valóság. A kérdés csak az, hogy mi módon tagolunk, és milyen összefüggéseket állapítunk meg tagolásaink között. A politikai diskurzuselemzők azt kifogásolják, hogy a „tagolók” eleddig eljelentéktelenítették a politika szövegvalóságát; átnéztek rajta, mintha nem is lenne, vagy pedig látszatnak vélték, ami eltakarja a lényegét. A *felszín* ezért nem a felszíniesség vagy a lényegtelenesség, hanem az alakító-hordozó valóság kategóriája. A felszín a mélység dialektikus ellenkategóriája, az a szint, ahol minden dolog a szemünk elé kerül, a lényeg vagy a mélység is, csak éppen tudnunk kell olvasni, és ismernünk kell a szövegformák kifejező és alakító erejét, no meg a határait. A politikai szövegek sem egyszerűen semleges vagy érdektelen „szövegelméletek”, bár gyakran annak látszanak, hanem életlehetőségeket fejeznek ki és alakítanak, a politizálás eszközei és keretei, annak a módjai, ahogyan a politika egzisztál. A politikai szavak valósága nem szimpla eszköz, amelyet nemes és nemtelen céljaink szolgálatába állítottunk, de nem is „tükör” (mily nagy hatású metafora!), amely, ha torzításmentes, megmutatja a dolgok esszenciáját vagy szubsztanciáját. A politikai szavak tagolt és formált felszíne magának a politikának a létezése.

Mindennek az akceptálása, azaz a politikairás és a politikaolvasás jelentőségének felismerése ezért sem egyszerűen csak tudományos kérdés, a politológusok torzszalkodása, bár kétségtelenül

lenül az is. A diskurzuselemzés hívei világossá teszik: a modernitás és a pozitívizmus projektuma mellett elkötelezett személyek olyan politikai valóság mellett tették le voksukat, amely megfosztja szabadságától a politikai cselekvőt. Bárhogy is finomítják és árnyalják a képet, determinisztikus és arisztokratikus politikai valóságot írnak le, miközben a lelkesültség és a melankólia között hányódva figyelik az értetlen és önző embereket maguk körül. És ez nem morális, hanem elvi vagy strukturális probléma. Ha nem fogadjuk el az interpretatív szemléletet, akkor a társadalmat jelentés nélküli vakvilágnak képzeljük el, amit éppen a töméntelen szöveg változtatott a sötétség birodalmává, és ahol a homo politicus tevélygő és kiszolgáltatott lény, akinek „a cselekvése determinált az akarat vagy bizonyos determinisztikus tényezők (osztályhelyzet, a kultúra, a nemzeti lét stb.) által. Ebben a felfogásban minden lényegtelen és marginális, ami váratlan, amit nem lehet előre látni és ellenőrizni” (Carver–Hyvärinen 1997: 6). Ezzel szemben „a politika olvasása dekonstruálja a törvényszerűnek vélt általánosításokat és felmutatja a szövegekben lévő lehetséges potencialitásokat. Hasonlóképpen, dekonstruálja az olyan homogén nézeteket, mint például »nyugat« és »kelet«, »harmadik világ« és »nem nyugati«” (Carver–Hyvärinen 1997: 6).

Még világosabban: a politikát olvasó ember felismeri, hogy a politika nem tőle független homogén valóság, amely bele van szorítva a hatalom intézményeibe. „Az értelmező módszer alapján a politikát történetileg értjük meg, mégpedig úgy, mint egy sajátos potenciált. A politikaolvasás ebből a szempontból politikai cselekedet is, méghozzá ennek a potenciálnak a felmutatása és általánosítása. A lehetőségekben rejlő perspektívák léte pedig nem egyeztethető össze a politika olyan értelmezésével, amely szerint »mélyen fekvő törvényszerűségek« húzódnak meg a »felszíni nyomok« alatt. Aki így cselekszik, az a szöveget alulról felfelé olvassa, vagyis nem politikailag értelmezi őket” (Carver–Hyvärinen 1997: 6).

Az olvasás tehát, szemben az eleddig favorizált szükségszerű és törvényszerű kategóriákkal, a *lehetőséget* állítja a politikai valóság „létmódjának” a tengelyébe, ami éppen a cselekvő ember, mondjuk a politikus szempontjából bír kiemelkedő jelentőséggel, és ez nem egyszerűen csak „szűk szakmai” kérdés: „Beszédek és »megjelenésük« vagy imázsuk nem ítéhető meg kizárólag történeti vagy társadalmi kategóriák alapján, vagy univerzális érvényű normatív kritériumok szerint. Míhelyt a retorikát állítjuk a középpontba, azonnal megjelenik a képben a kreativitás lehetősége. A politika olvasása mutatja fel az állampolgári lehetőségeket is: az újonnan fellépő csoportok a feminizálttól a nacionalistáig az élet új területeit politikailag olvasák. Hogy ki a politikus, az nincs eleve eldöntve” (Carver–Hyvärinen 1997: 6).

VIZSGÁLATI ELJÁRÁSOK ÉS ESZKÖZÖK

Az értelmező vagy diszkurzív politikatudomány egyik szembe-tűnő vonása, hogy nemcsak az általa értelmezett valóság *plurális*, hanem az általa használt értelmező metodológiák is sokfélék. „A politika olvasása nem azt jelenti, hogy egyetlen módszert alkalmazunk” – olvashatjuk például a többször hivatkozott programadó írásban (Carver–Hyvärinen 1997: 6), máshol pedig azt, hogy itt „nem létezik a tárgy absztrakciójaként megalkotott a priori módszer” (Bleicher 1997: 145).² A módszertani pluralizmus pedig egyrészt azért áll elő, mert a politikai valóság interpretálása vagy olvasása számára számtalan elmélet áll rendelkezésre, amelyek a módszert is meghatározzák: „az igazság és a magyarázat hermeneutikai elméletei, a nyelvi és a szimbolikus reprezentáció diskurzuselméletei, a »nyelvészeti és a retorikai fordulat« a Wittgenstein utáni filozófiában, a dekonstruktivista konceptuálanalízis” és mások (Carver–Hyvärinen 1997: 2). Még általánosabban, úgy vélem, arról van szó, amit az imént idéztem: ha a diskurzuselemzés olyan törekvés része, amely annak a tudományos és racionalista világképnek a megfordítása, amelyet az elmúlt pár évszázad empirikus filozófiái hagytak ránk örökül, akkor ez a szemlélet módszertanilag is legalább olyan széles felületen bontakozik ki, mint az „évszázados” metodológiák. Ezért aztán nem véletlen és nem kiküszöbölendő hiba, hogy „a diskurzuselemzés semmilyen értelemben nem alkot homogén területet” (Mottier 1997: 59). Másrészt pedig maga az önreflexív értelmezési pozíció hordozza a metodológiai pluralizmust. Ha nem egy absztrakt módszer szavatolja az igazságot, hanem az igazságkeresés integráns része a módszer használójának személye is, akkor eleve különböző indítatású szemléletek és értelmezési helyzetek, mondhatni lokális hermeneutikák léteznek, amelyek képviselői különböző módszereket favorizálhatnak. A politikát nemcsak „írni”, hanem olvasni is többféleképpen lehet.

Elhatároló gesztusokkal és pozitív állításokkal egyaránt találkozottam a tárgyban. A politikai diskurzuselemzés „kiszabadulás a pozitivistá metodológia kényszerzubbonyából [...] kilépés a rigorózus kutatási eljárásokból” (Bleicher 1997: 144–145), ezért is a kutatók itt a kvantitatív módszereket részesítik előnyben. A módszer nem „alapelvek és direktívák rögzített készlete”, sokkal inkább intellektuális minta, amely a gondolkodást irányítja a tárgy értelmezése során (Bleicher 1997: 145), ami nyilvánvalóan a fentebb elemzett szemlélet alkalmazásának következménye vagy feltétele. Az is világos, hogy a vizsgálatok középpontjában itt a nyelvi formák és nem a jelentéstani szubsztanciák állnak; hogy „a diskurzuselemzők tanulmányozzák, nem pedig elvetik a metaforákat és a kifejezés más, sajátos formáit” (Carver 2002: 53). Ezenfelül azonban közös vonást nehéz talál-

ni, túl azon, ami minden empirikus elemzés általános vonása, például az elemzett empirikus jelenség differenciálása vagy a következetes kategóriahasználata.³

Különböző módszerek vannak tehát, amelyeket viszont szemléleti hasonlóságok fűznek össze. Én négy ilyen módszertani elvet vélttem feltalálni a politikai diskurzuselemzésekben. Az első az *önreferencialitás* elve. A kutatások azt mutatták ki, hogy a jelentést adó vagy jelentést magyarázó beszélő igyekszik maga megszabni jelentése feltételeit vagy határait, bár attól nem „menekülhet”, hogy szövegeinek integráns része az, ahogyan mások értelmezik az ő megnyilatkozásait. Vagy ahogyan Gadamer írta, az értelmezés nem szubjektív hozzáállás valami objektív adathoz, hanem „a létehez tartozik annak, amit megértünk” (Gadamer 1984: 13). Mindenesetre nem valami szövegen és jelentésen túli világ „determinálja” a politikai cselekedeteket, hanem a beszélők kölcsönös értelmezési tevékenysége. A módszer ennek megragadására irányul.

A második a *situáció* elve. Minden politikai beszéd lokális, még ha a „világmindenséget” célozza is meg. Ráadásul a beszélő egy-egy konkrét helyzetre reagál, adott közönség vagy vitapartnerek társaságában és ezek résztvevői számára. A megnyilatkozások során szavakkal bánunk egymással és valóságos (kommunikatív) érintkezések során hozzuk létre a tér és az idő határai közé szorított közösségeinket. A politika olvasásának metodológiája követi ezt a lokalitást: a komparatív politológia lehetőségei igen szegényesek a jelentések esetében, hiszen még az intézmények „világméretű” összehasonlító elemzése is annak a politikai helynek a „világméretű” beszéde, ahol éppen megszületett.

A harmadik az *esemény* elve. A politikai beszéd egyik figyelemre méltó vonása, hogy szakadatlanul folyik ugyan, de nem egyenletesen és nem azonos intenzitással. A politikai megnyilatkozások időnként összesűrűsödnek, valamilyen „rejtélyes” ok miatt sokan kezdenek el beszélni valamiről, amit fontosnak vélnek. A politikai beszéd ilyen diszkurzív események köré szerveződik, ezeket az eseményeket pedig nagy egyet nem értések mozgatják, s szenvedélyes viták tartják életben. A politika olvasása ezeket tárja fel: nem az átlagot, hanem a kivételt, nem azt, ami mindenütt elhangzik, hanem azt, amire mindenki figyelhet, vagyis a jelentőssé váló diszkurzív eseményeket.

A negyedik a *részvétel* elve. A diszkurzív elemző nem játssza el a pozitívizmus nagy játékát, hogy ő mindenestül kívül lenne vizsgálata tárgyán. Elismeri, hogy érdekli, amit vizsgál, hogy érintett az elemzett esemény kimenetelében, és főleg azt, hogy egy általános értelmező praxis egyik szereplője. Prezentálja magát, mert a vizsgálathoz szükség van erre. Az értelmező metodológia ezért „jártasságot és képzelőerőt kíván” (Carver–Hyvärinen 1997: 6), vagyis nincs mód arra, hogy a kutató belekapaszkodjon egy min-

denre érvényes személytelen és absztrakt eljárás hajójába, s azal vitesse magát új partok és kikötők felé. Kénytelen elemző tehetséget prezentálni; a tudományipar „betanított munkása” nemigen él meg ezeken a vizeken.

A konkrét kutatásoknak és empirikus elemzéseknek pedig két nagy területe bontakozott ki a politikatudományi diskurzus-elemzések nyomán: az egyiket angol terminológiával *politics*-, a másikat *policy*-kutatásnak nevezhetjük. Vagyis a diskurzus-elemzéseknek egyaránt témája a versengő hatalmi-politikai küzdelem megnyilatkozása, és az ágazati szakpolitikák, más elnevezéssel közpolitikák diskurzusa.

A HATALMI POLITIKA DISKURZUSELEMZÉSE

Ez a nagyobb hagyományú területe a diskurzuselemzésnek. Azáltal azonban, hogy a hangsúly átkerül „az objektív tényeket használó pozitívista felfogásról a jelentésfeltételeket és identitásokat értelmező diszkurzív felfogásra” (Torfing 2002: 54), egyrészt a politikatudomány *hagyományos* témái új megvilágításba kerülnek; másrészt megszületik a politológia *határainak* tágítására alkalmas tudományos hely, azaz a diszkurzív elemzések terében új témák és problémák bukkannak fel.

Az elemzéseket tanulmányozva szembetűnik, hogy az utóbbi időszak diskurzuselemzései a politikatudomány szinte valamennyi hagyományos nagy témakörével foglalkoztak, vagyis a hatalom, az intézmények és a politikai eseménytörténetek világával. Ennél valamivel szűkebben: a diskurzuselemzések érintik „a politikatudomány központi témáit, ezen belül például az alkotmányok erkölcsi alapjait és reformját, a demokrácia működését, a politikai intézmények helyzetét, az emberi jogok és a politikai viselkedés viszonyának szerepkészletét. Emellett kiterjednek az európai integrációról, a közzféra reformjáról és a kormányzás új formáiról folyó vitákra, amelyek a politikatudomány fő áramához tartoznak” (Torfing 2002: 57). A tematika bővíthető, a felsorolás folytatható. A dániai diszkurzív politológia helyzetéről beszámoló kutató például arról ír, hogy a diszkurzív elemzések négy fő területen folynak az országban. „Az első terület a jóléti állam és a közzféra reformját vizsgálja. [...] A második a hatalommal, a demokráciával és a politikai liberalizmust ért legújabb kihívásokkal foglalkozik. [...] A harmadik terület a kormányzás helyi, nemzeti és nemzetek feletti kapcsolatrendszerére. [...] A vizsgálódások negyedik területe a biztonság fogalmához kapcsolódik, úgy értelmezve a biztonságot, mint a »biztonságteremtés« diszkurzíve közvetített folyamatát” (Torfing 2002: 56). Más országok más kutatói például a szegénység, a háború, a környezeti problémák vagy a változó politikai identitás témáit kísérelik meg diszkurzíve elemezni.

A hagyományos tematikákhoz való kapcsolódás tudományos értelmét vagy hasznát az adja meg, hogy a diszkurzív elemzések a politika sokat tárgyalt kérdéseinek vizsgálata során milyen mértékben képesek innovatív módon új megvilágításba helyezni a régi problémákat. Mindennek alapos vizsgálata és bemutatása messze túlmutat egy ilyen recepció keretein. Annyi azonban jól látszik még egy áttekintés során is, hogy a diszkurzivitás nézőpontjából számottevő tudományos *adalékok* születtek a politika régi nagy témáiban (Carver–Hyvärinen 1997; Torfing 1999), de a hagyományos szemléletet alapjaiban megrengető munkásság egyenlőre nem jött létre. A radikális igénnyel fellépő törekvéseknek, például *van Dijk* kritikai diszkurzuselmzésének vagy *Norman Fairclough* rendszerszemléletű diskurzusvizsgálatának alapvető problémája, hogy a régi szemlélet keretében kívánják maguk mögött hagyni a politikatudomány hagyományos hatalomértelmezéseit. (Szabó 2002: 92–94)

Nehéz megjósolni, hogy ilyen változás egyáltalán bekövetkezik-e. Jelenleg az tűnik valószínűnek, hogy nem; a diszkurzív politikatudomány ebben a vonatkozásban inkább alternatív tudományos beszédként jelenik meg a pozitivista hagyomány *mellett*, ezt kiegészítve és árnyalva, táguló körben épül bele a tudományos gondolkodásba. Nem tartom valószínűnek, hogy az érdek vezérelte hatalmi harcok vagy az intézményi realitások „objektív valósága” egykönnyen eltűnik a politizálás és a politikai tudományok nyelvezetéből. A „mi okozza?” kérdés megrendülése ugyanis még nem érvényteleníti a „mi létezik?” kérdését, erre pedig a társadalomkutatás hagyományosan az *objektivitás* keresésével válaszol. A diskurzuselmzők sem állítják, hogy a dolgokat az ő elemzésük hozza létre, csupán azt mondják, ez persze nem kevés, hogy a dolgokhoz senkinek nincs közvetlen hozzáférése, mert a létezőt a diszkurzíve felépülő formák közvetítik és formálják mindenki esetében. Én inkább azt a különbséget látom itt kibontakozni, amely a cselekvés és a kontempláció között feszül.

Minél közelebb van ugyanis valaki a politikai cselekedetek világához, annál kevésbé fontos számára a közvetítés. Talán felkészülése során foglalkozik vele, de ha már cselekszik, akkor kénytelen igazodni a politizálás szubsztantív nyelvezetéhez: mi a helyzet, mi a probléma, mi a tennivaló, milyen eszközeink vannak, milyen következményekkel jár a választott megoldás, kikre számíthatunk, mi ennek az ára, kik akadályoznak bennünket, és így tovább. Láthatóan ezek a kérdések a politizáló ember környezetét, az őt körülvevő viszonyokat tematizálják, nem pedig mindennek nyelvtanilag közvetített állapotát. Tenni ezek ismerete nélkül is lehet, az ábrázolt valóság konvenciói azoknak is a rendelkezésére állnak, akik nem tudatosítják a birtokbavétel eszközeit és feltételeit. Nem várható tehát az objektív politikai

valóság általános „elszubjektívizálása” vagy „elnyelviesítése”, annál inkább a pozitivista tematika fellazulása és kiegészülése. A magyar politikai közbeszédben például az elmúlt bő tíz évben nyert polgárjogot néhány új kifejezés: az ezredforduló tájékán a hatalmi küzdelem a politikusok és a politizáló értelmiségiek beszédében sem csak az objektív érdekek érvényre juttatása, hanem *nyelvpolitikai harc, tematizációs küzdelem, a politikai napirend meghatározására irányuló törekvés és megfelelő kommunikáció kérdése.*

KÖZPOLITIKAI DISKURZUSVIZSGÁLATOK

A politikai diskurzuselemzési törekvések figyelemre méltó fejleménye, hogy olyan területen is megjelent, amely hagyományosan távol lévőknek tűnt a posztmodern vagy posztstrukturalista szemlélettől. És ez a közpolitika világa, vagyis az ágazati szakpolitikák (egészségügy, oktatás, környezetvédelem, beruházáspolitikai stb.) „unalma”, szemben a pártcsatározások színes világával.

A folyamat az 1990-es években öltött látványos formát. Elindeítője a hagyományos közpolitikai tevékenység sorozatos kudarca, a költség–haszon számítások és a racionális cselekvésfelfogások alapján tett javaslatok eredménytelensége, a szakpolitikai elemzések kontraproduktivitása volt. Az önreflexiót favorizáló szerzők azt látták, hogy minden szinten bajok vannak: a helyzetértelmezés, a problémamegfogalmazás, a döntési kritériumok rögzítése, a választások indoklása, az eszközök számbavétele és a következmények előrelátása terén egyaránt. Azt tapasztalták, hogy egy közpolitikai javaslat legfeljebb akkor sikeres, ha éppen a politikát tüntetik el belőle, vagyis egy szűk területen érvényesülő szimpla technikai kérdésre redukálják. Ez azonban ritkán tehető meg, ráadásul a technika is csak szegénylős politika, hiszen a hozzá vezető út politikai jellege vitathatatlan, nem kevésbé a megoldási javaslat előnye és hátránya.

Első lépésben tisztázódott, hogy ez nem általában a tudomány kudarca, hanem a pozitivista tudomány szemlélet elkerülhetetlen következménye. A diszkurzív közpolitikai elemzések „kiteljesedését” vizsgáló kutatók szerint már Harold Lasswell azt javasolta, hogy a közpolitikai ügyeket ne elsősorban az apparátus, hanem a demokratikus közösség vitassa meg, azonban a huszadik században nem ez történt. Az állami és a pártbürokrácia kiszajátította magának a közpolitikai ügyek intézését, ráadásul a tematizációk pozitivista-objektivistai nyelvezte révén eltüntetve az értelmezések és javaslatok előfeltevéseit és politikai köötöttségeit, objektív adatokba és számszerű tényekbe fullasztotta az egyesek számára előnyösen konstruált valóságokat (Hajer 2002: 61).

Második lépésben „a nyelv (újra)felfedezése nyitott utat a kritikai szakirodalom továbbfejlődéséhez” (Hajer 2002: 61). A közpolitika iránt érdeklődők is szembesültek azzal, hogy a kérdések megfogalmazásában és megválaszolásában az igazi probléma a semlegesség és az objektivitás látszatát magára öltő jellegtelen szaknyelv, vagyis maga a nyelv. Ugyanis „annak eldöntése, hogy egy jelenséget nyelvileg hogyan jelenítenek meg, hatással van az olyan, politikailag jelentős kérdések megválaszolására, hogy »ki a felelős«, »mit lehet tenni« és »mit kell tenni«” (Hajer 2002: 61–62). A közpolitika tudományában (policy science) is megjelent a narratívák (Boda 1997) és a diskurzusok (Hajer 2002) tanulmányozása, méghozzá különböző humán- és társadalomtudományok által inspiráltan: „a kutatásnak különböző irányzatai alakultak ki, kezdve azokkal, amelyeket az irodalomkritika, a retorika, a jelentésstanok és a posztstrukturalizmus inspirált, el egészen azokig, amelyek feltárták a kapcsolódásokat a politikai diskurzus és a demokráciafelfogások között” (Hajer 2002: 62).

Mindennek eredményeképpen a közpolitikai elemzésekben átstrukturálódások zajlottak le. „A kutatók ma már nem úgy tekintenek az emberek által elmondott történetekre, mint »nyers« adatokra, amelyekből, ha pontosan kódoljuk, megkapjuk a kívánt »mintát«. Sok kutató számára egyre inkább az lesz az elemzés fő témája, amit az emberek mondanak. Például az, hogy az alacsonyabb beosztású bürokraták a szakpolitikai intézkedések megvalósítása során miként küzdenek meg a váratlanul felmerülő erkölcsi dilemmákkal, vagy az, hogy miként reagálnak az emberek arra, amit mások mondanak, és az interakciók során hogyan hoznak létre új politikai tényeket. Maguk a történetek érdemlik meg a tanulmányozást, nem pedig az »adatok«, amiket állítólag le lehet szűrni a »kódolás« során” (Hajer 2002: 62). A közpolitikai narratívák a kutatók számára jelentős tényekké váltak, amelyek nem elrejtik, hanem hordozzák és alakítják a közügyeket. A „lényegtelenség” vádja sem tartható többé: kiderült, hogy éppen a narratívák azok, amelyek rögzítik és stabilizálják a jelentéseket, vagyis egységes kontextusokat hoznak létre és ezáltal meggyőző valóságokat prezentálnak.

A narratív és diszkurzív közpolitika-elemző státusa is megváltozott a hagyományos közgazdász és szociológus közpolitika-elemző helyzetéhez képest. Az utóbbiak arra törekedtek, hogy a tudomány nevében értelmet adjanak az értelmetlennek tetsző közpolitikai ügyeknek, hogy „helyre tegyék” a témáról zajló zűrzavaros beszédeket. A diszkurzív elemző viszont sokkal inkább segít értelmezni a különböző értelmezéseket. Nem társadalomterapeuták, hanem terapeuta, „nem kész megoldások szállítását várják el tőle, hanem a konkrét szituációba való belehelyezkedést és együttgondolkodást. Értelmezést nem pedig értelemadást” (Boda 1997: 129).

Mindez természetesen kialakította és alakítja a módszertani eljárásokat is. Bemutatnék két ilyen eljárást. Az egyik a *narratív közpolitika-elemzés*, amely a közpolitikai ügyek intézésébe bonyolódott politikusok, szakemberek és bürokraták narratíváit vizsgálja, különös tekintettel azokra a helyzetekre, amelyekben megfeneplik az ügyek intézése. A közpolitika-elemző ilyenkor két eljárást alkalmaz. Vagy egy metanarratívát hoz létre, amelynek során először számba veszi a döntéshozók magyarázó elbeszéléseit, majd ezek alapján megkísérel létrehozni egy új narratívát, amely egyesíti a különböző, eddig szétartó magyarázatok és értelmezések közös pontjait. Másképpen szólva, megkísérli egy új „elbeszélésben” egyesíteni a saját igazságaikba belekeseredett vitázó partnerek megegyezési lehetőségének sarokpontjait. Vagy leegyszerűsíti a komplex narratívákat. Itt az a kiindulópont, amit egyébként az érintettek gyakran gondolnak, hogy a közügy megoldásának nehézsége a különféle értelmezések és javaslatok áttekinthetetlen sokféleségéből adódik. Az elemző a zűrzavart a komplexitás redukálásával próbálja mérsékelni. Először is feltárja az értelmezések és javaslatok inkonzisztenciáit, az összeférhetlenségek feltárása után vázolja a tulajdonképpeni problémát, majd megkísérli beazonosítani ennek alapelemeit, lényegét. Vagyis mintegy újrafogalmazott, a korábbihoz képest leegyszerűsített ügyet tesz le a döntéshozók asztalára (Boda 1997: 128–129).

A másik eljárás az *argumentatív diskurzusanalízis* (ADA), amelyet Maarten Hajer értelmezése alapján mutatok be, aki egyébként maga is alkalmazza ezt saját empirikus vizsgálataiban. Az eljárás lényege, hogy az elemző a közpolitikai ügyek intézésének vizsgálata során egységben igyekszik látni és kezelni a beszédet, a politizálás gyakorlatát és a viszonyok intézményesedett világát. Vagy ahogyan Hajer írja: „az ADA három elem kapcsolata: diskurzus, gyakorlat, jelentés” (Hajer 2002: 62). Az argumentációelemzés tehát nem egyszerűen csak különböző jelentéseket feltáró beszédvizsgálat, hanem „a politika elemzésének olyan felfogása, amely szerint a politika »helyezkedési« játék, amit a diskurzus létrehozásának különböző »helyszínein« játszanak” (Hajer 2002: 62). Ennek vizsgálata során a kutató azt igyekszik feltárni, hogy a közpolitikai ügyek intézése során az érintettek egyrészt milyen jelentést igyekeznek adni a dolgoknak, másrészt a diskurzusokban hogyan pozícionálják a másikat és önmagukat, végül mindez hogyan változtatja a társadalom adott szerkezetét, különös tekintettel a szóban forgó politikai gyakorlatra és ennek feltételeire. A diskurzuselemzők azt tapasztalják, hogy a beszédek módosítják a politikai viszonyokat, főleg pedig a közügyek intézésének új lehetőségeit teremtik meg, amint ezt éppen Hajer mutatta meg a környezeti diskurzusok átfogó elemzése és értelmezése kapcsán (Hajer 1995). Ez azonban már, jól láthatóan, nem egyszerűen csak egy

terapeutikus segítő funkció, hanem a politikai valóságban kibontakozó új lehetőségek tudományos számbavétele, éppenséggel a diskurzuselemzések nyomán.

A POLITIKAÉRTELMEZÉS HATÁRAINAK TÁGÍTÁSA

A diszkurzív elemzéseknek talán ez a legfigyelemreméltóbb területe és eredménye. A diskurzuselemzések intézményesített megjelenésével a politikatudományban új szemlélet körvonalazódik, amely nem egyszerűen csak a jól ismert hatalompolitikai témákhoz történő hozzászólást és a közpolitikai ügyekbe bonyolódott döntéshozók segítségét jelenti, hanem átalakította, pontosabban kezdte átalakítani a politikai valóság értelmezését is. Okkal állapítják meg a témával foglalkozók, hogy ma már „mágn a diszciplínán belül messzire kerültek a »mi a politikai« határai”, miközben néhány évtizeddel ezelőtt még „nem létezett jelentős törekvés a határok megváltoztatására” (Carver–Hyvärinen 1997: 2).

A határok változtatásának motorja a konstruktivista szemlélet. Egyrészt „a nyelv és az olvasás konstruktivista felfogásának egyik kulcsmozzanata a nyelv és a beszélő bensőséges viszonya” (Carver–Hyvärinen 1997: 4), ami azt jelenti, hogy nincs beszéd előtti prestrukturált politikai szereplő, mondjuk pártvezér, kormányfő vagy éppen választópolgár, hiszen a beszélők a diskurzusokban konstruálják meg önmagukat és a politika többi résztvevőjét. Másrészt maga a politika általános valósága sem eleve meglévő adottság, amely a beszédben leképeződik, hanem a nyelv révén születik meg a „különböző társadalmi konstrukciók” világa (Carver–Hyvärinen 1997: 5). Vagyis a diskurzuselemzők azt tapasztalják, hogy sem a politika „tényei” és szereplői, sem a politikai ideák és valóságok nincsenek készen, amit a kutató aztán felfedez, mint egy eleddig ismeretlen földrészt vagy elemi részecskét, hanem itt, mondhatni, feltalálás zajlik. A politizáló ember maga alkotja meg saját politikai valóságát, természetesen nem önkényesen, hanem szabályokat követve, a diskurzuselemző pedig igyekszik feltárni ennek a mindennapi konstrukciós folyamatnak a szabályait és eredményét.

Mindez a politika határait és természetét, szemben a pozitívizmus eszményével, messzemenően képlékennyé és bizonytalanná teszi. Ezért is kerül a politikaértelmezés megújuló átalakulásának és határai átrendeződésének középpontjába az *identitás* kérdése.

A diskurzuselemzők sokféle identitást vizsgálnak. A politizáló én retrospektív önértelmezését (Hyvärinen 1997), a nemzeti identitás nyelvi formáit (Sondermann 1997), az ellenségesség konstruálásának módozatait (Der Derian 1990), az Európai Unió „kitalálásának” lehetőségeit (Bleicher 1997), a szexuális

identitás politikai sajátosságait (Mottier 1997; Mottier 2002), a természet pusztulásának rivalizáló értelmezését (Hajer 1995; Kaplan 2000; Hajer 2002) és még sok minden mást. A vizsgálatok azonban nem arról szólnak, hogy a kutatók megtalálták végre az elillanó azonosságok és különbségek diskurzuson kívüli okait vagy determináló tényezőit, amelyekhez – mint stabil tényezőkhöz – aztán hozzákötik az identitások imponderábilis realitásait. Nem találnak és nem is keresnek ilyen elemeket. Amit találnak, az identitások mozgó valósága, amelyet a beszélők kölcsönösen teremtenek egymás és önmaguk számára, hogy élni és cselekedni tudjanak. A politikai identitások nem léteznek, hanem lesznek, és nem egyszer s mindenkorra léteznek adott keretek között, hanem folyamatosan változnak mind határaikat, mind jellegüket tekintve. De ami még ennél is nyugtalanítóbb, főleg a dogmatikus lelkek számára, hogy a politikai identitások viszonylag szabadon konstruálhatók. Én nem hiszem, hogy fel lehetne számolni azokat a politikai szituációkat, amelyek résztvevői a tegnapi ellenségüket ma szövetségesüknek definiálják, avagy fordítva, és azokat a helyzeteket sem, amelyekben mondjuk a „halott fáknak” egyesek valamilyen politikai jelentést igyekeznek adni.⁴

A változás tematikusan egészen nyilvánvaló: új kérdések és új problémák válnak részeivé a politikai cselekedeteknek. A *környezetvédelem* ügye a hetvenes években még senkit sem érdekelt, az ezredforduló tájékán viszont már „e diskurzusban egy új ideológia kezd testet öltetni [...]. Ez az új ideológia képezi a politikai konfliktusok és közéleti viták új diszkurzív háttérét” (Eder 2000: 525). Hasonló karriert látszik befutni a *feminista* diskurzus, legalábbis Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, amely a társadalmi ellentétek és a politikai elnyomás új tagolása és értelmezése kíván lenni (Mottier 1997). Nem gondolhatjuk azonban, hogy ez vadonatúj jelenség. A politikai témák ugyanis változnak, ki is kophatnak a közéletből: vajon kik és hol akarják ma a *kommunizmust* felépíteni? A modern politika egyik fontos vonása éppen az, hogy a közügyeket sem tudományosan, sem politikailag nem lehet végérvényesen rögzíteni, és értelmezésének monopóliumával sem rendelkezik senki. A politika egyik alapvető kérdése éppen az, hogy egyáltalán *mi* a politikai probléma, másképpen mondva, hogy minek van és mi módon van politikai jellege és jelentősége. A *munkáskérdés* például jó száz éve foglalta el a helyét a magyar politikai életben, és sokak számára egyáltalán nem tűnt természetesnek, hogy ott helye lenne, különösképpen nem úgy, ahogyan ezt egyesek elgondolták.⁵

Bármilyen régi is azonban maga a jelenség, adekvát tudományos értelmezése új fejlemény a politikatudományban. Ezért talán nem is a tematikák változása, a politikai jelenségek mozgó határa itt az érdekes, hanem maga a tudományos szemlélet,

amelyben mindez testet ölt, láthatóvá lesz és természetessé válik. Ez pedig kétségtelenül a modernitás *önreflexiója* nyomán bontakozik ki. A modernitás valóságátalakító és embernemesítő projektuma, értékvédelme és triumfálása, racionalitáskultúrsza és világhódító törekvése jól megfér a politikáról való (tudományos) gondolkodás pozitívizmusával, a tárgyi cselekedetek és az intézmények felülértékelésével, legfőképpen pedig a politikai cselekvő olyan felfogásával, akitől távol áll a nyilvános önreflexió, és aki hajlamos arra, hogy politikai ellenfelét ne riválisnak, hanem megsemmisítendő ellenségnek tekintse. Vagy ahogyan Michael Oakeshott írta *A szabadság politikai gazdaságtana* című esszéjében: aki „elveti az ellenzékiesség és a hazaárulás [...] megkülönböztetését, amely szabadságunk egyik eleme – szerinte minden, ami nem engedelmesség, szabotázs” (Oakeshott 2001: 424). Mindez csak a huszadik század második felében kezd megváltozni; a kompetitív hatalomképzés általános elterjedésével alakul ki a lehetőségek nyilvános mérlegelése, a politika (nyelvileg) reflexív strukturált valósága. Vagyis az a politika, amelyben „az ellenzékiesség elfojtása nélkül meg tudjuk előzni a széthullást” és „nem teszünk úgy, mintha döntéseink csalhatatlanok lennének” (Oakeshott 2001: 422). A diszkurzív politikatudomány ennek a helyzetnek a tudománya, hiszen, amint ezt a diskurzuselemzések mutatják, egy képlékeny és rivalizáló, a politizálók által közösen teremtett, lerombolt és újraépített politikai valóságot ír le, amelyet a politikaírás és a politikaolvasás tart életben.

JEGYZETEK

¹ A szervezkedés fő helye az essexi székhelyű *European Consortium for Political Research* (ECPR). A szervezet egyik folyóirata, az *European Political Science* szerkesztői egy szerkesztőségi cikkben (*Discourse Analysis and Political Science: Introduction*. 2002, 1: 48–49) ekképpen tudósítanak a „dolgok állásáról”: „A politikatudományi diskurzuselemzés egyre befolyásosabb irányzattá válik. Elméleti és módszertani jelentősége a kutatások szempontjából is növekszik, ami világosan megmutatkozik az ECPR-tevékenységben. A szervezet keretein belül és nemzetközi együttműködés révén az elmúlt évtizedben számos rendkívül sikeres és népszerű diskurzuselemzéssel foglalkozó szakszemináriumot tartottak a következő területeken és témákban: Olof Ruin: „Politikai biográfia” (Bochum, 1990), Terrell Carver és Matti Hyvärinen: „Új értelmezési módszerek” (Limerick, 1992), Terrell Carver és Véronique Mottier: „Politika és szexualitás” (Oslo, 1996), Maureen Whitebrook és Fabrice Larat: „A narratíva használata a politikában” (Mannheim, 1999), Matti Hyvärinen: „A politikai fogalmak története” (Koppenhága, 2000), Herbert Gottweis és Henrik Wagenaar: „Politika, diskurzusz és intézményi reform”, és Véronique Mottier és Moya Lloyd: „Identitás a politikában” (Grenoble, 2001). Az ECPR 2001. évi Canterburyben tartott általános konferenciáján is volt egy rendkívül népszerű, David Howarth által szervezett vitasorozat „Diskurzuselemzés és politikaelemzés” címmel, amely különböző országok kutatóit hozta össze” (2002, 1: 48). Az írás arról is tudósít,

- hogy több országban megindult a politikatudományi diskurzuselemzés intézményesítése. „Az ECPR tagjai közül számos ország oktatási és kutatási szervezetében, például az Egyesült Királyságban, Dániában, Svájcban és Hollandiában intézményesítették a diskurzuselemzést” (2002, 1: 48).
- ² Boda Zsolt szerint: „A módszer keresése végigkísérte a hermeneutikai irodalmat, ám ha van tanulsága az e kérdés körüli vitáknak, akkor az az, hogy az értelmezésnek nincs operacionalizálható módszere. Módszerek, megközelítések persze vannak és ezeket nem árt megismerni (...), de semmiképpen sem mellőzhető maga az értelmező és az értő tekintet.” (Boda 1997: 129)
- ³ Maarten Hajer írja: „Munkám során olyan fogalmi apparátust igyekeztem kifejleszteni, amely megkönnyíti a diskurzuselemzést: diskurzus, esemény, szimbólum, diskurzusegyesülés, diskurzusstrukturálás, a diskurzus intézményesülése, diskurzusaffinitás. A kategóriák azt a célt szolgálják, hogy túllépjünk az egyének és intézmények statikus elválasztásán, ezáltal megpróbáljuk megérteni, hogyan jön létre, termelődik újra, kérdőjeleződik meg és változik a kölcsönös kapcsolatok világa” (Hajer 2002: 63).
- ⁴ A „halott fa” önmagában természetesen nem politikai tény. „A kérdés az, hogy valaki hogyan értelmezi a halott fákat. Ebben a vonatkozásban pedig sok lehetséges valóság van.” Egyesek a fák elpusztulásának tényét a páratartalom, a hőmérséklet, a talaj állapotához, a kórokozók léteéhez kötik, mások a környezetszennyezéshez. „A savas eső narratívájában a halott fákat a szennyezés áldozatának tekintik, és így a »halott fa« természeti jelenségből politikai problémává változik” (Hajer 2002: 63).
- ⁵ Schlett István írja: „Van-e munkáskérdés? – indul meg a vita valamikor a 19. század nyolcvanas-kilencvenes éveinek fordulóján a magyar politikai gondolkodásban. Ha nincs, mivel lehet magyarítani az alföldi agrárszocialista mozgalmakat? »Lehetetlen izgatók« áskálódásával? A rendvédelmi szervek gyengeségével? Ha van, miben is áll? Rossz, vagy elmaradt állami intézkedések következménye? Netán az erkölcsi megromlás, esetleg az előrehaladó szekularizáció vagy éppenséggel az iskolázottság növekedésének eredménye? A kapitalizmus előretörésének, vagy éppen a kapitalizmus hiányának, alulfejlettségének, a feudalizmus továbbélésének a jele? – és sorolhatnánk tovább a korszakban születő kérdéseket és válaszokat, amelyek egyfelől a létező politikai pozíciók közötti különbségeket fejezik ki, másfelől politikai álláspontok kialakulásának kiindulópontjai lesznek” (Schlett 2002: 23.)

IRODALOM

- Bleicher, Josef (1997): *Invention and Community: Hermeneutic Politics in Europe*. Terrell Carver–Matti Hyvärinen (eds.): *Interpreting the Political. New Methodologies*. 143–157. London and New York: Routledge.
- Boda Zsolt (1997): *Narratív közpolitika-elemzés*. Szabó Márton szerk.: *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. 113–131. Budapest: Scientia Humana.
- Carver, Terrell–Hyvärinen, Matti (1997): *Introduction*. Terrell Carver–Matti Hyvärinen eds.: *Interpreting the Political. New Methodologies*. 1–6. London and New York: Routledge.
- Carver, Terrell (1997): *Identity and Narrative in Prime-Time Politics: the Hill-Thomas Hearings*. Terrell Carver–Matti Hyvärinen eds.: *Interpreting the Political. New Methodologies*. 7–19. London and New York: Routledge.
- Carver, Terrell (2002): *Discourse Analysis and the Linguistic Turn*. *European Political Science*. Vol. 2. No. 1. Autumn: 50–53.
- Derian, James (1990): *The Simulation Syndrome: From War Games to*

- Game Wars. *Social Text* no. 24. Spring: 187–192. Újraeközlés: Terrell Carver–Matti Hyvärinen eds.: *Interpreting the Political. New Methodologies.* 158–164. London and New York: Routledge, 1997.
- Eder, Kalus (2000 [1996]): A környezetvédelem intézményesülése: az ökológiai diskurzus és a nyilvánosság második átalakulása. Fordította Boda Zsolt. *Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt szerk.: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus: Szövegváltozatok a politikára.* 525–546. Budapest: Tankönyvkiadó–Universitas.
- Gadamer, Hans-Georg (1984 [1960]): *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata.* (Fordított Bonyhai Gábor.) Budapest: Gondolat Kiadó.
- Hajer, Maarten (1995): *The Politics of Environmental Discourse.* Oxford: Oxford University Press.
- Hajer, Maarten (2002): Discourse Analysis and the Study of Policy Making. *European Political Science.* Vol. 2 No. 1 Autumn: 61–65.
- Hyvärinen, Matti (1997): Rhetoric and Conversion in Student Politics: Looking backward. Terrell Carver–Matti Hyvärinen eds.: *Interpreting the Political. New Methodologies.* 18–38. London and New York: Routledge.
- Kaplan, Thomas (2000 [1986]): A közpolitika-elemzés narratív struktúrája. (Fordította Boda Zsolt.) *Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt szerk.: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus: Szövegváltozatok a politikára.* 547–565. Budapest: Tankönyvkiadó–Universitas.
- Mottier, Veronique (1997): Sex and Discourse: the Politics of the *Hite Reports.* Terrell Carver–Matti Hyvärinen eds.: *Interpreting the Political. New Methodologies.* 39–59. London and New York: Routledge.
- Mottier, Véronique (2002): Discourse Analysis and the Politics of Identity/Difference. *European Political Science.* Vol. 2. No. 1 Autumn: 57–60.
- Oakeshott, Michael (2001 [1991]): A szabadság politikai gazdaságtana. (Fordította Kállai Tibor és Szentmiklósi Tamás) *Michael Oakeshott: Politikai racionalizmus.* 413–431. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Perelman, Chaim–Olbrechts-Tyteca, L. (1971): *The New Rhetoric: A Treatise of Argumentation.* Notre Dame and London: University of Notre Dame Press. Franciából fordította: John Wilkinson and Purcell Weaver. A mű eredeti címe és kiadása: *La Nouvelle Rhétorique: Traité de l'Argumentation.* 1958, Paris: Presses Universitaires de France.
- Ricoeur, Paul (2002 [1978]): A szöveg mint modell. (Fordította Szabó Márton) *Szociológiai Figyelő.* VI. évfolyam, április 3–4. szám: 60–76.
- Schlett István (2002): A politikai gondolkodásról. *Szabó Máté szerk.: Demokrácia és politikatudomány a 21. században.* 13–40. Budapest: Rejtjel Kiadó.
- Sondermann Klaus (1997): Reading Politically: National Anthems as Textual Icons. Terrell Carver–Matti Hyvärinen eds.: *Interpreting the Political. New Methodologies.* 128–142. London and New York: Routledge.
- Szabó Márton (1998): *Politikai tudáselméletek: Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diskurzív értelmezések a politikáról.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas.
- Szabó Márton (2002): A szövegekőzpontú társadalomtudomány. *Szociológiai Figyelő.* VI. évfolyam, április 1–2. szám: 77–104.
- Torffing, Jacob (1999): *New Theory of Discourse.* Oxford: Blackwell Press.
- Torffing, Jacob (2002): Discourse Analysis and the Post-structuralism of Laclau and Mouffe. *European Political Science.* Vol. 2. No. 1 Autumn: 54–57.

POLITIKAI FILOZÓFIA

BALOGH ISTVÁN

A politikai igazságosságról

(*Otfried Höffe politikai filozófiája*) I. rész*

BEVEZETŐ

Abban az elméleti kórusban, amelyben egymással összecsengő következtetéseket vontak le az államra nézve a meghatározó társadalom és szociológiaelméleti, jogelméleti és politikai filozófiai álláspontokból, hirtelen nyugtalanító és zavaró hang jelent meg a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveinek fordulóján: Otfried Höffének az állam szerepét újrafogalmazó politikai igazságosságkonceptiója. Az 1989-ben megjelentetett „Politikai igazságosság” koncepciójával¹ Höffe szembekerül az állam „varázstalanításának” [Willke 1983] ama több vonulatában nyomon követhető elméleti törekvéssel, melyet paradigmaticusan az államnak politikai rendszerré való szociológiai átfordítása (Parsons), a hatalomnak a duális kód mentén szervező médiummá való funkcionális átértelmezése (Parsons, Luhmann), illetve a jóléti államnak köteles (minimális) államként való politikai felfogása (Habermas, Münch) jelez. És habár a politikai filozófia a hetvenes évek eleje óta erőteljesen adott hangot a normatív elvek legitimációs szerepének, az angolszász elméleti tradíció jegyében Rawls – és komunitárius vitapartnerei – érdeklődésének legfeljebb csak a perifériáján merültek fel az állam és a hatalom elméleti kérdései.² Így tehát a több irányból induló, egymáshoz közeledő politikaelméleti munkálkodás eredményét az államfogalomban foglalt hatalmi és ural-

* Az OTKA T 037189 számmal jelölt programjának keretében készült tanulmány.

mi viszonyok depotencializásaként jellemezhetjük, mely az államot mindinkább a történelmi relikviák közé utalta [Gerhardt 1997]. Nos, Höffe szerint az állam és a vele fogalmilag összekapcsolódó uralom, kényszer és hatalom kérdéseinek tematizálatlansága vagy legalábbis háttérbe szorítása azzal függ össze, hogy a politikaelmélet és a politikai filozófia nem jutott el a modernség politikai projektjének alapkérdéséig. Ezért a mulasztást pótolandó a maga részéről tudatosan vállalva a fő áramlatokkal szemben haladó „időszerűtlenség” ódiomát, a modernség politikaelméleti, politikai filozófiai kérdését az uralom és a kényszer legitimációjának és limitációjának problémájaként fogalmazza meg. Azt állítja, hogy ezt a feszültséget feloldó, majd a globalizáció folyamatával kapcsolatban újra felszínre hozó politikai igazságosság „nem általában az alkotmányos demokrácia körülményei között, hanem csak a demokratikus és szociális alkotmányos államban teljesedik ki” [Höffe 1989: 472].

A kérdésfeltevés hangsúlyának eme áthelyezésével egy nagy-szabású – Höffe egyik kritikusának méltató szavai szerint „elmélettörténeti eseménynek” tekinthető – program körvonalai bontakoztathatók ki, melynek főbb szakaszait és jellemzőit szeretnénk a következőkben bemutatni. Elsőként tehát annak Höffe általi igazolását, hogy egyáltalán miért tekinthető elkerülhetetlenek az új szempontú megközelítés, melyet néhány jelenkori markáns politikaelméleti, illetve politikai filozófiai álláspontnak a kritikai elemzésével támaszt alá. E koncepcionális elméletkritika vezeti el Höffét annak felismeréséhez, hogy az igazságossági elv(ek) mélyebb megalapozása szükséges és elkerülhetetlen (I). E mélyebb és alapvetőbb elméleti megalapozásnak a lehetősége azonban csak egy hármas tagoltságú *dekonstrukciós* eljárás révén tárul eléink, melynek eredményeként felvázolható az igazságosság elvének a különböző kultúrákkal szemben invariáns alapszerkezete (II). Ezt követően már megvalósítható az alapszerkezet *konstrukciója*, valamint megfogalmazhatók az ezzel összefüggő alapfogalmaknak ama értelmezései, melyek lehetővé teszik az igazságosság elvének, mint politikai igazságoságnak a meghatározását (III). Erre a kiinduló pontra építve lehet azután vállalkozni az alapszerkezet történeti *rekonstrukciójaként* tematizálható változások fordulópontjainak jellemzésére, mégpedig mint a politikai igazságosság alkalmazásának, pontosabban alkalmazási feltételeinek és szakaszainak meghatározására (IV). Végül nem kerülhetjük el, hogy Höffe elméleti koncepciójának, valamint az általa kiváltott vitában felmerült néhány kérdés bemutatása után kitérjünk a koncepciót érintő legalapvetőbbnek tekinthető elméleti ellenvetésekre, abból a célból, hogy a Höffe által nyitott kapun belépve, közelebb kerülhessünk egy továbbvezető lehetséges alternatíva kidolgozásához (V).

I. FILOZÓFIAI ÁLLÁSPONT: GYAKORLATI METAFIZIKA

Ha az igazságosság valamely felfogása többre tart igényt annál, minthogy valamely – történeti határok és feltételek között kibontakozott – politikai kultúra önigazolása és kiterjesztése legyen, vagy pedig, hogy a történeti érvényesség lehetőségével nem számoló elvont elvek rendszereként szerepeljen, akkor e felfogás nem építhető sem a hermeneutikai vagy az analitikus, sem pedig a metafizikai vagy általános ontológiai alapokon álló filozófiai koncepciókra. E két, az igazságosság elvének megalapozása számára egyaránt nem kielégítő filozófiai alapállást Höffe az elméleti metafizikától határozottan megkülönböztetett gyakorlati metafizika álláspontjáról kívánja meghaladni. A gyakorlati metafizikát Höffe voltaképpen metafizika nélküli metafizikának (*Metaphysik ohne Metaphysik*) tekinti, melynek kidolgozását egyrészt a metafizikai filozófiai program átfoglalásával (1), másrészt a rivális koncepciókkal szembeni érveléssel (2), végül a politikai „fundamentálfilozófia” alapvető kérdésének explikálásával (3) kísérli meg.

1. A metafizika nélküli metafizika meghatározással Höffe a maga sajátos elméleti pozíciójának általános jellemzését kívánja megadni, mely csupán a filozófiai tradícióval *szembeni* értelmezés szerint tűnik eleve fenntarthatatlan filozófiai program megjelölésének [Wenzel 1997: 155]. Valójában Höffe a szándékoltan ellentmondásos fogalomhasználattal az erkölcsprobléma specifikus felvetésére alkalmas, a társadalomelméleti állásponthoz közelítő nézőpontot ír körül. A gyakorlati metafizika olyan álláspont, mely az elméleti filozófia világán túlra tekint, és ezért e filozófia számára szokatlan, sőt provokatívnek tűnik. A gyakorlati filozófia³ nem csupán sajátos filozófiai téma-megjelölés, hanem egyúttal sajátos módszer is: számára a gyakorlat (praxis) és az emberi cselekvés kiindulópont, egyben vizsgálódási érdek [Höffe 1996b]. Eszerint az erkölcsi alaphelyzet az, hogy – mivel az erkölcs meghatározásának minden konkrét történeti-társadalmi alapjához való viszonyában transzcendens – „nem az erkölcs filozófiája, hanem maga az erkölcs metafizikai” [Höffe 1995: 98]. Ebből következik, hogy a feladat nem az erkölcsfilozófia területén jelentkezik, hanem az emberi gyakorlat olyan elméletének kidolgozását igényli, amely ellentmondást foglal magában: egyrészt a gyakorlat empirikus oldalát, az emberi szükségleteket, hajtóerőket és érdekeket, másrészt eme empirikus oldaltól való transzcendenciát, mondhatjuk, ama empirikus oldal tagadását. A kölcsönös negáció jellegére nézve pedig az a helyzet, hogy e két oldal csak együttesen lehet a „meghatározás végső alapja” [Höffe 1997: 99]. A gyakorlati metafizika tehát az emberi praxis kettős természetének, az empirikus-reális és transzcendens-normatív oldala közötti különbségnek, folyamatosságnak és egymásba kapcsolódásá-

nak terminológiai kifejezése. Így a gyakorlati metafizika nem csupán a transzcendentális-elméleti metafizikával szembeni álláspont képviselőjét jelenti, hanem az „újra rehabilitált” [Riedel 1972], vagyis a gyakorlati filozófia más irányzataival szemben (elsősorban az erlangeni iskola által megfogalmazott, a racionális döntésre korlátozódó gyakorlat fogalmával összevetve) is markáns eltérést mutat [Nida-Rümelin 1994]. A gyakorlati metafizikának a történetiség iránt nem csupán nyitott, hanem a történetiséget eleve magában foglaló koncepciója új módon közelíti a cselekvés normatív struktúráinak és szabályozásának a megalapozását, mégpedig több értelemben is. Először negatív jelleggel, a normák egyetemes-végső megalapozásának „elméleti” metafizikájával szemben az emberi cselekvésnek, mint a normák „mögékerülhetetlen, s ezért csak *viszonylagosan végső*” alapjává tételével. Másodsor pozitív – strukturális – értelemben, mint az emberi gyakorlati cselekvésben eleve benne foglalt materiális-szükségleti és együttes(közösségi)-normatív dimenziók egységének tételezésével. Harmadsor konstruktív értelemben, olyan elméletkísérlet szükségességének a felismeréseként, amelyben mintegy feloldódik a normák megalapozásának első és második elve között feszülő ellentmondás. Végül pedig specifikációs jelleggel, amennyiben nem valamiféle általános (szociológiai-strukturális) társadalomelméletként fejthető ki, hanem a politikai hatalom és a jog erkölcsi igazolásának (legitimációjának) és erkölcsi határai kijelölésének (limitációjának) alapjait határozza meg. Ezt az elméletkísérletet Höffe az „antropológia plusz etika” programatikus formula keretei között jelöli meg és hajtja végre.⁴ Az antropológia plusz etika olyan elméletkísérleti program, amelyben Höffe szerint megvalósítható az a racionális (re)konstrukció, amely egyrészt a cselekvést szabályozó, történetileg invariáns erkölcsi normák megalapozását teszi lehetővé, másrészt az erre épülő jogi és politikai alapelvek feltételeinek és normáinak „levezetőségét” is adja, mégpedig oly módon, hogy megszünteti a reálviszonyokból kiszakított „kellés” elvontságát [Höffe 1989 217–218].

2. Az elméleti program célkitűzése a hozzá vezető elméleti megfontolások elmélettörténeti kapcsolódások tisztázásával és szembesítések kidolgozásával tehető plauzibilissé. E feladatot Höffe a klasszikusokkal – mindenekelőtt Arisztotelésszel és Kanttal folytatott – „folyamatos eszmecserében” (a), illetve az újkori – főként a kortárs – szerzőkkel folytatott polémia keretében oldja meg (b).

a) Höffe saját programjának első elmélettörténeti előzményeit részben Platónnál, elsősorban azonban Arisztotelésznél ismeri fel, nevezetesen a „természetes (az emberi együttélés természetéből adódó) társadalmi impulzusok és a gyakorlati racionalitás összekapcsolásának” gondolatában. A polisz az a rend

(*arche*), melyben ez a két elem – egyrészt, maga az ember, mint természettől fogva politikai lény (*zoon politikon*), másrészt, a konkrét életproblémák megoldását szolgáló gyakorlat (*praxisz*) – összekapcsolódásának elméleti programja egyáltalán kidolgozható, s melyet Arisztotelész meg is valósít [Höffe 1989: 31, 221, 277]. Arisztotelész „modernül szólva: az erkölcsiség (Sittlichkeit) feltétlen elveit és a szociokulturális, valamint az individuális keretfeltételek feltételességét a kultúra – és szituációfüggő kellés (Sollen) szintéziseként ragadja meg” [Höffe: 1979: 61]. Ugyanakkor azonban Arisztotelész nem kérdez rá magára poliszként megjelenő politikai közössége, hanem axiómaként előfeltételezi meglétét, jóllehet vitatja annak egyes formáit és intézményeit, sőt az egyes polgár és az állam boldogulásának egybeesését sem közvetlen azonosságként érti. Az Arisztotelésszel folytatott elméleti diskurzusból tehát Höffe egy antropológiai megalapozottságú, eleve adott politikai közösség tagjainak *együttműködését*, kibontakozását emeli ki, melynek alapelvét az igazságosság formáinak zsinórmértékeként felfogott *közép* alkotja (Nikomakhoszi Etika V. könyv). Arisztotelész politikai filozófiája, ezen belül jelesül az uralmi viszonyok legitímációjára vonatkozó koncepciója mintegy tételezi a „kooperáció politikai gondolatának és az antikvitásnak összetartozását: kooperáció *via antiqua*” [Höffe 1989: 220–221]. Következésképpen – teszi hozzá Höffe – a kooperációban az emberek egymás iránti egyfajta kötelezettsége fejeződik ki, így a saját eredeti elméleti program is tovább pontosítható, mégpedig a következőképpen: *politikai antropológia plusz etika*.

Mármost mi sem jellemzi jobban a kooperáció *via antiqua* gondolatával szembeni szakítást, mint Hobbes politikai filozófiája: a politikai gondolkodás *via moderna* a konfliktus jegyében formálódik. A polisz politikai közösségének helyébe Hobbes az ember eredeti természeti hadiállapotát helyezi, melynek „meghatározó eleme a túlélés és a boldogulás igénye, valamint a mások áldozatává válás elkerülésének szándéka” [Höffe 1989: 309; Höffe 1979: 198–206]. Hobbes „féloldalas antropológiája”⁵ azonban alkalmatlan arra, hogy az uralom legitímációjának erkölcsi dimenzióját megközelíthetővé tegye, mégpedig az emberi természet naturális-materiális felfogása következtében. Ezzel szemben – miként az e tárgykörben folytatott újabb elemzések is megerősítik⁶ – Kant „kettős antropológiája” (*anthropologia physica* és *anthropologia moralis*) nyújt megfelelő kiindulópontot a politikai viszonyok antropológiai megalapozására, hiszen Kant – Wenzel által idézett – lapidáris megállapítása a politikai antropológia kiindulópontját foglalja magában: „a természet valamely törvényének alávetett ember nem tekinthető szabadnak. Az ember maga a törvény...[De] ha valaki törvény nélkül szabad, az minden képzeletet felülmúlóan borzalmas állapotot. A legvadabb állattól sem kell annyira félni, mint a tör-

vény nélküli embertől” [Wenzel 1997: 167–168]. Ezért magától értetődően Höffe a politikai igazságosság antropológiai alapjainak a modernség szempontjából releváns tisztázása során mégiscsak Kantot tekinti első számú „beszélgetőpartnerének”. Kant kettős antropológiája, s ezen belül az erkölcsantropológia gondolata az egyik legfontosabb támpontot nyújtja Höffe számára ahhoz, hogy a jogot és az államot olyan – Parsonsszal szólva – „evolúciós univerzáléknak” fogja fel, amelyek történeti *előzményei* és feltételei egészen az antropológia „mögékerülhetetlen” szintjéig vezethetők vissza, létrejöttük mégis meghatározott társadalmi feltételekhez kötött.⁷ A jog és az állam, létrejöttük pillanatától kezdve viszont – habár formáikat és működésüket, normatív-szabályozó elveiket illetően korántsem változatlanok – olyan intézmények, amelyeket, mint „univerzális emberi teljesítményeket”, egyetlen társadalmi-politikai berendezkedés sem nélkülözhet, bármi legyen is a céljuk és konkrét történeti megjelenési formájuk.

b) Az elméleti pozíció általános jellemzésének másik iránya: tisztázó viták lefolytatása a kortársak rivális álláspontjával. Habár Luhmann, Hart, Nozick, Apel is szerepet kap Höffe diskurzusában, legfontosabb vitapartnereinek – érthető okokból – mégiscsak Jürgen Habermas és John Rawls bizonyul. Höffe szerint az igazságosság diskurzuselméleti koncepciójának (Habermas) és a méltányosságként felfogott igazságosság elméletének (Rawls) közös vonása egyrészt az igazságosság elveivel szembeni követelmények – Höffe által is elismert – megfogalmazása. Eszerint az elveknek formálisan általánosoknak kell lenniük, magukban kell hordozniuk univerzális alkalmazásuk lehetőségét, mindenki által ismerteknek kell lenniük és a belőlük levont következtetéseknek megfellebbezhetetlennek kell lenniük.⁸ E követelmények teljesítését azonban mind Habermas, mind pedig Rawls koncepciójában kétségessé teszi a konszenzus túlhangsúlyozása és a konfliktus nem kellő figyelembevétele. A konszenzuselméleti túlhangsúlyban ugyanis a tagolt, intézményes formában megjelenített érdekek közötti közvetítésen, valamint az érdekcsoportok közötti megegyezésen alapuló modern alkotmányos demokrácia politikai és jogrendszerét előfeltételező álláspont fejeződik ki. Az előfeltevés következtében viszont megszűnik az igazságosságperspektíva nyitottsága: a megalapozás iránti igényt az előfeltételek magától értetődősége – Habermas és Rawls esetében eltérő módon – váltja fel. Az előfeltevés Rawls elméleti konstrukciójának cirkularitásában jelenik meg, mégpedig abban, hogy „az igazságosság elveinek megalapozása feltételezi az igazságosságérzetet (the sense of justice, Gerechtigkeitsinn), ez pedig megint csak előfeltételezi a pártatlanság normatív vezérelvét” [Höffe 1989: 47]. A pártatlanság normatív elvének megalapozását szolgáló fogalom, a „tudatlanság fátyla” (veil of ignorance, Schleier

der Unwissenheit) pedig azoknak az információknak az elméleti szűrőjeként működik, amely információkról *előzetesen* tudjuk, hogy a pártatlanság akadályai, illetve azokat az információkat engedi át, amelyekről ugyancsak *előzetesen* tudjuk, hogy a pártatlanság normatív elveinek feltételeit kielégítik.

A diskurzusetikai koncepciót illetően viszont Höffe három ponton is felfejti Habermas elméletének hallgatólagos előfeltevéseit, s egy negyedik, inkább egyetértő, mint kritikai megjegyzésben hívja fel a figyelmet egy Habermas által nem kifejtett „félre rejtett” orientációváltásra.

A habermasi diskurzusetika *első* előfeltevése a valamennyi érintett egyetértésének⁹ kritériumára vonatkozik. Annak folytán, hogy csupán a potenciálisan általános normák tarthatnak igényt valamennyi érintett egyetértésére, az erkölcsi kritérium nem magában a diskurzusban, hanem az általánosító érvelés (argumentáció) szabályaiban van, nevezetesen az univerzáló alapszabályban (Universalisierungsgrundsatz),¹⁰ melyet Habermas a diskurzusból kivezető általánosító elvként kezel. A diskurzusból kivezető szabály azonban előzetesen adott. Következésképpen az érvelés elsődlegesen nem a diskurzusban kialakuló *tényleges* egyetértés körül forog, hanem a konszenzus általánosíthatóságáról folyik [Höffe 1995: 377]. A *második* előfeltevés az argumentáció szabályainak állandósága. Valójában azonban a vitató érvelés leginkább éppen a vitapartner argumentációjának előfeltevéseire vonatkozik, s ezenközben az érvelő önmaga érvelésének alapját előfeltételezi. Vagyis a vitában nézeteiket egymással szembesítő partnerek argumentációjuk logikáját ütköztetik, s ezáltal éppenséggel az argumentációs szabályok megváltoztatására törekszenek. Az *ad infinitum* argumentációs szabály feloldása tehát ezúttal sem magában az argumentációban van. „Nem az érvelő az, aki a legelső előfeltevést teszi, s nem azért indul ki előfeltevésből, mert érvel. Azok a feltételek jelentik a *tényleges* előfeltételt, melyek az argumentációt egyáltalán lehetővé teszik... Vagyis a gyakorlatot folytató szubjektum cselekvőképessége a *tényleges* előfeltétel. Az ember, mint nyelvi képességgel rendelkező lény, argumentációjának az előfeltételei egyben cselekvőképességének is előfeltételei” [Höffe 1995: 389]. Az ehhez kapcsolódó harmadik előfeltevés a cselekvőképesség és a nyelvi képesség közötti azonosságot érinti. A két képesség közötti részleges azonosság nyilvánvalóan fennáll, azonban az egybeesés nem teljes körű. „Habár a nyelvi képesség birtokában lévő számára az argumentáció feltételei egyben a cselekvési képesség feltételei is, azonban eltérő feltételek is fennállnak” [Höffe 1995: 389].¹¹

A három kritikai érv kiegészítéseként Höffe felhívja a figyelmet a Habermas által megvalósított, de nem kifejtett elméleti fordulatára. Legalábbis az erkölcselméleti írásaiban Habermas Kanthoz fordul és fellép „rossz hírbe keverése” ellen, s nem fo-

gadja el a pragmatizmus, valamint a hermeneutika radikális Kant (és Hegel) kritikáját [Habermas 1883: 9–28]. Habár ez a Kant felé forduló váltás igencsak nehezen egyeztethető össze a frankfurti iskola – Hegelhez és Marxhoz kapcsolódó – tradíciójával, Habermasnak az univerzális etika körében folytatott elméleti ténykedését és az így megnyíló új, immár a „családon belüli” viták lehetőségét Höffe üdvözlendőnek tartja, s csupán a fordulat elméleti reflexiójának a hiányát kifogásolja [Höffe 1995: 379].

3. Rawls és Habermas megteszi az első lépéseket a politikai filozófia alapvető kérdésének a feltevéséhez, de a – különböző: egyrészt a modernség politikai kultúrája, másrészt a kommunikációban foglalt konszenzus körüli – „hermeneutikai cirkulus” következtében nem jutnak el a politikai filozófia megalapozásának az antropológia plusz etika programjához képest alternatív igényvel megfogalmazható problémájához. Másként fogalmazva: a politikai igazságosságot nem a jog és az állam történetileg változó erkölcsi perspektívájaként ragadják meg. Márpedig az erkölcsi perspektívában a jog és az állam ügyében vizsgálódó filozófia annyiban fundamentális jelegű, amennyiben kettős értelemben történeti és kritikai. Egyrészt megvizsgálja a jog és az állam legitimitását, azaz mint az emberi együttélés szükségszerű formáját mutatja be, másrészt viszont megmutatja a jogi és az állami szerveződéstől elválaszthatatlan hatalom és kényszer határait. Elméletkritikai oldalról tekintve egyaránt elveti a jogpozitivizmus és az anarchizmus elméleti álláspontját. A programadó elmélettörténeti kapcsolódás harmadik pontját tehát a pozitivisták jogfelfogásnak a természetjogi felfogás felőli kritikája, illetve az emberek közötti kényszer intézményeit radikálisan tagadó anarchizmus kritikája adja. A politikai filozófia, mint gyakorlati filozófiai program tehát túl akar lépni a jog és az állam legitimitációjára vonatkozó kérdést elvető jogpozitivizmus és a legitimáció kérdését felvető, ámde magát a legitimáció lehetőségét elvitató anarchizmus ellentétén. Mégpedig úgy, hogy a jog és az állam viszonyait az antropológiai alaphelyzethez és az alaphelyzetben feltárható transzcendenciához kapcsolja és háromlépcsős problémaként bontja ki. Az első – Höffe által előzetesnek, vagy nullszintre korlátozottnak tekintett – lépésben kritikai elemzésnek veti alá, hogy „az emberi élet és a természetes környezet állami védelmének melyek a határai, melyeken belül az állam és jog feladatai konkretizálhatók”. A tényleges, fundamentálfilozófiai szempontból első szinten (valójában tehát a második lépésben) az a kérdés válaszolandó meg, hogy ezek a feladatok vajon a jog és az állam határain kívüli más módon (például a piac vagy a személyes hajlandóság alapján) nem oldhatók-e meg. Végül a második fokozaton (valójában tehát a harmadik lépésben) megvizsgálendő, „hogy a jog és az állam egyáltalán beleavatkozhat-e az egyének szabadságába és a társa-

dalmi erők szabad játékába” [Höffe 1989: 33–34]. Másként fogalmazva: az elemzés végén visszaigazolható-e az a hipotézis, hogy a jog és az államrend az emberi együttműködés olyan formája, amely nem csupán a múlt és a jelen számára meghatározó, hanem a jövőre nézve sem mellőzhető forma.

II. DEKONSTRUKCIÓ: KÖZELÍTÉS AZ ALAPSZERKEZETHEZ

A kortárs elméleti pozíciókban fellelt és ki nem bontott előfeltevések kimutatása adja az indítékot Höffe számára, hogy kísérletet tegyen a „mögéjük kerülésre”. A mögékerülés célja, hogy eljusson annak az antropológiai alapviszonyozásnak a meghatározásáig – Höffe értelmezésében: az elsődleges természeti állapotig –, mely „mögött” már csak ember előtti összefüggések találhatóak. Itt még nem magáról az alapszerkezetről van szó, hanem az elmélet ama szintjének a meghatározásáról, melyen egyáltalán lehetséges az elmélet megalapozása. A procedúra, mely az alapviszonyozás elérését lehetővé teszi, nem egyéb, mint „a jog és az állam radikális dekonstrukciója” [Höffe 1989: 342]. A radikális jelző itt két értelemben is jogosult. Egyrészt oly módon, hogy a dekonstrukciós eljárás nem fejeződik be a modern állam és jogviszonyok határainál és feltételeinél, hanem továbbhalad a természeti állapot antropológiai szintjéig. Másrészt, több irányból közelít ehhez az alapszinthez. Az egyik irány a cselekvés erkölcsi dimenziójának, mint a mások iránti erkölcsi kötelezettség megítélésének, vagyis az igazságos és igazságtalan cselekvés értelmezésének dekonstrukciója. Ennek módszereként Höffe – az analitikus filozófiai megalapozás eljárásától megkülönböztetett – *deskriptív* szemantika módszerét használja fel (1). A második irányt az igazságosságperspektíva dekonstrukciója jelenti, mely nem egyéb, mint a kényszer lehetőségével való legitim rendelkezés értelmezése (2). Végül a dekonstrukció harmadik útja a jogpozitivizmus és az anarchizmus közötti ellentét felbontása, mint az uralom politikai és jogantropológiai értelmezésének lehetősége (3).

1. A (deskriptív) szemantikai analízis értelmében, ha valamely cselekvés, magatartás vagy intézmény igazságosnak tekinthető, akkor ebben a vele való egyetértés fejeződik ki, egyben pedig kifejeződik az egyet nem értés ugyanennek az ellentétével, mely utóbbi ezért igazságtalannak minősíthető. Az értékelő – helyeslő vagy tagadó, vagyis a szó tágabb értelmében kritikai – álláspont azonban korántsem csupán szubjektív jellegű. Az értékelés főbb elemei a következők: egyrészt „értékelésünknek a tárgya, melyet igazságosnak vagy igazságtalannak tekintünk, vagyis maga az emberi gyakorlat, illetve ennek különböző aspektusai: a cselekvés, annak szubjektuma, a cselekvés szabá-

lyai és szabályrendszerei, s korántsem mellékesen, azok az intézmények, melyek az emberi tevékenység és magatartás kereteit jelentik”. Másrészt és közelebről tekintve: társadalmilag releváns cselekvésekről és viszonylatokról van szó, mégpedig olyan konfliktusos helyzetben, amelyben az értékelés nem csupán arra vonatkozik, ami megtörtént, hanem a jövőben lehetséges – helyeslően vagy elítélően értékelhető – viszonyokra, dolgokra, és tényállásokra is [Höffe 1989: 50–52]. A deskriptív szemantika módszerével végrehajtott dekonstrukció tehát az igazságosság *legáltalánosabb* értelmét az emberek egymás iránti szociális kötelezettségében mutatja ki. Az egymás iránti kötelezettség egyaránt fennáll az együtt élő, valamint az egymást követő generációk iránt. Miként a fenti meghatározásból kitűnik, az igazságosság általános értelmezésben értékelő jellegű is, amelyhez kapcsolódóan egyúttal kritikai tartalmat hordoz, s így eligazít a *tényleges* (valamely konkrét helyzetben érvényesnek tekintett) kötelezettségek között a helyesség, illetve helytelenség kritériuma szerint. Egyben pedig erkölcsi tartalmánál fogva különbözik más (technikai, stratégiai, gyakorlati, funkcionális) értékelő szempontoktól. A deskriptív szemantikai elemzés *előzetes* eredménye továbbá a jog és az állam viszonyaira érvényes erkölcsi álláspont¹² *előzetes* tisztázása, nevezetesen mindenekelőtt az erényből fakadó kötelezettség és a kölcsönösösből fakadó kötelezettség megkülönböztetése. Ez utóbbi irányban az igazságosságnak szintén kettős jellege tárul fel. Egyrészt – a jogi értelemben vett kötelezettség (Rechtspflicht) –, mely szerint „az embereknek egymás iránti eme kötelezettsége nem jellemükben benne rejlő igazságosságból, hanem a cselekvésükkel szembeni normatív követelményből fakad” [Höffe 1989: 59]. A cselekvéssel szembeni követelmények teljesítése azonban személyes jellegű, azaz alapvetően belátáson alapul, nem pedig csupán a jogi szankcióktól érzett félelemből ered. Következésképpen, a „személyes igazságosság és a jogi, valamint az állami viszonyok erkölcsi minősége között kölcsönösség áll fenn: az egyik oldalon személyes beállítódásokról, a másik oldalon intézményes struktúrákról és politikai kompetenciákról van szó” [Höffe 1989: 60].

A deskriptív szemantika szempontjának alkalmazásával végrehajtott dekonstrukció tehát kettős eredménnyel jár: egyrészt lehetővé teszi a „hermeneutikai cirkulus” határainak feltörését és kinyitását az alapstruktúra más – antropológiai – instanciájának irányában. Másrészt körvonalazza azokat az általános követelményeket, amelyeknek az igazságosság valamely elvének meg kell felelnie. Ezek a követelmények, részben a kölcsönösösből fakadó kötelezettségekből, részben a cselekvés szerkezetéből, valamint az intézmények és a személyek közötti viszonyokból fakadnak, és bizonyos esetekben a külső kényszer feltételezése mellett, máskor viszont – elsősorban a kölcsönös kö-

telezettségek esetén – a személyek egymás közötti önkéntes válalásaként teljesülnek.

2. A deskriptív szemantika azonban Höffe szerint nem alkalmas arra, hogy az igazságosság valamely fogalmának meghatározása, valamely koncepciójának közvetlen megalapozása, vagy elvének kiindulópontja legyen.¹³ Azonban kibontja az igazságosságproblémának azokat a dimenzióit, amelyek a jog és az állam normatív-erkölcsi kritikájának elengedhetetlen feltételei, s ennyiben az igazságosság politikai koncepcióját körvonalazzák, illetve vetítik előre. Ahhoz azonban, hogy ez az „ígéret” beválthatóvá váljék, az igazságosság további dimenziójának megnyitására van szükség, mégpedig a legitimáció kérdésének olyan jellegű megfogalmazására, amelynek révén „nem valamilyen politikai viszony erkölcsi legitimációja tisztázandó, hanem ezt megelőzően magának a legitimáció kérdésfelvetésének a legitim volta tárul fel” [Höffe 1989: 62]. E metaszintű legitimációs probléma megoldását Höffe a dekonstrukciós eljárásnak a kiterjesztésével – konkrétan a politikumra alkalmazásával – kísérli meg. Első következtetése az, hogy a politikum voltaképpen nem egyéb, mint a jog és állam viszonyait egyaránt átfogó szféra, hiszen a politika igen változatos történeti alakulatainak közös vonása „összefoglaló modern kifejezéssel jog- és államviszonyokként” jelölhető meg. Közelebről pedig, mint a személyek közötti kötelékek rendszerének (Personenverband), a generációk közösségének, valamint a szociális intézményeknek *legitim*, kényszer jellegű együttese.¹⁴ Tekintve azonban, hogy Höffe általában a legitimáló igazságosság hermeneutikai megalapozása, ezen belül különösen Rawls méltányossági és Habermas diszkurzív koncepciója ellen érvel, nem támaszkodhat sem a modern politikai kultúrában benne rejlő valamely érték és norma előzetes meglétére, sem pedig a modern ember erkölcsi érzékére vagy kommunikatív megértésére. Így a dekonstrukció művelését tovább kell folytatnia, mégpedig addig az alapszintig, amelyen pragmatikai érveléssel¹⁵ megvizsgálható, hogy „az érintettek szempontjából a szociális kényszer fennállása előnyösebb, mint e kényszernek a hiánya, továbbá, hogy e kényszer jogi és állami formája előnyösebb, mint a nem politikai forma”. Következésképpen: amennyiben az érintettek számára a kényszer alkalmazásának lehetősége inkább szolgálja a javukat, mint a kényszer hiánya, csak akkor igazolható, ha *valamennyi* érintett számára több előnnyel, mint hátránnyal jár. Höffe ezt az elvet a *disztributív előny elvének* tekinti, és szembeállítja a kollektív előny elvével, mely nem szükségképpen valamennyi érintett számára előnyös. A disztributív előnyhöz kapcsolódó igazságosságot Höffe olyan alapelvnek tekinti, amely feltétlen, vagyis kanti értelemben kategorikus, azaz korlátozás nélkül érvényes elv. Mégpedig kettős értelemben is. Egyrészt az igazságosság általános elveként, vagyis a közelebről meg

nem határozott, de a kényszerjogosultság elemét magában foglaló szociális viszony kategorikus imperatívuszának tekinti, másrészt, a *politikai igazságosság* értelmében, mint valamely állam és jogrend elveként felfogott *kategorikus jog- és államimperatívuszt* határozza meg [Höffe 1989: 77–80; Höffe 1995].

A disztributív előnyt illetően két probléma tisztázásának szükségessége merül fel. Az egyik a fogalmi meghatározás, a másik az elv erősebb vagy gyengébb értelmezése. A fogalmi meghatározást illetően a pragmatikai álláspont alapján Höffe határozottan szemben áll az *előny* hasznossági-utilitarista értelmezésével, és fogalmilag a kényszerrel való rendelkezés lehetőségének legitimitását a szabadság bizonyos, a politika történeti változásával szemben invariáns „mértékének” minden érintett számára való biztosításával kapcsolja össze.¹⁶ A disztributív előny elvét illetően viszont Höffe a minden érintett számára *egyenlő* előny biztosításának erős értelmezését elveti, s helyette a gyenge értelmezést fogadja el, mely az előnyök nem egyenlő megosztását mondja ki, tekintve, hogy „nincs olyan társadalmi rend, amely mindenki számára egyenlő előnyöket biztosíthatna” [Höffe 1989: 81]. E tézis viszont szinte elkerülhetetlenül veti fel a kapcsolat kérdését a rawlsi igazságosságelvhez, s Höffének mindenekelőtt azzal a kritikával kell szembesülnie, hogy *mutatis mutandis*, a méltányossági igazságosság rawlsi elvével alapjaiban ellentétes álláspontot képvisel, s legfeljebb a Pareto-elv alkalmazását követeli meg [Habermas 1990; Nida-Rümelin 1997; Koller 1997]. E kritikák ellenében Höffe kettős kerülő úton – azaz nem közvetlenül az igazságosságelvek szembesítésével – érvel. Egyrészt úgy véli, hogy bizonyította: az igazságosság rivális felfogásaival szembeni vitáját nem az elvek konkrét megvitatásának szintjén folytatja, hanem kimutatja, hogy az igazságosságprobléma gyökerei mélyebbre nyúlnak annál, mint amely Rawls (és általában a hermeneutika) módszerével egyáltalán elérhető lenne.¹⁷ Másodszer a „mélyebbre hatolásnak” a módszere – a dekonstrukció – alkalmas arra, hogy elvezessen az antropológiai alapokig, ahol azután lehetőség nyílik a kiinduló probléma újrafogalmazására, mégpedig oly módon, hogy kiiktathatóvá válik mind a hagyományos, mind pedig a Rawls-féle modern szerződéselméleti modell.¹⁸ Az antropológiai szintre helyezett elemzés előnye, hogy lehetővé teszi az antropológiai kérdés explicit felvetését, vagyis a filozófiai (Gehlen) és a szociológiai (Durkheim, Schelsky) antropológia bekapcsolását az elméletalkotásba, és a szerződéselméleti *tiszta* észkonstrukciók, valamint az ezekkel együtt járó műfogalmak (például a „tudatlanság fátyla”, vagy „reflexív equilibrium”) helyett egy *reálkonstrukció* kidolgozásának a megkezdését.

3. Höffe Rawls-kritikája tehát nem az igazságosság elvére vonatkozik, hanem annak a kiinduló pontnak a bírálata, amely-

re Rawls az igazságosság méltányossági elvét felépíti, továbbá arra a módszerre, amellyel Rawls az elvet igazolja. A bírálóknak ez a stratégiája viszont feleslegessé teszi magának a méltányossági elvnek a részletes megvitatását. Ugyanis, ami e stratégia megvalósítása után fennmarad a bírált álláspontból, nem egyéb, mint az igazságosság iránti követelmény, melyet az emberi kapcsolatok és organizációk *eredendő vagy természetes egyenlőtlenséget* magukban foglaló jellege alapoz meg. Ahhoz azonban, hogy Höffe saját, Rawls elméletével szembeni alternatív koncepciójának kiindulópontját az igazságosságprobléma eme „mélyebb szintjén” megalapozza, kritikai elemzésben kell leszámolnia az uralommentességként felfogott egyenlőség elméleti tradíciójával, tekintve, hogy „a politikai igazságosság elvei meghatározásának és alkalmazásának csupán annyiban van értelme, amennyiben politikai rend és uralom egyáltalán létezik” [Höffe 1979: 404]. Így az igazságosság probléma „mélyebb szintjének” kutatása a politikai rend és uralom történetileg invariáns alapszerkezete feltárásának feladatává fordítható át. E feladatátfordítás igazolását Höffe egyrészt a jogpozitívizmus (a), másrészt az anarchizmus (b) dekonstrukciójának keretében hajtja végre. A két – egymással élesen szembenálló – elméleti tradíció egy és ugyanazon kérdésre adott választ foglal magában. A „szigorú jog és állampozitívizmus¹⁹ helyesli a jog és az állam korlátlan felhatalmazását, antitézise pedig a szigorú anarchizmus, ennek a felhatalmazásnak radikális tagadása. Az antinómia lényege tehát a helyeslés és a tagadás tételezésének abszolutizálása, vagyis a pusztá (fenntartás nélküli) legitimitáció és a limitáció abszolutizálásának álláspontja. Ezért a politikai igazságosság filozófiájának feladata az, hogy meghaladja a jogpozitívizmus politikai dogmatizmusának és az anarchizmus politikai szkepticizmusának ellentétét” [Höffe 1989: 20]. A jogpozitívizmus és az anarchizmus antinómiájának meghaladása pedig csak az uralmi viszonyok legitimitásának és limitálásának egyidejű és egyazon szinten történő megalapozása révén lehetséges.

a) A politikai igazságosság és a jogpozitívizmus viszonyának tisztázása annak bemutatását igényli, hogy milyen eredményre vezet az a kísérlet, mely a jog és az állam fogalmát az igazságosságprobléma felvetése nélkül kívánja meghatározni. Az elmélettörténeti előzmények ismertetését követően Höffe két ilyen irányú újabb kori kísérletet vesz szemügyre: elsőször Hans Kelsen, másodsor Niklas Luhmann jogelméletét, mint a jogpozitívizmus két formáját: az egyik esetben filozófiai, a másikban társadalomelméleti megalapozásról van szó.

Kelsen „Tiszta jogtan”-ának filozófiai alapját Höffe a kanti jogfilozófia és a tiszta ész kritikájának sajátos összekapcsolásaként mutatja be: az alapnorma nem egyéb, mint a jog transzcendentállogikai előfeltétele, így a transzcendentális jog-

elméletet a logika és nem az etika dimenziójában vizsgálja. A Kantnál két egymástól elválasztott észfilozófia (vagyis a gyakorlati észprobléma és a tiszta ész filozófiája) Kelsen általi egymásba fordítása azzal a következménnyel jár, hogy „habár Kelsen a pozitív érvényességet nem a *Sein*, hanem a *Sollen* értelmében definiálja, mégsem tudja az érvényességet mint *Sollent* elemezni. A jogi normát nem kötelezettségként, hanem csupán külső és kész adottságként vizsgálja.” Ezért aztán nem látja, hogy a jog konzekvens logikája immanens módon visz át a jog és az erkölcs kapcsolódásának területére [Höffe 1995: 72–73]. A következmény pedig a jog és az erkölcs szétválasztásának tézise, jelesül a jogot definiáló igazságosság explicit tagadása, amely azonban implicit módon nem zárja ki az érvényes jog igazságosságszemponthoz kritikáját: a jog számára normaként felfogott (Rechtsnormierende) igazságosság implicit elismerését. Így a jogpozitivizmus Höffe által részleteiben végigvitt dekonstrukciójának egyik fontos eredménye a jogdefiniáló és a jogi normaadó igazságosság közötti megkülönböztetés, melynek fontossága közvetlenül összefügg az erkölcsi legitimáció kérdéskörével. A jogdefiniáló igazságosság kiiktatásának következménye a jog- és államrend korlátozására szolgáló megfontolások megalapozásának lehetetlensége, a jognak a pusztá hatalmi berendezkedés alá rendelése. „Mivel a jog kényszer jellegű normarendszer, melynek – a természeti kényszerrel ellentétben – az a sajátossága, hogy a kényszer magából az emberből indul ki, a jogdefiniáló igazságosságnak vitathatatlan kiindulópontként kell szolgálnia” [Höffe 1989: 168]. Ami ezek után megmarad a jog és az erkölcs kapcsolódásából nem több, mint a jogetika, vagyis a pártatlanság jogon belüli követelménye.

A jogmeghatározó igazságosság és a legitimáció kapcsolatának további megvilágítását Luhmann társadalomelméleti megalapozottságú jogfelfogásának dekonstrukciója nyújtja.²⁰ Höffe szerint Luhmann az igazságosságprobléma szempontjából lényeges következményekkel járó kettős elemzési stratégiát követ. *Egyfelől* az erkölcsi dimenziót – mivel az erkölcs nem kapcsolható egyetlen szociális rendszerhez sem – egyre határozottabban megfosztja a jogrendszerre nézve definitív funkciójától. Ennek érdekében erőteljesen érvel „az igazságosság tradicionális fogalma ellenében”. Luhmann érvelésének megfontolandó nézőpontja az, hogy „észreveszi a modernségben az erkölcsi veszteséget, s első pillanatra cinikusnak tűnő következtetéssel, ezt jónak tartja. Igazából azonban Luhmann radikálisabb, mint a cinikusok, akik a remoralizálás perspektíváját *szükségtelennek* tartják. Velük ellentétben azonban Luhmann az erkölcs társadalmi szerepének visszanyerését *lehetetlennek* tekinti” [Höffe 1995: 53–54]. Luhmann az erkölcs legitimáló szerepét az eljárásnak adja át. Ez az áthelyezés viszont a jogpozitivista álláspont sajátos kifejtéséhez vezet. „Luhmann jogelméle-

te nem azért tekinthető pozitivistának, mert hiányozna belőle a társadalomkritikai érdek, hanem azért, mert a modern jogot a »döntés általi érvényességhez« köti, s az érvényességet, mint »eljárási legitimitációt« értelmezi.” Ennélfogva a jog „permanens változása során ugyan semmiképpen sem lehet szó tetszőleges jogtartalom érvényességéről”, de Luhmann sehol sem teszi vizsgálat tárgyává, hogy akár önmagában, akár primer szerepben, miképpen teljesíti az eljárás a neki tulajdonított legitimitációs funkciót [Höffe 1989: 172–173, 179–180]. Másfelől viszont Luhmann következetesen törekszik arra, hogy az igazságosságnak konstruktív helyet biztosítson a jogrendszerben.²¹ Az eljárás logikájának alapján azonban az igazságosság is eljárási jellegzetességeket vesz fel. Nevezetesen: mivel a jog autopoietikus rendszerének komplexitása nem korlátlanul, hanem csak a jog és jogtalan kód mentén növelhető, a rendszer programja olyan egységprojekció, amely valamennyi program programjaként fogható fel. Ez az egységprojekció „ad helyet az igazságosságészme értelmének” [Luhmann 1993: 217]. Az igazságosságnak a jogrendszeren belüli „akceptálása” pedig azt a követelményt jelenti, hogy „az azonos eseteket azonosan, a különbözőeket pedig különbözőképpen döntsék el” [Luhmann 1993: 263]. Vagyis a konklúzió összecseng Kelsen jogetikai elvével.

Luhmann bírálataának összefoglalásaként Höffe megállapítja, hogy az igazságosság Luhmann-féle rendszerelméleti újragondolásának elemzéséből két következtetés vonható le. Egyrészt, hogy az igazságosság redukciós felfogásáról van szó: habár az igazságosság a rendszer önleírásaként értelmezett egysége, s ennyiben a rendszer egészére vonatkozik, azonban csak annyiban, amennyiben annak vezérmotívumát, szerveződési és szelekciós irányát jelöli. Tekintettel arra, hogy Luhmann ezen túlmenő szelekciós elveket nem vesz tekintetbe, a jogpozitivizmus olyan új változatát dolgozza ki, amelyet „az igazságosság nélküli igazságosságként” lehet jellemezni [Höffe 1989: 185]. Másrészt azonban Luhmann módszertani szempontból fontos elvet érvényesít. Habár az igazságosság fogalmát rendszerimperatívusszá – a komplexitás maximalizálása helyett annak optimalizálásának elvévé – degradálja, egyúttal viszont programok programjaként, illetve mint a rendszerreprodukció szempontjából *nyitott* jövő fenntartójaként definiálja. Ez pedig az igazságosságproblémának az ismétlődő tematizálását jelenti a növekvő komplexitású rendszerek különböző szintjein. Az igazságosság – jóllehet torzult formában, mint normatív vezérmotívum – olyan elv, melynek alapján szerveződnek „a jog és a politika rendszerei, valamennyi részükben és aspektusukban” [Höffe 1989: 185]. Ebben az értelemben véve az igazságosság valóban a „szuperkritérium” státusát tölti be [Luhmann 1993: 373].

b) Höffe ábrázolásában a jogpozitivizmus olyan álláspont, amelynek alapján vizsgálódva elvész a lehetősége annak, hogy

a jogrendszer egészére nézve normatív-kritikai megállapításokat teheünk. Ennek megfelelően a jogpozitivizmus az igazságosság erkölcsi kérdését a jogrendszeren belüli etikai kérdéssé fordítja át és arra korlátozza. Ezzel szemben az anarchizmus, mint mindenfajta uralom, kormányzás, hatalom és kényszer jellegű rend (*arche*) nélküli kooperáció lehetőségének elméleti álláspontja, éppenséggel a jogrendszer egészére vonatkozó tagadó-kritikai pozíciót képvisel. A dekonstrukció álláspontján viszont az anarchizmus, mint az uralom „progresszív lebontásának egészen az uralommentesség állapotáig elvezető elmélete” bontható ki [Höffe 1989: 212]. Az elméleti anarchizmus annak bizonyítását tekinti feladatának, hogy az emberi együttélés természetes formája, amely az együtt élők kölcsönös elismerésén alapul, jogi kötelezettségek és állami kényszer nélkül megvalósítható. E bizonyítási eljárás kezdetén, vagyis az uralom lebontásának első szakaszában – az anarchizmus „gyenge” változatában – az intézményes, ámde megszemélyesített *arche* negációjáról van szó. A második változatban azonban, vagyis az anarchizmus erős változatában, mindenfajta jogi és uralmi forma elvetése megtörténik, azaz kísérletet tesznek mindenfajta politikai uralom tagadására, mely – Höffe szerint – elkerülhetetlenül általában a szociális kényszer valamennyi formájának a tagadásába megy át [Höffe 1989: 214–215]. Tekintettel azonban arra, hogy a radikális anarchizmus álláspontjáról nem érthető, hogy miként lépnek a közös környezetben együtt élők mindenfajta kényszer nélkül tartós kooperációba, és nem deríthető fel a kooperációs viszony latens egyenlőtlensége sem (így például az együttműködési készség mértéke szerinti gyengébb vagy erősebb pozíció), az elméleti anarchizmus megoldhatatlan dilemma elé kerül. Egyrészt, ha következetes akar lenni kiinduló elméleti téziséhez, akkor tagadnia kell az emberek közötti mindenfajta, az *arche* értelmében vett nem egyensúlyi viszony legitimitását. Másrészt pedig, mint normatív tézis, olyan fundamentális normatív előfeltevésre épül, mely az emberi együttműködésben spontán érvényesülő – vagyis az együtt élők által elismert és követett – erkölcsi szabályozását tartja szem előtt. Ez utóbbi viszont kétségkívül jog előtti, egyben pedig természetjogi árnyalatú, vagyis a legáltalánosabb értelemben vett jogdefiniáló viszony. Másként fogalmazva: miközben a radikális elméleti anarchizmus a politikai filozófiában a konfliktusmodell kritikáját viszi következetesen végig, és a kooperáció modelljének radikális kifejtését valósítja meg,²² azonközben a kooperációnak olyan megalapozottságát *előfeltételezi*, mely magában foglalja a közös környezetben együtt élő emberek egymás iránti kötelezettségét [Höffe 1989: 212–217; Kersting 1997: 37–41]. E kettősséggel az anarchizmus azt fejezi ki, hogy önmagában a kooperáció nem lehet elégségesen megfelelő alap az emberi együttélés alapszerkezetének leírására, mint ahogy annak el-

lentéte a konfliktus sem lehet az. A pozitív kritika viszont e ketősség oldalainak vagylagossága, illetve egymás mellé helyezése helyett a kooperáció és konfliktus összekapcsoltsága mellett foglal állást. Eszerint az alapszerkezet az azonos környezetben együtt élő emberek közötti olyan kapcsolat, viszony meghatározásán alapulhat, mely magában foglalja az egymással kapcsolatban állók helyzetének különbözőségét, dominanciák jelenlétét, s így „mögékerülhetetlen” elméleti kiindulópontot fogalmaz meg. Az ily módon definiált „szociális kényszer” azonban még nem normatív és nem erkölcsi tartalmat magában foglaló, hanem deskriptív fogalom. Az erkölcsi, illetve normatív dimenzió akkor jelenik meg, amikor a „természetes” szociális kényszerhez különböző érdekek és értékek, valamint szabályok kapcsolódnak [Höffe 1995: 294–296]. Az „antropológia plusz etika” programja tehát nem egyéb, mint a leíró és a normatív szempontok összekapcsolása az alapstruktúra meghatározása során.

JEGYZETEK

- ¹ Ez alkalommal nem térhetünk ki a koncepciót előkészítő – egyebek mellett Hobbes, Kant, Rawls, Habermas politikai filozófiáját részletesen tárgyaló – korábbi munkák elemzésére. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezekben az előkészítő tanulmányokban – főképpen az 1975-ben publikált *Strategien der Humanität*, valamint az 1979-ben kiadott *Ethik und Politik* és a két évvel később megjelent *Sittlich-politische Diskurse* kötetekben Höffe fokozatosan, alapos elmélettörténeti tanulmányokban, valamint a kortárs felfogások kritikai vizsgálata alapján alakítja ki saját felfogását.
- ² Rawls kijelenti ugyan, hogy „kényszerítő hatalomra mindig szükség van”, azonban ez a megállapítás egyfelől nem vezeti el őt az államhatalom legitimitációjának elemzéséhez, csupán a büntetőjog szükségességének elismeréséhez, másfelől pedig mindjárt hozzá is teszi, hogy „egy jól berendezett társadalomban nem lehetnek súlyosak a szankciók, és esetleg sosem kell büntetéseket kiszabni” (Rawls 1997: 291).
- ³ Álláspontja meghatározásához Höffe nem tekinti alapvető fontosságú feladatának a filozófia és a metafizika közötti viszony tisztázását.
- ⁴ A társadalomelméleti állásponthez közelítés egyik megnyilvánulásaként értékeljük, hogy az elméleti építkezésben az „antropológia plusz etika” hasonló szerepet tölt be, mint a „unit act” Parsons cselekvéseméleti koncepciójában. Ez utóbbi esetben is olyan „nem tapasztalati” egységről van szó, melynek ismertető jegyei nélkül, az elméleti kiindulópont nem az, ami. Ezért az elmélet viszonylagosan végső, „mögékerülhetetlen”, de nem metafizikai értelemben vett abszolút és legvégső alapja (Parsons 1937: 43–50).
- ⁵ A *Leviatán* emberképének elemei: ad 1. Az embert csupán az önfenntartás és a materiális boldogulás vezérli. Ad 2. Csupán az erőszakos halált akarja elkerülni. Ad 3. A mások feletti hatalom megszerzésére tör. Ad 4. Képes fajtársai megölésére és ki van téve annak, hogy fajtársai áldozatává válják. Ad 5. Egyenlősége a tettesség-áldozattá válás egyenlőségeként fogható fel [Höffe 1989: 309].
- ⁶ Kant antropológiájának újabb megvitatására Foucault-nak Kant antropológiai írásaihoz fűzött megjegyzései, s ennek nyomán Jean Ferrari 1997-ben meg-

jelent „Kant sur l'Anthropologie” tanulmánya (illetve a két írás német kiadása) adott alkalmat. E tanulmányhoz kapcsolódóan Dietmar Kamper kezdeményezte a berlini Interdiszciplinären Zentrum für Historische Anthropologieben azt a szimpóziumot, melynek a Höffe programja, a politikai igazságosság szempontjából is legfontosabb konklúzióit a Paragrana című folyóirat tematikus számában ismertették [Kamper, D.–Wulf, Ch.–Gebauer, G. 2002].

- ⁷ „Az evolúciós univerzálé a struktúráknak és a kapcsolódó folyamatoknak olyan komplexuma, mely hosszú távon növeli... és az addig elért szintnél magasabb szintre emeli a rendszer általános adaptív képességét” [Parsons: 1967: 493]. Habár az univerzális *normákat* Parsons – a nagy birodalmak (Mezopotámia, Kína, Róma és Bizánc) példáira hivatkozva – maga is az evolúciós univerzálék között említi, azonban a Höffe programjához valamelyest is mérhető elméleti-antropológiai megalapozás igénye nélkül.
- ⁸ Höffe a Rawls által felsorolt követelményeknek [Rawls 1997: 165–172] csak néhány, a kérdés módszertani oldalát tekintve legfontosabbnak tartott elemét emeli ki [Höffe 1985: 172–184].
- ⁹ A diskurzusetika alapelve Habermas szerint a következő: „Valamely norma érvényességi igénye csak abban az esetben tartható fenn, ha minden potenciálisan érintett egy gyakorlati vita résztvevőjeként egyetértésre jut, illetve juthatna abban, hogy e norma érvényes” [Habermas 1983: 132].
- ¹⁰ Az univerzáló alaptétel (U) a következő: „Minden norma érvényességének feltétele, hogy e norma *minden* egyes ember érdekének kielégítését szolgáló *általános* követéséből előre láthatólag adódó következményeket és mellékhatásokat *valamennyi* érintett el tudná fogadni” [Habermas, 1983: 131].
- ¹¹ A Höffénél hiányzó, a feltételeket differenciáló részletes érvelés Albert Wellmernél már korábban megtalálható. Eszerint: ha a Habermas által megfogalmazott „szabálynak az értelme az, hogy köteles vagyok minden beszéd- és cselekvőképes lényvel annak kívánsága szerint mindenkor és minden tárgyban diskurzusba lépni, akkor ez a szabály (gyakorlati, cselekvési szabályként – B. I.) evidensen *hamis*. Ha viszont a szabály azt tartalmazza, hogy *elvileg* egyetlen beszéd- és cselekvőképes lény sem zárható ki a diskurzusból, akkor ez a szabály (gyakorlati cselekvési szabályként – B. I.) igencsak *erőtel*en” [Wellmer 1986: 106].
- ¹² A „moral point of view” Rawls és Habermas által adott meghatározása értelmében. Eszerint olyan álláspontonról van szó, amely lehetővé teszi az erkölcsi kérdések pártatlan értékelését [Habermas 1991: 13].
- ¹³ Höffe, szándéka szerint, ennél alaposabb elemzéssel akar eredményre jutni, mely nem valósítható meg a szemantikai módszer alkalmazásával. Szerinte ugyanis a „deskriptív szemantika kijelöli, illetve meghatározza a politikai igazságosság fogalmát” [Höffe 1989: 62]. Wolfgang Kersting érvelése szerint azonban a Höffe szerinti fogalmi konkrétság (az igazságosság *politikai* értelmezése és a fogalmi definíció tartalma) helyett a módszerrel csak a fogalom jelentésének *bizonyos* elemei és dimenziói tárhatók fel [Kersting 1997: 27]. Ténylegesen azonban a deskriptív szemantikai módszer határainak kijelölése mögött, implicit módon a megalapozási és az igazolási eljárás közötti különbség húzódik meg.
- ¹⁴ Höffe szerint a politikumnak eme igen általános jellemzése semmiképpen sem téveszthető össze a társadalom meghatározásával, és arra világít rá, hogy „a politikai viszonyok előfeltételezik a sokféleképpen differenciált társadalmat, ily módon *második szintű szociális rendnek* tekintendő” [Höffe 1989: 64–65].
- ¹⁵ Ez alkalommal nem tűnik elengedhetetlennek, hogy részletesen nyomon kövessük Höffének a kényszerhez kapcsolódó előnyök és a hátrányok költség-haszon egyenlegén alapuló, vagyis a technikai-stratégiai értelemben vett legitimitáció-felfogásra vonatkozó kritikáját [Höffe 1989: 70–72, 74–77].

- ¹⁶ Ennek alapján joggal tiltakozik azzal a kritikával szemben, miszerint álláspontjának közvetlen kapcsolódása lenne Hobbes politikai filozófiájához [Ludwig 1997; Höffe 1997].
- ¹⁷ Következésképpen Höffe számára voltaképpen nem elfogadhatatlan Rawlsnak a társadalomról adott ama definíciója, mely szerint „egy társadalom olyan személyek többé-kevésbé önfenntartó egyesülése, akik egymáshoz fűződő viszonyaikban kötelezőnek ismernek el és többnyire be is tartanak bizonyos magatartási szabályokat”. Illetve, hogy a társadalom együttműködésen alapuló vállalkozás kölcsönös előnyök érdekében [melyet] éppúgy fémjelzi az érdekellentét mint az érdekazonosság. Csupán azt vonja kétségbe, hogy ez a definíció a társadalom általános és deskriptív meghatározása lenne [Rawls 1997: 22].
- ¹⁸ Természetesen Höffe nem azt állítja, hogy a szerződéselméleti modellek nélkülöznek *mindenfajta* antropológiai megfontolást. Ezek a megfontolások azonban egyrészt a szerződéselméletek ki nem bontott előfeltevéseit alkotják, másrészt tisztázásuk esetén feltárul, hogy az egyéni autonómiának a modern polgári jogban érvényre jutó elvéhez kapcsolódnak. Ennyiben tehát a modern emberre szabott felfogásnak a kiindulópontba vetítéséről van szó [Höffe 1989: 441–451].
- ¹⁹ Ezen a ponton Wolfgang Kersting alaposan félreérti Höffe módszertani megfontolásait, amikor amellettt érvel, hogy Höffe pontatlanul rekonstruálja a jogpozitivizmus álláspontját, továbbá, hogy nem differenciál kellőképpen a tradíció különböző áramlatai (pl. a Hart vagy Dworkin által képviselt álláspont) között. Höffe számára ugyanis a kérdés éppen fordítva fogalmazható meg, mint ahogy Kersting közelíti: nem arról van szó, hogy a jogpozitivizmus különböző áramlatai milyen mértékben ismerik el az igazságosság jögon túli dimenziójának jogérvényességét; ebben a tekintetben Höffe is lényeges különbségeket lát például Kelsen és Hart álláspontja között [Höffe 1989: 110–111]. A jogpozitivizmus dekonstrukciója azonban nem az elmélettörténetre vonatkozik, főképpen pedig nem a természetjogi állásponttal folytatott viták elemzésére, hanem az erkölcsi normákhoz fűződő elméleti viszony kibontására. Ezért aztán elméleti fontossága a jogpozitivizmus dekonstrukciójában annak van Höffe számára, hogy a jögon túli erkölcsi dimenzió szerepének *radikális* kétségbe vonása mennyiben (azaz ellentmondások árán, vagy éppenséggel ellentmondásmentesen) bizonyul összeegyeztethetőnek a jogpozitivizmus következetes (vagyis modellszerűen felvázolható) álláspontjával.
- ²⁰ Meg kell jegyeznünk: elemzésében Höffe még nem vehette figyelembe Luhmann jogelméletének az autopoietikus rendszerelmélet keretei közötti szisztematikus kifejtését, mely – egy hazai elemző szerint – annak bizonyosságát adja, hogy Höffe érveivel szemben „a jog pozitívitásának társadalomelmélete és a jogpozitivizmus megszokott jogelméleti megközelítése nem ugyanakkor a paradigmának a része”. Eszerint tehát Luhmann esetében nem jogpozitivizmusról, hanem a jog pozitívitásának társadalomelméletéről lenne szó [Luhmann 1993; Karácsony 2000: 155].
- ²¹ Későbbi összefoglaló jogelméleti munkájában még erőteljesebben, mint korábban. „A jogrendszer nem adhatja fel az igazságosság eszméjét, de ennek elméleti helyét újra kell gondolni.” Az újragondolás eredményeként levonható következtetés szerint: az igazságosság nem más, mint a rendszer önmegfigyelése, illetve a (jog)rendszer egységének a rendszeren belüli normatív reprezentációja [Luhmann 1993: 217].
- ²² A probléma részletes kibontása nélkül utalnunk kell az elméleti anarchizmus Höffe által adott jellemzésének és kritikájának egyik lényeges és problematikus vonására, nevezetesen a normák szerepét illetően a megfigyelő és a résztvevői álláspont közötti megkülönböztetés hiányára. Habermas, aki a kommunikatív cselekvés szerkezetének a kibontása során alapvetően erre a megkü-

lönbötetésre építve tárgyalja a normák szerepét, megalapozottan tiltakozik az ellen, hogy Höffe a kommunikatív cselekvés elméletében az anarchizmus irányába mutató konzekvenciák levonhatóságát vélelmezi [Höffe 1987: 193–194; Habermas 1992: 10].

PÁRTOK ÉS POLITIKAI KONFLIKTUSOK

JOHANCSIK JÁNOS

A pártok és a politikai stabilitás a francia rendszerben

A demokráciák nem abban különböznek a diktatúráktól, hogy az egyéni szabadság érvényesüléséhez való ragaszkodásuk révén a rend és a tekintély rombolásával kaotikus állapotok előidézői, hanem abban, hogy a hatalomgyakorlást a választások révén kifejeződő társadalmi támogatottsághoz kötik, a kormányzási pozíciók megszerzését a rátermett politikusok szabad versenyéhez kapcsolják. A politikai stabilitás a demokráciákban is a kormányzás alapvető törekvése, ehhez azonban az állampolgárok szabad akaratnyilvánításával, a többség akaratérvényesítésével, illetve az aktív társadalmi szereplők konszenzusával, minél kevesebb érdeket sértve (többek közt a kisebbségek jogait figyelembe véve) kívánnak eljutni.

A demokratikus legitimitáció igénye éppen a politikai stabilitást kívánja – a választók szabad akaratára – megalapozni, de mindebből nem következik az, hogy a demokráciákban a hatalomért folytatott verseny ne gerjesztene állandó feszültséget a politikai stabilitás igénye és a rendszer legitimitációigénye között. A politikai akaratok szabad versenye az egyeztetések, kölcsönös engedmények és megegyezések révén éppúgy vezethet politikai stabilitáshoz, mint ahogy az erőpolitika révén a stabilitás felborításához vagy csak átmeneti, látszatstabilitáshoz, végső soron még a demokráciától való eltávolodásig is. Az egyensúly megteremtésére és fenntartására a demokratikus intézmények hivatottak, amelyek a játékszabályok által keretet szabnak a politikai erők küzdelmének, fékezik, akadályozzák azok kilengéseit, azt a közérdek szolgálatának irányába terelik. Az intézmények minőségén, azaz az adott társadalom sajátosságai között a demokratikus elveket és értékeket legjobban érvényesíteni tudó formáin

kívül maguknak a domináns szereplőknek (kormányok, pártok, választók, állampolgárok) a magatartásán múlik, hogy az adott rendszer mennyire tudja biztosítani a politikai stabilitást, amely a társadalom jogos igénye a hatalommal szemben. A politikai rendszereket formáló két tényező szoros kölcsönhatásban áll; hogy milyen intézmények alkalmasak a demokratikus stabilitás fenntartására, az nagymértékben függ az adott társadalom és a politikai elit politikai adottságaitól, politikai tagoltságának történelmileg kialakult jellegétől, fragmentáltságának fokától, a politikai vezető rétegre jellemző attitűdtől, a múlt harcaiból visszamaradt vonásoktól, a társadalmon belül kialakult törésvonalak mélységétől stb. Ugyanakkor a politikai szereplők cselekvési körét meghatározzák a működő intézmények, amelyek sajátosságaihoz kell alkalmazniuk politikai tevékenységüket, a versenyben alkalmazott stratégiájukat. Meglehet, hogy amely intézményrendszer stabilitást teremt az egyik demokratikus országban, a másikban nem kielégítő a demokratikus kormányzás megvalósítása számára. Ezért kialakultak ugyan a gyakorlatban a politikai stabilitást mutató intézmények modelljei, de ezek hatékonyságára nem bármilyen feltétel között lehet számítani, nem ültethetők át egyszerűen más környezetbe.

Bár csereszabatos modellekre nem gondolhatunk, érdemes figyelembe venni egyes országok gyakorlatában felhalmozódott tapasztalatokat. Az alábbi tanulmányban a pártok szerepét vizsgálom a politikai stabilitás megteremtésében a francia rendszerben, ahol – miként az utóbbi négy évtized tanúsítja – e területen jelentős eredményeket sikerült felmutatni. Ezt mutatja az is, ahogyan a köztársasági elnökválasztás 2002. április 21-i első fordulójá utáni megrázkódtatást sikerült túlélni és megoldani a francia demokrácia javára. Azt kívánom bemutatni, milyen erőfeszítések történtek a politikai és mindenekelőtt ennek részeként a kormányzati stabilitás megvalósítására a modernizáció kihívásai elé került Franciaország számára.

Általában véve a politikai pártok a hatalomért folyó verseny szervezeti eszközei, fő ágensei, amelyek a társadalomban meglévő érdektagoltságot, értékkülönbségeket juttatják kifejezésre, miközben társadalmi törésvonalak mentén szerveződnek. A társadalom megosztottságának, a versenynek elemeként a destabilizálás irányában hatnak. Ugyanakkor szerepük nem merül ki ebben, hiszen akár a versenyben is a lehető legszélesebb kör megnyerése érdekében, a többség meghódítása révén pedig a hatalomgyakorlásban betöltött kisebb-nagyobb szerepük révén érdekközpontú funkcióra kényszerülnek, tehát a stabilizálásban válnak érdekeltté. A pártoknak ez a kettős természete okozza, hogy a politikai stabilitásban játszott szerepüket eltérően ítélik meg az elemzők, a hangsúlyt egyik vagy másik oldalra helyezve. A francia eset azt mutatja be, amikor a politikai stabilitás hiányáért a pártokat teszik mindenekelőtt felelőssé, és hát-

térbe szorításukkal kívánják a stabil kormányzás feltételeit megteremteni. Ugyanakkor a történet arról is szól, hogy a pártok mellözése mennyire nem járható út.

AZ ÖTÖDIK KÖZTÁRSASÁG

Franciaország a politikai intézményeinek változatosságáról nevezetes országok közé tartozik, ahol a nagy forradalom idejétől számított két évszázadon belül háromszor monarchia, kétszer császárság államformája működött, és a köztársaságnak is öt változata jött létre, a vichyi korszak totális államrendszerét nem számítva. A jelenlegi rendszert megalapozó, 1958-ban elfogadott alkotmányig tíz különböző alkotmányos szabályozáson alapult az intézmények működése és a politikai élet. Az általános választásokat 1871-től nyolcféle választási rendszer szerint bonyolították le, kipróbálva szinte valamennyi lehetséges változatot, néha korábbi megoldásokhoz visszatérve.

Az 1958-ban életre hívott Ötödik Köztársaság rendszere a 65 éven keresztül fennálló Harmadik Köztársaság után a négy és fél évtizedes létevel máris a legtartósabbnak bizonyult az Első, a Második és a Negyedik Köztársaság 3 és 18 év közötti élettartalmához viszonyítva, és még véget sem ért, mintegy igazolva alapítóinak eredeti szándékát a kormányzati stabilitás megvalósítására. E rendszer az elődje reakciójaként alakult, válaszul a Negyedik Köztársaság politikai stabilitáshiányára, a kormányzati rendszer képtelenségére a modernizáció és ennek részeként a gyarmati rendszer felbomlásával jelentkező társadalmi problémák megoldására, amelyek a demokratikus állam létét fenyegető válságba torkolltak. A megbénult politikai elit egy jelentős részével szemben éppen ez a rendkívüli és válságos helyzet adott alkalmat a rendszerváltásra, amelynek elfogadásánál a teljes konszenzus kialakulására még húsz évet kellett várni. A Negyedik Köztársaság rendszerében érdekelt pártok, főleg a baloldaliak csak azután fogadták el az új rendszert véglegesnek, amikor keretei között gyakorlatilag is megvalósult a kormányzati váltás (alternance)¹, azaz a baloldal 1981-ben hatalomra jutott, és ez időre a pártok és a pártrendszer alkalmazkodott az új intézményi feltételekhez. A *szocialista párti* Mitterrand a baloldali ellenzéki tábor vezéregyéniségeként a gaulleista rendszer bevezetését államcsínyként értelmezte, amelyet vissza kell változtatni. A *köztársasági elnökké* választott Mitterrand viszont elfogadta az Ötödik Köztársaság intézményrendszerét és élt az általa nyújtott hatalmi lehetőségekkel. Ily módon lezárult a rendszerváltás indokoltsága feletti vita, s az Ötödik Köztársaság intézményi rendszere elfogadásáról konszenzus alakult ki a társadalomban és alapvetően a politikai elitben is, még ha különböző jellegű részleges megreformálásának szándéka nem szűnt

meg a politikai közbeszéd tárgya lenni, a kormány-, a választási, a pártprogramok részét képezni.

A PARLAMENTI KORMÁNYZÁS VÉGE

Milyen változtatásokat hozott az Ötödik Köztársaság rendszere a politikai stabilitás megteremtése érdekében és ez mennyiben érintette a pártok szerepét?

Az 1946 és 1958 között a Negyedik Köztársaság rendszere olyan parlamenti rendszer volt, amelyben a parlament nemcsak a törvényhozási hatalmat és a kormányzat ellenőrzését gyakorolta, hanem magát a kormányzást is kézben tartotta. Ezáltal a parlamentben jelen lévő pártoknál összpontosult a hatalom, e pártok váltak a politikai irányítás fő ágenseivé. A miniszterelnök személyéről, a kormány összetételéről és programjáról a „kettős beiktatás” révén a parlament szavazással döntött, majd a kormányt működése során a parlamenti szavazás könnyen és gyakran megbuktatta. A köztársasági elnököt is a parlament választotta meg, tevékenysége reprezentációs szerepre korlátozódott, azaz kívül esett az ország politikájának meghatározásában való részvétel bármilyen formáján. A parlament, illetve rajta keresztül a pártok mindenhatósága azonban a Negyedik Köztársaság idejére jellemző kormányzati és politikai stabilitáshiánnyal járt együtt. Ez nem annyira önmagából a parlamenti kormányzásból, illetve a pártok elsődleges hatalmi szerepéből adódott, sokkal inkább a francia politikai élet belső és külső körülményeiből, amelyek között a parlament kormányzati szerepe érvényesült. A parlament összetételét és belső erőviszonyait elsődlegesen a megyei listás, arányos rendszeren alapuló választások határozták meg. A francia feltételek között, amikor az előző évtizedek politikai eseményei erősen ideologikus, mély törésvonalakat hoztak létre, főként a szociális kérdések mentén, amit csak erősített a második világháború utáni hidegháborús konfrontáció, a politikai életben kialakult éles szembenállások és nagymértékű fragmentáció az arányos képviselőlet révén a parlamentbe is átkerült, lehetetlenné téve a kormányzáshoz szükséges többség kialakulását. A választások nem alakítottak ki egyértelmű többséget a kormányzás számára, a parlamentben a pártok között lezajló alkuk, megegyezések biztosították a kormány működésének hátterét, de ezzel együtt is nagyon gyakran változtak a koalíciók. A felvetődő problémák kapcsán át- és újjáalakultak a pártok szövetségei, változtak alkui vagy akár egy kormányalakítást megghiúsítva létre sem jöttek, s ezek voltak a gyakori kormányváltások előidézői. Mindezt tetézte az akkori francia pártrendszernek az a sajátossága, hogy a közép-pártok megosztottsága és ingatag szövetségei mellett a rendszerellenes kommunista párt nagy súllyal rendelkezett a választ-

tók egyötödének támogatásával, s 1947 után de Gaulle tábornok híveinek politikai mozgalma mint ellenzéki erő a másik oldalról szorongatta a rendszer képviselőit.

A polgárháborúval fenyegető rendkívüli állapotban de Gaulle tábornok – mint felkért kormányfő – rendkívüli hatalom birtokában dolgoztatta ki és népszavazással fogadtatta el az Ötödik Köztársaság alkotmányát, amely a kormányzat tehetetlensége miatti közelégedetlenséget felhasználva mélyen belenyúlt a rendszerbe, és a pártok uralmára épülő parlamenti kormányzást felszámolta. Ezzel szembefordult az 1875 óta uralkodó szemlélettel, amely szerint a nemzet megtestesítője egyedül és kizárólagos módon a parlament.

A „KÖZTÁRSASÁGI MONARCHIA”

De Gaulle és az Ötödik Köztársaságot megalapozó alkotmányozók felfogása a pártok képviseleti szerepétől leválasztotta és az erős állam hivatásává tette az általános vagy közérdek (intéret général) védelmét. A politikai képviseletnek azt a konzervatív koncepcióját juttatta kifejezésre, amely a közérdeket nem a plurális és a pártok által megjelenített érdekek szintézisének, hanem a pártok felett állónak tekintette, s amely a pártokban a megosztás ártó tényezőjét látta, amellyel szemben a közérdeket, a nemzetet oltalmazni kell. Közismert de Gaulle tábornoknak a pártokkal szembeni elutasító álláspontja. A pártok felett álló kormányzás megvalósítását a végrehajtó hatalomnak a parlamenttől való szigorú különválasztásával kívánták elérni, amelyet három fő úton valósítottak meg.

1. Függetlenítették a kormány megalakítását a parlamenttől. Szemben a korábbi gyakorlattal, amikor a kormány „a parlament két házában jelen lévő erők folyamánya és a politikai pártok által meghatározott politika megvalósításának része” volt, ettől kezdve a köztársasági elnöktől nyerte megbízatását, kiválasztása, kinevezése és felmentése az ő kezébe került, azaz a köztársasági elnök szabad kezet kapott a miniszterelnök személyének megválasztásában. Az új alkotmány alapján a kormány parlament előtti felelőssége csupán azt a lehetőséget jelenti, hogy a nemzetgyűlésben ismertetheti programját – ez szokássá is vált –, de erről sorsát eldöntő szavazásra nem kerül sor. A megnehezített bizalmatlansági szavazás rendszere pedig gyakorlatilag kizárja a kormány parlamentben történő megbuktatását.

Az új rendszerben „a kormány cselekvési szerv és nem a parlamenti pártoktól függő képviseleti szerv, a parlament pedig ellenőrző és nem kormányzó szervezet”.² A törvényhozás területére korlátozott parlament saját jogszabályalkotó előjogát kénytelen volt a kormánnyal megosztani, miután az alkotmány szigorúan körülhatárolta a törvényalkotás körét. Ezen a területen is

a törvények kezdeményezésében a kormányzati akarat kapott elsőbbséget, az elfogadott törvényjavaslatok mintegy 80%-át a kormány terjesztette elő. 1958-ban a parlamentnek a kormányzat feletti ellenőrzési lehetőségét meglehetősen szűkre szabták. A képviselőházban a miniszterekhez intézett kérdésekre adott válaszok elfogadásáról nincs szavazás.

2. Az ún. „racionalizált parlamentarizmus” kialakítása érdekében módosították a parlament hatáskörét és működésének szabályait. A cél az volt, hogy a parlamenttől függetlenített kormány politikájának megvalósítása útból eltávolítsák a parlamenti akadályokat, illetve könnyítéseket eszközöljenek. Az alkotmány 20. cikkelye a kormány jogkörébe utalta a nemzet politikájának meghatározását és vezetését. A 48. cikkely elsőbbséget adott a kormány előterjesztéseinek. A 49. cikkely értelmében a kormánynak lehetővé vált, hogy valamely törvényjavaslatát – ha a parlamentben jelentős ellenállást válthatna ki, vagy az ellenzék az obstrukció eszközeit vetné be – vita és szavazás nélkül elfogadtassa, amennyiben a javaslatlalt kapcsolatban felveti a bizalmi kérdést és a parlamentben nem kerül sor bizalmatlansági indítvány megszavazására. 2003 elején ehhez az eszkozhöz nyúlt a Raffarin-kormány a regionális és az európai választási rendszer módosítására tett javaslatával kapcsolatban, amikor a kisebb pártokat sérelmesen érintő változtatások miatt az ellenzék erős ellenállásával kellett szembenéznie.³ A kormányakarat érvényesülését az alkotmány 44. cikkelye is elősegíti. Az ebben foglalt „blokkszavazás” rendszere lehetővé teszi, hogy a kormány előterjesztéséről egészében kérjen szavazást, ami kizárja a részletekre vonatkozó módosításokat. Az előző időszak negatív tapasztalatai alapján e kormányt erősítő intézkedésekkel azt kívánták elérni, hogy a kormány gyenge többség esetén is kormányzóképes legyen.

3. A köztársasági elnököt kiemelték pusztán reprezentációs szerepéből és – igazi politikai szerepet juttatva neki – a végrehajtó hatalom döntő tényezőjévé tették, aki már nemcsak erkölcsi befolyást gyakorol a kormányra. Bár a miniszterelnöki posztot megtartották, a végrehajtó hatalom igazi feje az államfő lett, és a végrehajtó hatalomnak ez a kétfajúsége adta a francia elnöki rendszer specialitását, az igazi az elnöki rendszertől való különbözőségét. A gaulleista időszakban a köztársasági elnök a kormányt kivonta a pártok hegemóniája alól és maga alá rendelte, az így teremtett hierarchikus viszonyal háritotta el ugyanakkor a kétfajúségból adódható feszültségeket és hatalmi ellentéteket. De Gaulle meghatározása szerint a politika fő vonalait a köztársasági elnök sugallja, amelyek pontos meghatározását és megvalósítását a kormány biztosítja. Az új alkotmány bevezetésével tehát a parlamenti kormányzást a köztársasági elnök dominanciájára épülő kormányzás váltotta fel, ahol a végrehajtó hatalom de Gaulle megfogalmazásában nem mástól,

mint az államfőtől ered, aki a pártok felett áll. A különválasztást szolgálta az alkotmány 23. cikkelye is, amely a miniszteri és a képviselői poszt összeférhetetlenségét mondta ki. Ebben a szemléletben és a gyakorlatban is a pártpluralitást megjelenítő képviselói legitimitást elkülönítették az állami szupremácia legitimitásától, amelyet a közérdek hordozójaként tüntettek fel.

A kormányzás támaszául szükséges markánsabb parlamenti többség létrehozását célozta az adott erőviszonyok mellett a választási rendszer átalakítása is a szavazatok nagyobb koncentrációjával a mandátumok elosztásánál. Az arányos, megyei listás rendszer helyett⁴ az egyéni választókerületi, kétfordulós többségi rendszer vezeték be. Ez a koalícióképes középpártok jelöltjeinek kedvezett és a radikálisabb ellenzéki erők elszigetelését segítette elő.

A köztársasági elnök elsődleges szerepét biztosító rendszert az elnök közvetlen, az állampolgárok általi megválasztásának 1962-ben történt bevezetésével alapozták meg véglegesen. Az ekkor kialakult feszült politikai helyzet adott alkalmat a változtatásra⁵, amely a köztársasági elnök politikai súlyát azzal növelte, hogy a parlamenttel azonos legitimálási forrást biztosított számára. Ezáltal az elnökválasztás nemcsak kikerült a parlament hatásköréből, hanem a köztársasági elnök jogalapot nyert ahhoz, hogy hivatali idejét a politikai viszonyok megváltozása esetén is kitöltse.

A köztársasági elnök és a parlamenti képviselők mandátumának időtartamát eltérően állapították meg, az előbbit hét, az utóbbiakét öt évben. Az elnök hosszabb, a parlamenti ciklusokat átfedő hivatali ideje a politikai stabilitás biztosítékaként jelent meg. A köztársasági elnök hétéves mandátuma 1875-től volt érvényben, de természetesen jelentése teljesen átalakult azáltal, hogy már nem a parlament két háza választotta meg, mint korábban, és közjogi szerepe a reprezentációs szerepen túllépett, politikai funkciót öltött.

Az Ötödik Köztársaság kiépítése tehát rendkívüli politikai helyzetek kihasználásával intézményi reformok révén célozta a politikai stabilitás megteremtését. Az alapvető iránya a politikai pártok kormányzási szerepének visszaszorítása volt, a parlamenti kormányzást azzal az indokkal számolták fel, hogy keretében nem érvényesül, vagy csak elmosódottan a felelősség, ingataggá válik a kormányzás, gyakoriak a kormányváltások és -váltások, nincs elegendő idő a szükséges reformok megvalósítására. A végrehajtó hatalomnak a köztársasági elnöktől való függősége, a kormányok felülről jövő felhatalmazása adta a rendszer monarchikus jellegét, ez alapján terjedt el az a paradox minősítés, amely szerint az Ötödik Köztársaság „köztársasági monarchia” (monarchie républicaine).⁶

A közvetlenül megválasztott köztársasági elnök azzal is növelte a kormányzat függetlenségét, hogy számos kezdeményezését

népszavazás és nem a parlamenti törvényhozás útján valósította meg. A népszavazás eszközének gyakori alkalmazása a gaulleista korszak sajátos arculatához tartozott és a pártok hatalmi szerepének csökkentésére szolgált. A képviseleti rendszerben a pártok közötti vitákat és egyeztetéseket megkerülő, közvetlenül a néphez fordulás gyakorlata populistá vonásokat sem nélkülöző változást jelentett. Egy ilyen jellegű kormányzási rendszerhez a média új eszközei (elsősorban a televízió) szolgáltattak új lehetőségeket. A Bernard Manin által felállított történeti modell szerint a képviseleti kormányzás történetében az Ötödik Köztársaság megjelenése a „pártok demokráciájának” felváltását jelentette a „polgárok demokráciájával” (*démocratie du public*)⁷.

A PÁRTOK ALKALMAZKODÁSA

A tapasztalatok tanúsága szerint bármennyire indokolt igény a politikai stabilitás elérése, megvalósítása pusztán intézményi reformokkal – bármilyen eltökéltséggel és a népre való hivatkozással vagy a nép támogatásával történjen is – nem lehet eredményes a politikai élet valóságos szereplői, s kiváltképpen a pártok negligálásával. Az Ötödik Köztársaság eddigi története, az eredeti elképzelésektől eltérő alakulása, különböző változatokban való megvalósulása erről tanúskodik. A francia alkotmány a pártok szerepét a szavazati jog gyakorlásában történő közreműködésükben ismeri el (alkotmány 4. cikkely). Kétségtelül igaz, hogy a parlamenti választások – az egyéni kerületi rendszerben is – jobban kötődnek az egyes pártokhoz, az elnökválasztás pedig inkább az elnökjelölt személye mögött felsorakozó koalícióhoz, a különböző pártokból és politikai szervezetekből kialakuló politikai táborhoz kapcsolódik, a pártok szerepe a köztársasági elnökválasztás esetében is jelentős marad.

Az intézmények átalakulása megváltoztatta a pártok működésének feltételeit, többek között azáltal, hogy a kormányzati hatalom megszerzése és birtoklása szempontjából nem a parlamenti többség megszerzése, hanem a köztársasági elnökválasztás vált elsődlegessé. A pártok számára mindenekelőtt elnökjelöltjük versenypozícióba juttatása, megválasztásának előmozdítása vált fontossá, hiszen ezen keresztül vezetett az út a kormányhivatalokhoz. Ebben a versenyben az elnökjelölt személye került középpontba, annyira, hogy maguknak a pártoknak és pártkoalícióknak az alakulása is e tengely köré szerveződött. Több új pártformáció egy-egy elnökjelöltet támogatók köréből került ki, abból a megfontolásból, hogy a választási kampány során kialakult tömörülés továbbélését biztosítsák. Nem a pártok választottak ki köztársasági elnököt, hanem az elnökjelölt, illetve a megválasztott elnök támogatására szerveződtek pár-

tok. Ennek tipikus eseteként említhetjük a Köztársasági Párt, majd az UDF pártszövetség létrejöttét, amelyeket az 1974-ben a gaulleista tábor által elnökségbe juttatott Giscard d'Estaing támogatására hoztak létre 1977-ben, miután a neogaulleista párt vezére, Jacques Chirac szembefordult és szakított vele. A párt-háttér megszervezése azért is fontos maradt, mert a köztársasági elnök megválasztása után a parlamenti többség megszerzésére is szükség volt, márpedig az említett esetben a jobboldali parlamenti többségen belül a gaulleista párt súlya érvényesült, ennek ellenőrzését Giscard d'Estaing köztársasági elnöknek nem sikerült a pártvezető, Chirac kezéből kiragadnia. Az eredeti elképzelés az elnökválasztás alkalmából megnyilvánult többség és a parlamenti választásokon kifejeződő többség egyneműségével számolt, olyan helyzettel, amikor ugyanaz a politikai tábor rendelkezik mindkettővel. Az 1958 utáni rendkívül feszült politikai helyzetben de Gaulle tábornok karizmatikus személyisége képes volt az intézményi rendszerváltást és a kétfajta többség egybeesését biztosítani azon parlamenti pártokkal szemben, amelyek a tábornok államfő különleges hatalmi szerepét ideiglenesnek tekintették.

1962-ben bebizonyosodott, hogy e rendszer nem átmeneti, tartósan kell számolni vele, és ez megindította a pártok új rendszerhez való alkalmazkodásának folyamatát. Megkezdődött a francia pártrendszer átalakulása, a pártoknak a francia elnöki rendszerhez való igazodása (présidentialisation du régime). Hamarosan az is kiderült, hogy az államfő személyének népszerűsége múlandó, ezért önmagában nem biztosíthatja a stabil kormányzást, illetve a politikai stabilitást. De Gaulle végül az 1968-as belpolitikai válság után egy évvel saját eszközével, a népszavazással vallott kudarcot. Utódja, Georges Pompidou levonta a következtetést, hogy nem tudja betölteni az 1969-ben vereséget szenvedett, népszavazásokra épülő tekintélyi hatalmi szerepet (autocratie plébiscitaire). Ezért elnöki hatalmának gyakorlásában az eddiginél nagyobb mértékben kezdett a domináns jobboldali (gaulleista politikai alakulatok) és más jobboldali és centrista pártokra támaszkodni, anélkül hogy a sajátos elnöki rendszeren változtatott volna. Ezzel elkezdődött a francia pártrendszer másik folyamata, de Gaulle eredeti elképzelésével, a pártok lerombolásával megvalósuló szilárd kormányzással szemben az elnöki rendszer pártokra építése (partisation du régime).

A RENDSZER PÁRTOSODÁSA, BIPOLÁRIS PÁRTRENDSZER

Nem arról volt szó, hogy visszatértek volna a parlamenti kormányzáshoz, amelyen belül a pártoké volt a politika meghatározásában és irányításában a döntő szó. Inkább arról, hogy az el-

nők politikai vezető szerepét nem a pártok ellenében, hanem a hozzá alkalmazkodó pártok támogatásával kívánta gyakorolni. A sajátos elnöki rendszerhez igazított pártrendszer azt jelenti, hogy az államfő a parlamenti többséget adó kormánykoalíció domináns pártjának politikai vezetője is, pártját tényleges ellenőrzés alatt tartja. A változások eredményeként a gaulleista jellegű, népszavazásokra építő, az államfő akaratából fakadó, a parlamenti és az elnöki többség egyneműségére épülő kormányzást (*monocratie plébiscitaire*) de Gaulle utódainál az Ötödik Köztársaság új változata, az ún. többségre épülő elnöki rendszer (*présidentialisme majoritaire*) váltotta fel.

A pártrendszer alakulására a legnagyobb hatást az Ötödik Köztársaság intézményrendszerének létrehozása a bipolarizáló hatásával gyakorolta. Ebben lényeges szerepe volt az egyéni választókerületi, többségi és kétfordulós választási rendszer bevezetésének. Ez mintegy intézményesítette, tartósította a pártoknak a jobboldal és baloldal közti történelmileg kialakult törés-vonal két oldalán való elhelyezkedését, szemben a Negyedik Köztársaság elejének pártlistás, arányos rendszerével, amely helyet hagyott a centrista pártok érvényesülésének, ami különösen a parlamenten belüli alkukban jutott kifejezésre. A kétfordulós rendszer azáltal, hogy a mandátumok sorsát a második fordulóban versenyben maradt jelöltek relatív többségétől teszi függővé, két táborba szorítja a pártokat a választási megegyezések, a kölcsönös visszalépések révén.

Az első forduló alkalmazkodás a francia politikai élet fragmentált jellegéhez, az erőfelmérésre ad lehetőséget a sokpárti rendszerben a különböző pártok között. A pillanatnyi politikai erőviszonyok, pártok közötti kapcsolatok és esélyek függvénye, hogy az első fordulóban a pártok milyen mértékben vállalják az önálló megméretetést vagy táborukon belül koalícióba tömörülve közös jelölteket állítanak. A második forduló a mandátumokról dönt azok között a jelöltek között, akik az első fordulóban meghaladták az előírt küszöböt. Miután itt a választási alkuk lépnek működésbe a két politikai tábor szerint, visszalépésekre van lehetőség a másik párt jelöltje javára, az erők két póluson történő koncentrálásának hatására az utóbbi időben zajló választásokon a versenyben maradók száma két-három főre csökkent. Egyéni választókerületi rendszerről lévén szó, a mandátumot esetleg csak viszonylagos többséggel nyerő jelöltre leadott szavazatokon túli szavazatok elvesznek. Ebből adódóan egy párt jelöltjeire leadott szavazatok aránya, vagyis a választásokon kifejeződő párterőviszonyok nem tükröződnek a parlamenti erőviszonyokban, 35% körüli eredménnyel abszolút többségre lehet szert tenni a képviselőházban. Így biztosítja intézményesen a rendszer a parlamenti többség kialakítását a politika erők megosztottsága esetére is.⁸

A politikai stabilitás megteremtése érdekében kialakított

rendszer a nagy pártokat preferálja egy politikailag jelentősen tagolt társadalomban, a kis pártoknak pedig a nagy párt választási szövetségén belüli érvényesülést, a mérleg nyelve szerep reményét hagyja meg. A francia politikai életnek az utóbbi években végbement laicizálódása (az ideológiai jelleg háttérbe szorulása) nyomán előtérbe került „politikai vállalkozók”⁹ racionálisan vagy pragmatikus megfontolásból felmérték e sajátos feltételeket és igyekeztek alkalmazkodni. A választások tapasztalatainak logikája két táborba tereli a pártokat, hiszen a nagy választási sikerek (raz de marée), mint 1981-ben a baloldalé, vagy 1968-ban és 2002-ben a jobboldalé mindig a tábor egységes fellépésének voltak köszönhetőek, a kudarokat pedig a megosztottság, az együttműködés hiánya okozták. A táboron belül létezik domináns párt, amely a pólust képezi és amely köré a kisebb befolyású pártok tömörülnek. Domináns pártoknak azok tekinthetők, amelyek a parlamenti és a választási befolyásuk alapján táborukban a legerősebbek, olyan tábor szerveződik körülöttük, amely eséllyel bíró köztársasági elnökjelöltet tud állítani, és e domináns pártok élén a köztársasági elnök vagy egy potenciális köztársasági elnök áll. A jobboldalon 1976-os megalakulásától a neogaulleista RPR alkotta a domináns pártot, mígnem 2002-ben az UMP-be (Unió egy Népi Többségért) olvadt be, amely egyes elemzők szerint elvesztette gaulleista jellegét az újraválasztott köztársasági elnökkel, Chirackal együtt¹⁰. De mint a legnagyobb jobboldali párt, az UMP vette át a domináns párt szerepét. A baloldalon 1978-ban a Szocialista Párt megelőzte a Kommunistá Pártot a választási befolyás tekintetében, és 1981 óta minden vonatkozásban megfelel a domináns párt ismérveinek.

Olivier Duhamel és Gérard Grundberg az Ötödik Köztársaság pártrendszerét „két domináns pártra épülő bipolarizált sokpárti rendszerként” írják le.¹¹ A sajátos francia feltételek között az a jellemző, hogy bár a hatvanas évek vége óta a francia társadalomban is lezajlottak a politikai tagoltságot érintő, a kiegyenlítő és irányába mutató folyamatok, ennek ellenére a hagyományok, a társadalmi attitűdök a sokpárti rendszert konzerválják. „A francia pártrendszer mindig többpárti volt és az is marad” – állítják a szakértők. Az intézményrendszer bipolarizáló szorításában viszont a táboron belüli szakadások, osztódások, új pártalakulatok születése sem tudja destabilizálni a rendszert.¹² A koncentráció tendenciája mellett azonban a pártpluralitás makacsul tartja magát, nem engedi a kétpártrendszer kialakulását.¹³ Két domináns pártról lehet szó, de kétpárti rendszerről aligha.

A pártok korábbi szerepével szemben a francia elnöki rendszer abban a vonatkozásban is változást hozott, hogy keretében a kormányzás a politikai táborokra épül, így a domináns párt elsődleges befolyása ellenére a pártok a táborokhoz képest hát-

térbe szorúlnak. Ez lehetőséget ad a távolság teremtésére a pártprogramok és az elnökjelölt választási programja között, hiszen a köztársasági elnök megválasztásának alapjául az utóbbi szolgál. Az elnökjelölt személye, programja a döntő, az utóbbi, és nem a szorosán vett pártprogram kötelezi az elnököt, amikor hivatalba lépése után a kormánypolitika fő irányait meghatározza.¹⁴ A politikai versenyben az elnök – a később tárgyalandó cohabitationváltozatnál a miniszterelnök – személye a föderáló tényező. Bár pártjuk elismert vezetői, de egyben a politikai tábor vezető reprezentánsai. A politizálás éppúgy, vagy még inkább a táborok, az elnök, a vezető politikus személyiségek nevében történik, mintsem a pártokéban, mert az utóbbi esetben leszűkülne mozgásterük.

A COHABITATION RENDSZERE

1986-ban az a folyamat, amely egyre távolodott az Ötödik Köztársaság eredeti, a gaulleista hatalmat megtestesítő rendszerétől, újabb állomáshoz érkezett. A politikai stabilitás megteremtésére kialakított, gaulleista hatalomgyakorlási formára a tekintélyelvűség és egyben a népi felhatalmazás megszerzése és felmutatása volt jellemző. Éppen ez az utóbbi, a köztársasági elnöknek a közvetlen megválasztása és a népszavazások révén kapott népi (választói) felhatalmazása különböztette meg a valódi monarchikus jellegű hatalomtól.¹⁵ De Gaulle utódai a népszavazásokat már csak ritkán alkalmazták. Lemondásukat nem helyezték kilátásba javaslatukról tartott népszavazás negatív eredménye esetére, illetve ha olyan parlamenti többség jött létre, amely nem őket támogatta, nem kívánták zsarolással kényszeríteni a támogatást akaratauk megvalósításához. Mindezzel mérsékeltek a francia elnöki hatalmat. Továbbá azzal is, hogy kiléptek a pártok feletti elnöki politizálás pozíciójából, nagyobb figyelmet fordítottak a pártok részéről kapott politikai támogatásnak, valamint a kormányzati váltások (alternance) gyakorlati megvalósításával ezt a sajátos elnöki rendszert kétségkívül demokratikusabbá tették, tekintélyi-hatalmi vonásait csökkentették.

Mitterrand köztársasági elnök azután, hogy az 1986-os választásokon pártjának nem sikerült a többséget megszereznie, a rendszer logikáját jelentősen megváltoztató álláspontra helyezkedett. Miután ezúttal az elnöki többség szembekerült a parlamenti többséggel, a győztes ellenzéki tábor vezérének, Jacques Chiracnak a miniszterelnöki kinevezésével hajlandó volt lemondani arról, hogy a kormány a köztársasági elnök politikai akaratainak végrehajtója legyen. Tette ezt abból a célból, hogy a két év múlva esedékes elnökválasztásra kedvezőbb pozícióból szállhasson versenybe.

Az 1986 és 1988 közötti helyzetet, amelyben a szocialista párti köztársasági elnök mellett a jobboldali parlamenti többségre támaszkodó jobboldali kormány határozta meg a kormányzati politikát, és amelyet a politikai nyelv cohabitationnak (együttélés, társbérlet) nevezett el, 1993 és 1995 között megismétlődött. Azzal pedig, hogy Chirac köztársasági elnök 1997-ben előrehozott parlamenti választásokat rendelt el, amelyet a szocialisták nyertek meg, a parlamenti és az elnöki teljes idő kitöltésével mintegy intézményesült a cohabitation az Ötödik Köztársaság új kormányzati formájaként. Az így kialakult rendszerben már nem ragaszkodtak a két, az elnöki és a parlamenti többség politikai egyneműségéhez, a köztársasági elnök a számára kedvezőtlen parlamenti választási eredmények esetén nem mondott le és azt sem kockáztatta, hogy a parlament feloszlításának jogával élve a választásokat megismételje.

Annak idején a cohabitation megítélésében eltérő vélemények alakultak ki mind a politikusok, mind a jogászok és politológusok körében. Egyesek összeegyeztethetetlennek tartották az Ötödik Köztársaság intézményrendszerével és annak a logikának a feladását látták benne, amelyet de Gaulle az 1958-as alkotmánnyal a stabil kormányzás érdekében érvényesített. E politikusok a parlamenti többség megváltozásával a köztársasági elnök legitimitását is érintettnek tekintették és ez alapján lemondásra szólították fel. Mások viszont az elnöki és a parlamenti mandátum időbeni különbségének átgondolt voltából indultak ki, s normálisnak tartották, hogy a felhatalmazásuk eredeti idejét a megválasztottak kitöltsék. Maurice Duverger a cohabitationban nem az Ötödik Köztársaság alkotmányának megsértését, hanem annak szövegéhez, eredeti tartalmához való visszatérést látott. Ő ugyanis az alkotmány egyik lényeges újításának a hatalmak gondos és szigorú szétválasztását tekintette, amelytől a gyakorlat eltért, amikor az erős és szilárd parlamenti többség magát hűségesen az államfőnek alávetette, aki (de Gaulle-től Mitterrandig) a maga kezébe koncentrált minden hatalmat, a törvényhozást, a kormányt, az államigazgatást, az igazságszolgáltatást, a hadsereget, a külügyet. „Így egy abszolút, bár köztársasági jakobinus monarchia létesült az általános választásra épülve, amellyel az elnököt és az irányelveinek alávetett többséget választották meg.” Duverger szerint 1986-ban a cohabitation révén helyreállt az alkotmány, miután e „jakobinus diktatúrát” a hatalom szétválasztása váltotta fel. Persze a cohabitation kormányzási rendszere állandó kompromisszumot feltételez, de ez a demokrácia törvénye.¹⁶

Mindenesetre a kormányzati stabilitás szempontjából a cohabitation bizonytalanabb helyzetet teremtett. Nem a kormányválságok kockázatával, mert a kormányok megbuktatása a parlamenti többség megléte mellett továbbra sem volt valószínű, hanem a végrehajtó hatalom kétfejűségének markánsabb

megnyilatkozásával. A cohabitation feszült viszonyt hozott létre azért, hogy a pártok versenyét a végrehajtó hatalom működésébe is bevitte, a köztársasági elnök politikai szerepe pedig maga is a politikai vetélkedés, kötélhúzás tárgya lett. Az elnök a parlamenti választásokon kifejezésre jutott választói akaratot kénytelen volt tudomásul venni, az új többség elismert vezetőjét a kormány élére kinevezni, az új kormány programjának megvalósításához szabad utat engedni. Ugyanakkor elnöki pozíciójából próbálta ellensúlyozni, vitatni a kormánypolitikát, de ezt már csak korlátozott befolyással tehette meg. A cohabitation létrejöttével a politikai vezető szerep a köztársasági elnöktől a kormányfő kezébe került, aki programjának megvalósításához rendelkezett a szükséges parlamenti többséggel. Ily módon az Ötödik Köztársaság egyazon alkotmányos rendszerén belül váltakozott a végrehajtó hatalom két fejének elsőbbsége: egyneműség esetén az elnöki dominancia, cohabitation esetén a miniszterelnöki dominancia érvényesült a kormányzási rendszerben. Az utóbbi esetben a francia rendszer kezdte elveszteni kivételes jellegét és közeledni más nyugati országok demokratikus rendszereihez, azaz „a szokásos miniszterelnöki rendszer”-ként működni. A parlamenti többség döntőbb jelentőségűvé vált, mint az elnöki többség, de teljes kormányzati váltásra (alternance) továbbra is csak az elnökválasztások nyújtottak alkalmat.

A politikai irányzatában ellentétes kétfejű rendszer működését, a kormányzati politika koherens jellegét csak nagyfokú kompromisszumkészséggel lehetett biztosítani, e tulajdonságok mind Mitterrandnál két alkalommal, mind Chirac elnökként 1995 és 2002 között megvoltak. A cohabitation lényegesen különbözött a nagykoalíciótól, mert itt nem a koalícióra lépett pártok közös megegyezésén alapuló kormányprogramjának megvalósításáról volt szó a kölcsönösen elfogadható minimum alapján, hanem a parlamenti választásokból győztesen kikerült tábor politikájának érvényesítéséről. A közvélemény-kutatások és maguk a választások eredményei is azt tanúsították, hogy a francia állampolgárok szívesen fogadták és helyeselték a cohabitation megoldását, általában szankcionálták azokat a törekvéseket, amelyek a szemben álló táborok közös kormányzásának felborítását célozták. Ez érthető is abból a szempontból, hogy így mindkét tábor részesedve a kormányzati hatalomból, azt a közvélemény széles része érezhette közelebb magához, mint amikor az egyik tábor teljesen ki van rekesztve abból.

A versenyben álló politikai elit számára annál kényelmetlenebb volt ez a felemás megoldás, ami nem tette lehetővé, hogy a kormánypolitikán keresztül valamely párt politikája minden megkötöttség és akadály nélkül érvényesülhessen. Negatív hatással volt abból a szempontból is, hogy a cohabitation hosszabb távon ténylegesen hozzájárult a kormánytöbbség és az ellenzék

közötti határok elmosódásához, és nehezítette a verseny azon elemét, ami az elhatárolódást, az ellenfélkép megjelenítését szolgálja. Márpedig a versenyben az identitás markáns kifejezésének központi szerepe van. Továbbá a mérsékelt középpártoknak ez a kormányzati együttműködési gyakorlata a szélsőséges pártok, különösen a szélsőjobboldali Nemzeti Front propagandáját látszott alátámasztani, amely igyekezett összemosni a politikai közép erőit, hogy a saját befolyását erősítse, magát tüntesse fel az egyedül lehetséges alternatív erőnek. Hogy ez milyen kockázatot rejtett magába, azt a 2002-es elnökválasztás szemléletesen mutatta, amikor a második fordulóra Chirac Le Pannel maradt versenyben. Tehát nemcsak arról volt szó, hogy a parlamenti többségre szert tett politikai elit megkötvé érezte kezeit, hanem arról is, hogy az ilyen kétféjú hatalom működése során elkerülhetetlenül feszültségeket teremt, a belső ütközések, netán viszályok imázsromboló hatásúak, negatív színben tüntetik fel a hatalom, az intézmények működését, a mérsékelt pártok képviselői ellen hangolják a közvélemény egy jelentős részét.

AZ ÖTÉVES ELNÖKI CIKLUS

Az anomáliák elhárítását ismét intézményi reformmal kívánták megoldani. Lehetséges módjaként kínálkozott az elnöki és a parlamenti többség eltérésének megakadályozása azzal, hogy mindkettő esetében a választásokat közel azonos időben tartják meg, mégpedig a köztársasági elnök hivatali idejének öt évre csökkentésével. 2000 májusában a volt államfő Valéry Giscard d'Estaing javaslatát a köztársasági elnök egyszer megújítható és öt évre szóló mandátumának bevezetéséről mindkét tábor vezére, az állam élén Jacques Chirac, a kormány élén Lionel Jospin egyaránt kedvezően fogadták. Így nem volt akadálya, hogy 2000 szeptemberében erről népszavazást tartsanak. Ennek külön tanulsága is volt. Azt mutatta, hogy a francia polgárok évtizedek alatt megszokták és elfogadták az Ötödik Köztársaság intézményeit, amely kormányzati stabilitást biztosított, és még olyan megrendítő válságból is lehetővé tette a helyzet normalizálását, mint amilyen 1968 tavaszán alakult ki. 2000-ben a francia közvéleményt igazán nem tudta megmozgatni a köztársasági elnök mandátumának hosszáról rendezett népszavazás, amely rendkívül csekély részvétellel zajlott (a szavazásra jogosultak 31%-a alatti számban vettek részt benne). A szavazók 73,2%-a támogatta, és csak 26,8%-a ellenezte az új rendszer bevezetését.

A köztársasági elnök mandátumának időtartamáról lefolytatott vitában¹⁷ a reform ellenzői úgy vélték, felesleges, mert az ötéves hivatali idő nem zárna ki a cohabitation létrejöttét, sze-

rintük bevezetése esetén továbbra is megmaradna a lehetősége, hogy a köztársasági elnöki, illetve a parlamenti választásokat más-más tábor nyerje. Ugyanakkor újra utat nyitnának a pártok és a parlament kormányzási rendszeréhez, ami a stabilitáshány emlékeit idézi fel. A változtatás ugrás lenne az ismeretlenbe, hatásai előre be nem láthatók. A hétéves elnöki megbízatás viszont elegendő időt ad arra, hogy az elnök az alkotmány betűje szerint betöltse döntőbírói szerepét, amíg erre az öt év kevés lenne. Ez a hivatali idő nem akadályozza annak, hogy azon belül rendszeres konzultációkra kerüljön sor az ország közvéleményével. Viszont az ötéves elnöki ciklus bevezetése felgyorsítja a választási konzultációk ritmusát és ezzel a politika stabilitását és a folyamatosságot fenyegeti.

A reform hívei viszont azzal érveltek, hogy a rövidebb elnöki periódus lehetővé teszi, hogy a kormányzat összetétele jobban igazodjon a közvélemény változásához és egyúttal általa a francia rendszer közelebb kerülne az európai partnerek gyakorlatához. A gyakoribb „demokratikus feltöltéssel” kiegyensúlyozottabbá válhat a rendszer, és utat nyitna az intézmények szükséges modernizálásának. A változástól azt várták, hogy csökkenti a cohabitation létrejöttének kockázatát. Chirac a reform előnyeként az egyensúly megteremtésének irányába várható hatást hangsúlyozta, a köztársasági elnök és a miniszterelnök közti konkurensi viszony megszűnését, amíg a szocialisták a változást a parlamentarizmus erősítését szolgáló lépésként értékelték. A reform képviselői úgy vélték, hogy az új rendszer nagyobb biztosítékot adna a kormány öt éven át tartó kormányzásához, hivatali idejének kitöltéséhez, és egyúttal kedvezőbbé tenné a köztársasági elnök és a parlament viszonyát is.¹⁸ A volt miniszterelnök, E. Balladur elfogadta a változtatási javaslatot, és abban a köztársasági elnök politikai dominanciájának helyreállítását üdvözölte, de kompenzációként javasolta a parlament jogkörének kiszélesítését, a kormány parlamentre gyakorolt nyomásának megszüntetését az alkotmány 49. cikkelyének eltörlésével. Kezdeményezte továbbá a népszavazások alkalmazási körének kiszélesítését, a parlamenten belül pedig az ellenzék ellenőrzés terén játszott szerepének növelését (vizsgáló, illetve ellenőrző bizottságok felállításának megkönnyítésével).¹⁹ Mindez a parlamenti rendszer erősítését célozta volna.

2002: FÉL KORMÁNYZATI VÁLTÁS

A 2002-ben megtartott elnökválasztással életbe lépett az ötéves elnöki ciklus rendszere. Ebben az évben ritka esetként a köztársasági elnök és a parlament megválasztása ugyanarra az évre esett.²⁰ Előzetesen a két domináns párt vezéreinek, a jobboldali Chirac és a baloldali Jospin versenyét várták az elnökválasz-

tás második fordulójában, és közülük a közvélemény-kutatások Jospinnek adtak nagyobb esélyt a győzelemre.²¹ A Jospin-kormány lehetővé tette, hogy felcseréljék a választások sorrendjét és előbb a köztársasági elnöki választásokat tartásuk meg és csak utána a parlamentit. Ez felelt meg az Ötödik Köztársaságban kialakult gyakorlatnak, ahol a köztársasági elnök elsőbbsége érvényesült. Április 21-én lezajlott első fordulóban a rekordszámú (16 fő) jelölt által szétzilált mezőben (a távozó kormánytöbbség pártjai 5, az elnöki többség pártjai 5 jelölttel szerepeltek, a szélsőbaloldal 3, a szélsőjobb is 2 jelöltet indított) váratlan eredmény született: a szélsőjobboldali Le Pen 16,86%-os eredményével kiszorította a versenyből a miniszterelnöki pozícióban lévő Jospint, aki 16,18%-kal alul maradt. A verseny első helyezetteje, Chirac meglehetősen szerény (19,88%) eredményt ért el. Az, hogy a választás második fordulójában Chiracnak a szélsőjobboldali Le Pennel kellett megmérkőznie, más értelmet adott a választásoknak. Az etnonacionalista irányzat képviselőjével szemben működésbe léptek a köztársasági reflexek, a demokratikus konszenzuson alapuló rendszer védelme került előtérbe. Nem a szokásos két tábor közti választás kérdése merült fel, hanem a mérsékelt és a szélsőséges politika jelöltje között kellett a választóknak dönteniük. A választás két fordulója között kirobbant, szokatlanul nagyszabású, napról napra ismétlődő tömegtüntetések már jelezték, hogy a köztársasági rendszer védelmében a baloldali tábor is Chiracot fogja támogatni.²² A második fordulóban 3%-kal nőtt a résztvevők száma és Jacques Chirac 82,21%-ot kapott Le Pen ellenében. Ez az eredmény miközben egyértelművé tette a francia állampolgárok választását, ugyanakkor oly módon juttatta Chiracot az elnöki pozícióba, hogy nem tűnik ki egyértelműen, milyen mértékű a jobboldali, illetve a baloldali tábor részesedése az elnöki többségből. Jospin kiesése a versenyből (amit elsíetett lemondása követett, lefejezve ezzel a baloldal domináns pártját), az amúgy is bomladozó „plurális baloldal” erőit megosztotta és megbénította. Így az elnökválasztásokat júniusban követő parlamenti választások – a szélsőjobboldal fenyegetésének sokkoló hatása után – lehetővé tették az elnököt támogató jobboldali tábor elsőpró győzelmét. A jobboldali pártok szerezték meg a parlamenti helyek 69,5%-át, a szélsőjobboldal két pártja pedig be sem jutott a parlamentbe.

Ismét helyreállt tehát a köztársasági elnöki és a parlamenti hatalom egyenműsége, ami a cohabitation előtti állapotot jellemezte és a kormányzaton belül a köztársasági elnök hegemoniáját érvényesítette a politikában. A megválasztott köztársasági elnök azonnal új miniszterelnököt nevezett ki a saját táborából, akinek szerepe ismét az elnök politikai intencióinak végrehajtása lett. Az új miniszterelnök stílusváltása és annak ellenére, hogy a kormányzáshoz jutott jobboldali domináns párt (RPR)

átalakult UMP-vé, az ötéves elnöki rendszer bevezetése sokak várakozásától eltérően nem az Ötödik Köztársaságnak egy újabb, Hatodik Köztársasággá alakulásához vezetett, sokkal inkább azt a benyomást kelti, hogy visszatérés történt a pártokra építő többségi elnöki rendszerhez (présidentialisme majoritaire), ahol a kormányzás egyneműségét és stabilitását az elnöki és a parlamenti többség egybeesése biztosítja.

A fél kormányzati váltás, ami a 2002-es választások után következett, egyértelművé tette a kormányzati felelősséget. A pártok közötti verseny szempontjából növelte a kormányzati váltások (alternance) esélyeit is. Nemcsak a két hatalmi ágat érintő választások idejének egybeesésével, de azzal is, hogy a választók számára jobban megkülönböztethetővé tette a két politikai tábort és a választásukhoz markánsabb alternatívát nyújtott.

A PÁRTRENDSZER ÚJABB VÁLTOZÁSA: AZ UMP

A 2002-es választások változást hoztak a francia pártrendszerben is, különösen új eseménynek számított a jobboldal egyesült pártjának, az UMP-nek (Union pour un mouvement populaire – Unió Egy Népi Mozgaloméért) létrehozása. Miközben az 1997-ben a Szocialista Párt köré szerveződött „plurális baloldali” tábor széthullott, az elnökválasztás eseményeinek rendkívüli légköre – Chirac kifejezésével – rendkívüli történelmi alkalmat nyújtott a szétforgácsolt erőket összefogó nagy jobboldali párt létrehozására. Úgy tűnt, a pártszervezések terén általában gyenge jobboldalnak két évszázados megosztottsága felett sikerült úrrá lennie a neogaulleista RPR, a liberális DL és az UDF egy jelentős szárnyának nemcsak egy kormányzati koalícióba, hanem egyetlen pártba egyesítésével.²³ Az UMP létrejöttének folyamata nem tekinthető újdonságnak, nagyon is az Ötödik Köztársaság szokássá vált viszonyaira utal. Az elnökválasztás első fordulójának már említett meglepő eredménye után a második forduló előtt szerveződött meg a Le Pen-ellenes frontként Chirac megválasztásáért fellépő tömörülés, az UMP első változata (Union pour la majorité présidentielle – Unió az Elnöki Többségért), majd a parlamenti választások után merült fel az elnöki többség tartósításának szándéka, a közreműködő pártok szervezeteinek összeolvasztásával a jobboldali elnöki párt létrehozása. A neogaulleisták, a liberálisok és a kereszténydemokraták egy szervezetbe egyesülését természetesen megelőzte az a már hosszabb ideje zajló folyamat, amelynek eredményeként az őket megosztó korábbi politikai ellentétek felszámolódtak, illetve elmosódtak, mint például az állam és a közszolgáltatás szerepének megítélése, a szociális védelem és finanszírozásának kérdései, az európai integráció fejlesztéséhez való viszony. Az

elnökválasztás eseményei most a szervezeti egyesüléssel szembeni eddigi ellenállást is felszámolták. Az új párt szervezeti méreteit illetően nagy pártról beszélni inkább csak a jobboldali pártok vonatkozásában lehet, hiszen százezres nagyságrendű tagsággal bíró párt sem a 30 millió választóhoz képest, sem a korábbi baloldali pártok taglétszámához képest nem tűnik nagyoknak.²⁴ A sajtókommentárok szerint az egyesült jobboldali pártnak komoly kihívást jelent belső koherenciájának megteremtése, amelyet már a következő elnökválasztásra előre tekintve vezető politikusaik rivalizációja fenyeget (az újonnan élre került J-P. Raffarin, N. Sarkozy és A. Juppé között). Jobbközép irányból az egyesülésnek makacsul ellenálló UDF François Bayrou vezette szárnya küzd a különállás lehetőségéért és a francia pártrendszer kétpártivá alakulása ellen. Ugyanakkor az elnökválasztáskor a választók egyötödét befolyásolni képes szélsőjobboldal sem szűnt meg nyomást gyakorolni.

A Raffarin-kormány az a kezdeményezése, amely a választási rendszer módosításával a politikai stabilitást újabb intézményi reformmal kívánta erősíteni, a kisebb pártok heves tiltakozását váltotta ki, mert abban a pártrendszernek kétpártivá alakítási szándékát látták, olyan változtatást, amely ellehetetleníti a versenyben a két nagy hegemon párton kívüli pártokat. A regionális tanácsok választási rendszerében kezdeményezett módosítások a kormányzati többség kialakítását kívánják jobban biztosítani és a polgárokat nagyobb részvételre ösztönözni azzal, hogy az európai parlamenti képviselők választását az eddigi országos keret helyett nyolc régióban akarják lebonyolítani. A 2002-es választások után felmerült az a gondolat is, hogy a parlamenti választások második fordulóján csak két jelölt maradjon versenyben. A kormány törvénytervezetébe bekerült változtatások, amelyek a regionális tanácsstagok és az európai képviselők megválasztására vonatkoztak, egyrészt megnövelik a megyék feletti régiók súlyát, másrészt kétségkívül „a leggyengébb politikai erők eltávolításának” irányába hatnak.²⁵ Ezek az intézkedések végeredményben a stabil kormányzáshoz szükséges többség kialakítását intézményi változtatások révén akarják elérni, miközben hatásukkal szűkítik a versenyben részt vevők számát (például az UMP-n kívül maradt pártokat a megsemmisülés felé taszítják). Nem általában a pártok hatalmi szerepe ellen irányulnak, hanem a kialakult pártrendszeren belül a két domináns párt szerepét növelnék tovább.²⁶

2002-ben tehát helyreállt a kormány az elnöki politikai irányvonal végrehajtójának szerepe, és egyúttal a kormányzati politika megvalósításában számítanak a megerősített kormánypárt, az UMP közreműködésére. Erre utal J-P. Raffarin miniszterelnök megnyilatkozása az UMP székházának felavatásán, aki szerint az UMP-nek „annak a helynek kell lennie, ahol kidolgozzák a javaslatokat”, ugyanakkor a vélemények meghallgatása és

az álláspontok megmagyarázása a feladata, hogy megőrizték a létrejött területi kötődést, a francia emberekhez való közelséget; beszédében az új párt részére e kapcsolatok fontosságát nem győzte hangsúlyozni.²⁷

ÚJ TÖRÉSVONALAK – RÉGI PÁRTMEGOSZLÁS

Miközben a pártok versenyének és a hatalomgyakorlásnak az intézményi feltételei változtak, s a pártok igyekeztek alkalmazkodni ehhez az Ötödik Köztársaság évtizedei alatt, ugyanakkor ez az intézményrendszer konzerváló hatást is gyakorolt a pártrendszerre. A pártrendszer szerkezete általában a politikai törésvonalakra épül, azonban az új törésvonalak megjelenése nem alakítja át feltétlenül a pártok rendszerét. A 2002. évi választások azt mutatták, hogy miközben az utóbbi két évtizedben új törésvonalak és szembenállások jelentek meg és kerültek a francia politikai élet előterébe, a politikai szervezeteknek a jobboldal és a baloldal szerinti megoszlása, amely a nagy francia forradalom óta fennáll, nem veszítette el elsőbbségét más politikai törésvonalakhoz képest.

A francia választók jobboldalra, illetve baloldalra szavaznak, annak ellenére, hogy a kettő közötti hagyományos szembenállás azok állásfoglalásai alapján elmosódottá vált, nem látni világosan, mi választja el a jobboldalt a baloldaltól. Miként az ismert politológus, René Rémond rámutatott, a valláshoz való viszony kérdése, az állam szerepének megítélése, a magánvállalkozás vagy a privatizáció kérdése, a decentralizáció igénye ma már nem határolja el világosan a két irányzatot, köztük csak bizonyos értékrendbeli különbségeket lehet megállapítani. A francia állampolgárok mégis ragaszkodnak a job- és baloldal fogalmakhoz, a közvélemény-kutatások azt mutatják, hogy miközben a nyilatkozók nem látnak különbséget világosan a két irányzat között, ugyanakkor nagy többségben elhelyezik magukat a job-, illetve a baloldali skálán.²⁸

Kevésbé mozgalmi, inkább a politikai közbeszédbe bejutó tematika révén az ökológiai mozgalom a produktivizmus/anti-aktivizmus, a materialista/posztmaterialista értékek szembenállását vitte be a francia politikai életbe. A job- és a baloldali táboron egyaránt keresztülhatoló új szembenállásként jelent meg a szuverenitás párti irányzat az integrációs irányzattal szemben. Ezt az irányzatot a jobboldalon Ch. Pasqua (RPR, majd RPF), Ph. Séguin (RPR), Ph. Villier (UDF), a baloldalon J-P. Chevènement (PS, majd MDC), a szélsőjobboldalon Le Pen (FN) jelenítette meg. Mély szakadék keletkezett ugyanakkor a nyolcvanas évek második felétől egyfelől az egyre nagyobb befolyásra szert tevő szélsőjobboldali mozgalom, párt és másfelől a „köztársasági értékeket” képviselő job- és baloldali erők kö-

zött. Az ezredforduló pedig az antiglobalista mozgalmak megjelenésével teremtett új törésvonalat.

Az új törésvonalak mentén történő pártszervezési kísérletek 2002-ben a választásokon nem nyertek megerősítést. Egyedül a szélsőjobboldali Nemzeti Front ért el jelentősebb eredményt a parlamenti választás első fordulójában (11,34%), de a második fordulón elszigetelődése miatt ez kevés volt ahhoz, hogy jelöltjei mandátumhoz is jussanak. J-P. Chevènement Köztársasági Pólusa, amely a jobboldal és a baloldal meghaladását hirdette meg, csak 1,19%-ot ért el és kiszorult a parlamentből. Az ökológiai programmal jelentkező szervezetek együtt 5,7%-ot szereztek és a második fordulóban csak a Zöldeknek sikerült 3 mandátumhoz jutni az 577 tagú képviselőházban. Az RPR-ről szuverénista álláspontja miatt leszakadt, a gaulleizmushoz visszatért, Ch. Pasqua vezette RPF az első fordulóban szerzett 0,37%-a után kellő kapcsolatai révén jutott két mandátumhoz.²⁹ A választók szavazatai a francia polgároknak a stabilitás iránti igényét fejezték ki és a két domináns pártra épülő pártrendszer tartósságát erősítették.³⁰ A stabil pártrendszer fennmaradása azonban csak akkor várható, ha maguk a domináns pártok képesek megfelelni az új törésvonalakból fakadó új kihívásoknak, s a pártok versenye nem reked meg a régi törésvonalak túlhaladott nyomvonalában.

A SZÉLSŐJOBBDALI KIHÍVÁS

A demokratikus alapértékek alapján álló pártok és kormányzás számára a politikai stabilitást fenyegető kihívások közül jelenleg a szélsőjobboldali a legjelentősebb, amit elsősorban a Le Pen vezette Nemzeti Front képvisel. Ez a párt az antidemokratikus, tekintélyelvű, idegengyűlöletet magában foglaló nézeteket terjeszti és a radikális mozgalmakra jellemző militáns beállítódást képviseli. A modern francia politikát kezdettől végigkísérő szélsőjobboldali mozgalom az Ötödik Köztársaság első, gaulleista évtizedeiben, amikor a szétforgácsolt jobboldalt a gaulleista mozgalmak, pártalakulatok és koalíciók fogták össze, szinte felszívódott, eltűnt a francia politikai életből, ilyen pártok nem működtek. A szélsőjobboldal önálló szervezkedését a gaulleista rendszer pártosodása, majd a kormányzati váltás (alternance) gyakorlattá válása élesztette újjá a Nemzeti Front és élén Le Pen megjelenésével. Részből a baloldali kormány ellenállása, másrészt a neogaulleista párt távolodása a gaulleizmus nemzeties felfogásától és politikai pozícióitól nyújtott kedvező terepet a konzervatív értékeket a faji diszkriminációval, szélsőséges nacionalista szemlélettel, tekintélyelvű és antidemokratikus felfogással ötvöző „tekintélyelvű nacionalpopulista” párt befolyásának növekedéséhez. A szuverenitás

párti irányzat és ellenzői, a globalizációellenesek és a globalizációhoz való alkalmazkodás hívei közti törésvonalak megjelenése az európai közösségi intézmények fejlesztése kapcsán, valamint az egyedüli szuperhatalomként fennmaradt Egyesült Államok politikájához való viszony kérdéseiben újabb hátszelet adott a francia szélsőjobboldal terjeszkedéséhez.

A 2002. évi elnökválasztás – ha csak egy pillanatra is – felvilágotlanta a szélsőjobboldal kormányzati hatalomba kerülésének képét, azt, ami a két világháború közti gazdasági világválság éveiben sem sikerült, s csak a náci megszállás tette lehetővé a vichyi rendszer létrejöttét is. Ennek esélyét nemzetközi események is valószínűsítették, a radikális populista pártok kormányra kerülése Olaszországban, Ausztriában, a hasonló pártok választási sikerei Németországban, Hollandiában. A tömegmozdulások váratlan erejű kirobbanása Franciaország-szerte igazolja az ettől való félelem meglétét.

A politikai stabilitás szempontjából lényeges kérdés, hogy a demokratikus pártok, amelyek a politikai viszonyok alakulásáért elsődlegesen felelősek, miként kezelik a szélsőjobboldali kihívást, a szélsőséges pártok elszigetelésére törekednek, vagy arra, hogy beilleszék őket a demokratikus játékszabályok keretébe. A francia gyakorlatra inkább az előbbi megoldás jellemző. Franciaországban jogi szankciókkal is védik a demokratikus intézményrendszert, a szélsőjobboldali szervezetek ellen hozott 1936. január 10-i törvényt 1972-ben kiegészítették, s legutóbb 1990 májusában elfogadott Rocard–Gayssot-törvény a rasszizmust nyilvánosan terjesztőket fenyegeti. Ezek alapján 1958 és 1997 között 53 esetben tiltottak be szélsőjobboldali és nacionalista szervezeteket. 2002. július 14-én, a nemzeti ünnepen a Chirac elnök elleni fegyveres merénylet után betiltották azt a szélsőséges szervezetet is, amelyhez a merénylő tartozott. Lényegesebb azonban az a politikai magatartás, amelyet a demokratikus politikai pártok a verseny során tanúsítanak a szélsőséges pártokkal szemben. A francia jobboldali pártok részéről is jellemző magatartásként a Le Pen pártjával való politikai szövetség és együttműködés előli határozott elzárkózás nyilvánult meg, bár ellenzéki helyzetben és alsóbb szinteken előfordult, hogy a választási alku a Nemzeti Frontra is kiterjedt.³¹

Ez a következetesen elutasító magatartás annak is következménye, hogy Le Pen előtérbe helyezi a populizmust a demokratikus játékszabályokkal szemben, inkább a protestálást és az elégedetlenségek kihasználásának stratégiáját alkalmazza, mintsem a demokratikus versenyt. Bár a Front Nationalban a nyolcvanas évek közepétől a párt teoretikusának szerepét betöltő és az 1999-ben történt szakításáig második számú vezetőnek számító Bruno Mégret az intézményes lehetőségek stratégiáját ajánlotta a szélsőjobboldali törekvések megvalósításához, de Le Pennel szemben háttérbe szorult a szélsőjobboldali mozgalom-

ban.³² A 2002-es választások után megerősödött jobboldali kormányzat számára minden intézményes eszköz rendelkezésre áll ahhoz, hogy a szélsőjobboldalt távol tartsa a hatalmi intézményektől. Ez azonban még nem dönti el azt a kérdést, hogy az UMP mennyire lesz képes – a kormányzatnak a társadalmi problémák kezelése terén elért eredményei alapján – politikailag is elszigetelni a Nemzeti Frontot, társadalmi befolyását lecsökkenteni. A szélsőjobboldali kihívást elsősorban politikailag kell kezelni, hiszen a presszió általában kiszámíthatatlan repressziót vált ki.

AZ „ÜGYEK” FELHASZNÁLÁSA A POLITIKAI VERSENYBEN

A politikai stabilitást érzékenyen érintő jelenség, amely a francia politikai életben az utóbbi két évtizedben elterjedt, a korrupciós ügyek eszközként való felhasználása a pártok versenyében. Főleg a választási időszak közeledtével szaporodtak el a korrupciós ügyek feltárásai, amelyeket azután a negatív kampány részeként a versenyben az ellenfél hitelének megkérdőjelezésére, imázsának rombolására használtak fel. Ezek a kampányok azonban hatásukban nemcsak a célzott pártot, illetve politikusokat érintik, hanem gyakorivá válásuk folytán az egész hatalmi intézményrendszerre vetnek rossz fényt, az egész politikai elit tekintélyét mossák alá. Hosszabb távon maga a demokratikus intézményrendszer és a pártrendszer válik a támadások célpontjává, az antidemokratikus erők a rendszer korrupt jellegére hivatkozva ragadják meg azt a pontot, amellyel a rendszer kifordítható helyéből. A korrupciós ügyek egyaránt érintették a baloldali és jobboldali pártokat, kezdve a kilencvenes évek elejének „hamis számlák” ügyétől, amely a Szocialista Pártot hozta hírbe, a 2002-es elnökválasztásokig, amikor Chirac köztársasági elnököt kilenc folyó vizsgált ügyben találták érintettnek és a vizsgálati eljárásokba való bevonásától csak elnöki pozíciója mentette meg.³³

Az ügyek többnyire a hivatali hatalommal való visszaélésről, illetve pénzeknek titkos csatornákon keresztül a pártokhoz való juttatásáról szóltak. A demokratikus közélet alapvető követelménye nemcsak a törvények betartása, hanem a morális követelmények kielégítése is. A titkos finanszírozási csatornák fenntartása alapvetően a pártok finanszírozási problémáinak megoldatlanságára vezethető vissza. Az 1988. márciusi és az 1990. januári törvények a pártok működésének finanszírozásával kapcsolatos szabályokat állapítottak meg, ami előrelépést jelentett a korábbiakhoz képest, de nem tudtak kielégítő megoldást adni arra a helyzetre, hogy miközben a pártok, politikusok és a választott képviselők tevékenysége professzionalizálódik, egyre

jobban a média szolgáltatásaira szorul, ugyanakkor ennek növekvő költségeit a legális forrásokból nem tudják fedezni. A választási kampányok és a pártok pénzügyi ellátására vonatkozó jogszabályok elsősorban korlátozó jellegűek, az erre fordított közkiadásokat akarják leszorítani, valamint a pártok közötti versenyt ilyen módon is mérsékelni. A pártok finanszírozási szabályainak a realitásokhoz való igazítása a korrupció felszámolásának első lépése. A korrupcióban résztvevők felelősségre vonása természetes igény.

Amikor a pártok azonban arról döntenek, hogy a felmerülő „ügyeket” politikai eszközként felhasználják-e a pártversenyben, akkor a távolabbi, a demokratikus rendszer létét érintő hatásait is meg kellene fontolniuk. A demokratikus elveket valló pártok minden esetben irányadónak tekinthetnek az érintett Jacques Chirac állásfoglalását: „Az ügyek eszöközzé változtatása politikai célok érdekében elfogadhatatlan”.³⁴

NÉHÁNY TANULSÁG MAGYAR SZEMMEL

A politikai stabilitás megteremtése szempontjából fontos szerepük van a jól megválasztott intézményeknek, amelyek a demokrácia alapelveit egy ország tradícióihoz, társadalmi sajátosságaihoz, kulturális adottságaihoz, az állampolgári mentalitáshoz és az ország előtt álló kihívásokhoz igazodva megfelelően tudják érvényesíteni. Mint láthattuk, Franciaországban ennek érdekében az Ötödik Köztársaság formájában megvalósított sajátos elnöki rendszert alkalmazták, amely tartósnak bizonyult. A politikai válságból született, rendkívüli körülmények között létrehozott rendszer az előző időszak rendszerére, a „pártok uralmára” adott válasz volt, a politikai stabilitást a hatalmi ágak szigorú elválasztása, a parlamenti kormányzás megszüntetése, a pártok szerepének korlátozása útján próbálta megvalósítani. E rendszeren belül a végrehajtó hatalom a parlament befolyásától függetlenül magát jelentős, a társadalmi problémák nagyobb léptékű kezeléséhez szükséges mozgásteret és eszköztárat biztosított magának. A kormányzati politikáért való felelősséget viszont egyértelművé tette, a kormányzati intézkedésekhez törekedett a népi támogatás megszerzésére, a közvetlen elnökválasztással és a népszavazásokkal a parlamenttel azonos minőségű legitimációra tett szert. A kormányzati tevékenység tekintélyelvű vonásait a kormányzati munka hatékonyságával és eredményességével törekedett kompenzálni.

A francia megoldás bírálói elsősorban a működés demokratiusságát jellegették. Kétségtől, hogy a kormányzati stabilitás megteremtésének érdekében feláldozták a pártokat, hatalmi-politikai szerepük a korábbiakhoz képest szűkült. A választók többségi támogatására szert tett pártok az elnöki politika kiszol-

gálói szerepébe kerültek, az ellenzéki pártok lehetősége a kormányzati politika befolyásolására minimálisra csökkent. Később a rendszer pártosodása ment végbe, majd a cohabitation a rendszerben lényeges módosításokat hozott: a parlamenti többség és a pártok szerepe felértékelődött, de a sajátos elnöki rendszer keretei fennmaradtak.

A francia intézményi megoldással kapcsolatban az a kérdés vetődik fel, hogy összefér-e a demokratikus kormányzással, ha a pártoknak, illetve a parlamentnek nincs lehetősége, hogy nap mint nap beavatkozzék a végrehajtó hatalom működésébe, ha a kormányzati munkát kivonják a pártharcok közvetlen hatásának köréből, hogy az ne bénítsa meg a kormány tevékenységét. Ezzel összefüggésben felhozható ugyanis, hogy az ellenőrzött hatalom demokratikus elve arról szól, hogy akik felhatalmazást nyernek a kormányzásra, azoknak el kell számolniuk a tevékenységükről. A francia rendszerben erre a választások, a parlament ellenőrző szerepe és a nyilvánosság (a pártok működési és szólásszabadságának teljes körű biztosítása révén) lehetőséget adnak.

A felállított korlátok arra szolgálnak, hogy a többség által a választásokon jóváhagyott program és politika (még ha a jóváhagyás mindinkább a vezető politikusok személye iránti bizalomban nyilvánul is meg) végrehajtását, megvalósítását a pártverseny ne akadályozhassa meg. A pártversenyt a választások döntik el, a kormányzatra került politikai erőké a felelősség, s őket a következő választásokon ismét mérlegre teszik, az intézmények azonban cikluson belül nem engedik munkájukat a pártharcok révén megzavarni. Az Ötödik Köztársaság keretében 1981 óta a kormányzati váltás (alternance) szabályosan működik és hozzájárul a rendszer stabilitásához. A pártok, amelyek szerepe csökkent a kormányzás terén, energiáikat nagyobb mértékben összpontosíthatják a pártok versenyére a kormányzatra jutás reményében.

Magyar szempontból figyelemre méltó ennek a rendszernek az intézményesülési folyamata is. Az Ötödik Köztársaság első évtizedeiben a rendszerváltás és az új intézmények körüli harcok még a politikai élet központjában álltak. Attól kezdve azonban, hogy bizonyossá vált: e rendszer keretében is lehetőség van az ellenzéknek kormányzati hatalomra kerülni, lezárultak ezek a viták. Mind az elit, mind a szélesebb közvélemény elfogadta a francia elnöki rendszert, és a politikai pártok alkalmazkodtak játékszabályaihoz. A demokratikus intézményrendszer csak akkor tud viharok nélkül működni, ha játékszabályait és szereplőit a pártverseny meghatározó résztvevői minden oldalon elfogadják, Magyarországon ez a helyzet még nem állt elő.

Ma már az Ötödik Köztársaság rendszere nem hagy kétséget a felől, hogy a többség és az ellenzék azonos esélyekkel rendelkezik, és saját tevékenységükön, erejükön, ügyességükön mú-

lik, hogy milyen eredményt érnek el a pártversenyben. Ennek nem mond ellent a képviselők kiválasztásában erősen szelektív választási rendszer sem, amelynek lehetőségeivel mind a baloldal, mind a jobboldal élni tudott. Az ellenzék a parlamenti munkában meglévő kétségtelen hátrányait a parlamenti vitákon keresztül, illetve a kormánypolitika nyilvánosság előtti bírálatával, imázsának építésével kompenzálja, felkészülve a következő választásokra. A pártverseny Franciaországban is néha éles formákat ölt, de az egyenlő érvényesülési lehetőség perspektívái, a kormányzati tapasztalatok kölcsönös megléte enyhíti az ellenségeskedést, lehetővé teszi az egyetértést a nemzet nagy kérdéseiben.

A francia pártverseny árnyoldalához tartozik az utóbbi időben elharapózott botránypolitizálás, amelynél a korrupció elleni jogos fellépést az „ügyek” politikai eszközként történő felhasználása egészíti ki. A szélsőséges – manapság főként a szélsőjobboldalon – jelentkező radikalizmus fenyegetése azonban megszólalásra késztetik azokat, akik e téren távolabbra tekintő magatartást ajánlanak a politikai verseny résztvevőinek, figyelmeztetve őket a demokratikus intézményekre, a pártok tekintélyére, általában a politikára várhatóan ható negatív következményekre. Ugyanezek a távlatos megfontolások vezérlik a francia közéjobb pártok vezetőit, amikor határozottan kizárják annak lehetőségét, hogy némi választási vagy taktikai előnyök érdekében együttműködjenek a szélsőjobboldal pártjaival, amelyek a demokrácia alapelveivel állnak szemben, mert ezáltal a francia társadalom többsége bizalmának elvesztését kockáztatják, miként ezt a 2002-es választások eseményei tanúsítják.

JEGYZETEK

- ¹ Nem kormányváltásról, hanem „kormányzati” váltásról kell beszélni, amikor az ellenzék váltja a hatalmon eddig lévőket. 1958 és 1981 között több kormány és elnök váltotta egymást, de mindig a jobboldal maradt hatalmon, amelyen belül a gaulleista irányzat, illetve mozgalom képviselte a domináns tényezőt.
- ² Az idézetek Lucien Jaume megfogalmazásai: *La réhabilitation de la fonction gouvernementale dans la Constitution de 1958*. Esprit, 2002. január, 86–98. o.
- ³ Az alkotmány 49. (3. bek.) cikkelyét alkalmazta a kormány a regionális és az európai választási rendszerbe bevezetendő módosítások elfogadása érdekében. Mindkét területen bevezetésre szánt intézkedések a szavazatok koncentrációját célozták az egyértelműbb többség biztosítása érdekében, és ezzel a kisebb pártok esélyeit csökkentették a pozíciók megszerzésére. Az utóbbiak hevesen elleneztek a kormány tervét, egyrészt a centrista erőket tömörítő UDF, másrészt a szocialista és a kommunista párt részéről a javaslatához 12 500 módosító indítványt terjesztettek elő, amelyek megtárgyalása hosszú időt kívánt volna. A kormány rövidebb utat biztosító eszközként javaslatával kapcsolatban felvetette a bizalmi kérdést, és a Szocialista Párt, a Kommunista Párt és a Zöldek Pártja bizalmatlansági indítványt nyújtott be. Azonban a parlament 577 képviselői helyéből a kormánypárt (UMP) 362-t birtokol, emellett az

UDF nem kívánja az ellenzék bizalmatlansági indítványát megszavazni, így nincs esély az elfogadására. Ezzel a kormányjavaslat törvényerőre fog emelkedni. Ezzel visszatérés történt ahhoz az alkotmányos gyakorlathoz, amelyet 1996 előtt mind a jobb-, mind a baloldali kormányok alkalmaztak, mígnem a szocialista kormányfő, Lionel Jospin 1997-ben ígéretet tett arra, hogy a parlament munkája tekintélyének erősítése érdekében többet nem él ezzel az eszközzel. *Le Nouvel Observateur* 2003. 02. 13., *Le Monde* 2003. 02. 13.

- ⁴ A többségi rendszerhez közelítő lépés volt 1951-ben a pártlistás rendszer olyan módosítása, amely egy megyében listakapcsolás révén 50% feletti eredményt elért listának juttatta az adott megye összes mandátumát. Ez célozta mind a gaulleista, mind a baloldali ellenzék távoltartását a kormányzattól.
- ⁵ 1962. augusztus 22-én de Gaulle tábornok algériai politikáját támadó, a gyarmati pozíciókhoz makacsul ragaszkodó szélsőséges ellenzék egyik szervezete merényletet követett el az államfő ellen. Az alkotmányrevízió népszavazással történő megvalósításának bejelentett szándéka ellen a parlamenti pártok élesen felléptek és a rendszer történetében kivételes esetként sikeresen szavazták meg a kormány ellen benyújtott bizalmatlansági indítványt. Az elnök válaszként ismét ugyanazt a személyt bízta meg a miniszterelnöki teendők ellátásával, a képviselőházat feloszlatta és népszavazást írt ki az alkotmánymódosítás ügyében. A népszavazáson részt vevők 62,25%-a támogatta az elnökválasztás rendszerének megváltoztatását, majd a parlamenti választásokat a köztársasági elnököt támogató pártok nyerték.
- ⁶ Ezt a szakirodalomban is gyakran előforduló minősítést használja például Edouard Balladur is. *La nécessaire réforme des institutions*, Commentaire No. 95. Automne 2001.
- ⁷ Bernard Manin: *Principes du gouvernement représentatif*, Calman-Lévy Paris 1995. 247–302. o.
- ⁸ Így például 1981-ben a Szocialista Párt választási szövetsége a 37,8%-os eredménye után megszerezte a mandátumok 58%-át, bár 1967-ben a gaulleista Ötödik Köztársaság jelöltjei által az első fordulóban elért 57,8% szavazatarány után a mandátumoknak „csak” 49,6%-át sikerült elnyernie.
- ⁹ E találó fogalmat használják Olivier Duhamel és Gérard Grundberg tanulmányukban a hivatalos politikusok megnevezésére, amely kifejezi manapság a politikai életpályán haladók sajátos attitűdjét, a hatékonyságra koncentráló pragmatizmusát. *Système de partis et V^{es} Républiques*, Commentaire No. 95 Automne 2001. 534. o.
- ¹⁰ A 2002. évi választások utáni csatateret elemezve Marcel Gauchet szerint mára a klasszikus jobboldal identifikációs jegyei meggyengültek, a liberális doktrína felé mozdultak el, meghatározása szerint a mai jobboldal lényegében a társadalomnak a pragmatikus, liberális árnyalatú, nem baloldali részét fedi le. Ehhez kapcsolódva René Rémond az elfoglalt politikai álláspontok alapján az európai védelmi politika eszméjét elfogadó és az intézmények megváltoztatását is támogató Chiracot már nem tartja gaulleistának, sőt szerinte az RPR már csak a nevét őrizte meg (ez még szeptemberi állapot), a jobboldali unió létrejöttével (UMP) a gaulleizmus eltűnt. *Le Débat* No. 121. Sept–oct. 2002.
- ¹¹ Olivier Duhamel és Gérard Grundberg: *Système de partis et V^{es} Républiques*, Commentaire No. 95 Automne 2001. 536. o.
- ¹² Az 1978-as választások képe arra engedett következtetni a négy párt közel azonos eredménye alapján, hogy a pártrendszer négyes osztásúvá válik. A későbbi fejlemények azonban azt bizonyították, hogy ez az állapot csak átmeneti volt, a bipoláris rendszeren belül maradó változást kísérte.
- ¹³ Uo. 539. o.
- ¹⁴ Ez a napjainkban is érvényesülő, vagy inkább a 2002-es választások és a cohabitation után visszatért gyakorlat. Miként a *Le Monde* 2003. 02. 20-án

megjelent számában a tudósítás címe tanúsítja: Les ministres de M. Raffarin sous la surveillance de M. Chirac (Raffarin úr miniszterei Chirac úr ellenőrzése alatt), ami ezúttal nemcsak külpolitikai kérdésekre szorítkozik.

- ¹⁵ „A gaulleista hatalom koncepciója és gyakorlata gúla alakú (fentről kiterjedő, hierarchikus – J. J.), bonapartista, katonai jellegű és monokratikus (azaz az államfő akaratán alapuló – J. J.) volt” – állítja Duhamel és Grundberg im. 453. o.
- ¹⁶ Maurice Duverger. *Bréviaire de la cohabitation*, PUF. 1986. 8. o., 19–20. o.
- ¹⁷ A politikai vezetők közül egyértelműen a reform mellett foglalt állást V. Giscard d'Estaing (UDF), A. Juppé (RPR), H. de Charette (UDF), F. Holland (PS), M. Alliot-Marie (RPR). Az ellenzök köréhez tartozott Ch. Poncelet (RPR), R. Barre volt miniszterelnök (UDF), Ch. Pasqua (RPF), Ph. de Villiers (RPF), J.-M. Le Pen (Front National). Bizonyos változtatásokkal elfogadhatónak tartották: E. Balladur (RPR), Ph. Séguin (RPR), F. Bayrou (UDF), R. Hue (PCF), a Zöldekhez tartozó J.-L. Baumarchais (Verts), G. Sarre (MDC).
- ¹⁸ Christian Bigaut: *Du septennat au quinquennat: histoire et arguments*, *Regard sur l'actualité*, La Documentation Française No 266. 2000. November–december 3–17. o.
- ¹⁹ Edouard. Balladur: *La nécessaire réforme des institutions*, *Commentaire* No. 95. Automne 2001. 525–532. o.
- ²⁰ Korábban a kormányzati váltás idején a megválasztott köztársasági elnök a képviselőház felosztatásával biztosította a maga számára a parlamenti többséget (1981), a parlamenti többség megváltozása esetén azonban a hivatalban lévő elnökök nem mondtak le (sem Mitterrand 1988-ban és 1993-ban, sem Chirac 1997-ben). Elméletileg a két választás időpontja 35 évenként esett ugyanazon évre.
- ²¹ 2000. január 6-án és 7-én végzett reprezentatív felmérés szerint a megkérdezettek legnagyobb arányban (46%) Chirac–Jospin párbajt kívántak. 56% vélte úgy (41% ellenében), hogy 2002-ben Chiracot nem fogják újraválasztani, míg Jospin köztársasági elnökké választását 52% (42% ellenében) tartotta valószínűnek. Chirac–Jospin párbaj esetén a megválasztás esélyéről az alábbiak szerint vélekedtek, az előző felméréseket is figyelembe véve:
	1997. okt.	1998. ápr.	1999. jan.	2000. jan.
Lionel Jospin	53%	51%	47%	51%
Jacques Chirac	47%	49%	53	49%
- IFOP felmérései, *L'Express* 2000. január 13.
- ²² A: Luis Harris Intézet 1507 fős mintán végzett felmérése szerint az elnökválasztás első fordulójának eredménye A: mély érzelmi hatást gyakorolt (a 30 millió választó közül az 19,5 milliót érintett), B: a tüntetéseken részt vett (4,4 millió), és C: igyekezett másokat is mozgósítani (12 millió). E kategóriák szerint a személyek összetétele az alábbi volt (%):

	A	B	C
férfi	40	48	51
nő	60	52	49
18–24 év közötti	16	30	15
25–34 év közötti	20	13	18
35–49 év közötti	17	23	29
65 éves és felette	19	9	15
szélsőbaloldali	5	10	4
baloldali	56	64	45
jobboldali	24	12	30
szélsőjobboldali	0	0	7
egyéb	15	14	14

Liberation, 2002. május 5.

- ²³ Le Monde 2002. november 19. Jacques Chirac az alakuló gyűléshez intézett üzenetében úgy fogalmazott, hogy az UMP-nek „modern, nyitott, az általa összefogott kultúrákat és árnyalatokat tiszteletben tartónak kell lennie”, amelynek küldetése, hogy „Franciaországot előre vigye a méltányosság, az igazságosság, a szolidaritás és az emberekhez való közelség útján”. Le Monde 2002. november 18.
- ²⁴ Az UMP alakuló gyűlése előtt 164 500 tagot regisztráltak internet útján. A Juppé a szervezet elnöke szerint az új pártnak 120 000 tagja van, de P. Raffarin környezetében csak 80 000-re becsülték a párttagok számát. Az alakuló gyűlésre a tagok csak 20 000 körüli számban jelentek meg, és így A. Juppét a jelenlévők 79,42%-kal választották meg az UMP elnökévé. Le Figaro 2002. november 18.
- ²⁵ Le Figaro 2002. augusztus 19. A regionális választást az eddigi egyfordulósról kétfordulós listássá kívánják változtatni. A második fordulóra csak az elsőben 10%-ot elért lista kerülhet, a listakapcsolás küszöbét 5%-os eredményhez kötik. A korábbi arányos elosztással szemben az elsőként befutó lista a mandátumok 25%-át prémiumként kapja, és a többi helyet a listák között arányosan osztják fel. Abból a célból, hogy az európai parlamenti képviselők közelebb kerüljenek a választópolgárokhoz, az eddigi országos listák alapján bonyolított választásokat most nyolc nagy választási régióban kívánják megtartani. Le Figaro 2003. január 10. A kormány tervezete felemeli a kampányhoz nyújtott költségvetési hozzájárulás igénybe vételéhez előírt szavazati eredmény-küszöböt is 5%-ra az eddigi 3% helyett. Így a kis eredményt elérő pártok nem számíthatnak állami hozzájárulásra kampánykiadásaihoz. Le Monde 2003. január 3.
- ²⁶ A Szocialista Pártot nem annyira saját érdekei, mint ellenzéki helyzete állította a Raffarin-kormány reformjának ellenzői körébe, pluralista demokráciafelfogásával nehezen egyeztethető össze a kétpárti rendszer.
- ²⁷ Le Figaro 2002. december 18.
- ²⁸ Le Débat No.121. 2002. szeptember–október 5.
- ²⁹ Annak ellenére, hogy a 2002-es parlamenti választáson 22 párt és politikai szervezet indított jelöltet, a szavazatok koncentráálódtak, 68,75%-uk három párté lett (UMP: 33,3%, PS: 24,11%, FN: 11,34%). Ezen kívül 3 formáció 3–5% között, 8 1–2% között nyert, 7 szervezet jelöltjeire leadott szavazatok az egy százalékot sem érték el. Végül is 4 párt érte el a második fordulóban az önálló parlamenti csoport megalakításához szükséges mandátumszámot (UMP: 309, PS: 138, UDF: 23, PCF: 21).
- ³⁰ 2002-ben mindkét domináns pártra a korábbinál nagyobb arányban szavaztak a táborukon belül, az UMP a jobboldali szavazatok 77%-át (1997-ben 65%), a Szocialista Párt a baloldali szavazatok 65%-át (1997: 57%) kapta meg. Ez a táborokon belüli koncentráció megvalósulását jelzi.
- ³¹ Országos szintű választási együttműködésre az RPR és az UDF részéről sohasem került sor. Azok a politikusok, akik e pártokban a Nemzeti Fronttal való együttműködést szorgalmazták, kikerültek a pártból. Sőt azokat a képviselőket is szankcionálták e pártokban, akik elfogadták a Nemzeti Front támogatását. Másfelől a Szocialista Párt meggondolatlan taktikai lépése 1986-ban, amikor az arányos, listás, egyfordulós rendszert léptette életbe, hogy fokozza és kihasználja a jobboldal megosztottságát, ezzel Le Pen pártjának lehetővé tette, hogy 35 képviselővel bekerüljön a képviselőházba és ily módon legitimálja magát. A 2002. évi elnökválasztáson Le Pen sokáig nem tudta a jelöléséhez szükséges 500 képviselői aláírást megszerezni, ezért a nyilvánosság előtt Chirac elnököt vádolta meg.
- ³² 2002-ben a köztársaságielnök-választáson Le Pen 16,86%-ot, Mégret 2,34%-ot ért el. A parlamenti választáson Le Pen pártja 11,34%-kával szemben Mégret pártja (MNR) csak 1,09%-ot. Egyik párt sem jutott parlamenti képviselői helyhez.

- ³³ Korrupciós ügyekben folyt eljárás többek között Bernard Tapie, Dominique Strauss-Khan, Roland Dumas, a szocialista kormányok volt miniszterei ellen, a jobboldali Charles Pasqua volt belügyminiszter ellen és Jacques Chirac köztársasági elnököt 9 ügyben tartották érintettnek. *Le Monde* 2002. február 1., 14., április 4., *Le Nouvel Observateur* 1999. november 5.
- ³⁴ Idézi a *Le Figaronak* adott interjúból *Le Monde* 2002. március 12.

IRODALOM

- Balladur, Édouard: La nécessaire réforme des institutions, *Commentaire* No. 95. Automne 2001.
- Bigaut, Christian: Du septennat au quinquennat: histoire et arguments, *Regard sur l'actualité*, *La Documentation Française* No. 266. 2000. november–december.
- Chapsal, Jaques: La vie politique sous la Ve République, 1. 1958–1974, 2. 1974–1987, PUF 1989.
- Duhamel, Olivier–Grunberg, Gérard: Les partis et la Ve République: post-scriptum, *Commentaire* No. 99. Automne 2002.
- Duhamel, Olivier–Grunberg, Gérard: Système de partis et la Ve République, *Commentaire* No. 95. Automne 2001.
- Duverger, Maurice: *Bréviaire de la cohabitation*, PUF. 1986.
- Gattolin, André–Miquet–Marty, François: *Journal, Analyse des élections présidentielles*, *Esprit* No. 7. 2002. Július.
- Jaume, Lucien: La réhabilitation de la fonction gouvernemental dans la Constitution de 1958, *Esprit*, 2002. Január.
- Johancsik János: A demokratikus pártrendszer Franciaországban a 20. században, *Napvilág Kiadó* 1998.
- La Constitution* (www.legifrance.gouv.fr).
- Manin, Bernard: *Principes du gouvernement représentatif*, Calman-Lévy Paris 1995.
- Néant, Hubert: *La politique en France XIXe–XXe. siècle, Régimes, institutions, élections, courants, partis, groupes de pressions, médias*, Hachette, 1991.
- Ysmal, Colette: *Les partis politiques sous la Ve République*, Montchrestien 1989.

HAVAS PÉTER

A brit pártok szerepe a politikai konfliktusok kezelésében

A POLITIKAI RENDSZER, A PÁRTOK ÉS A KONFLIKTUSOK: RÖVID VISSZATEKINTÉS

A brit politikai pártok a politikai rendszeren belül keletkezett konfliktusok szülöttei. A brit pártrendszer hagyományosan a brit politikában keletkezett konfliktusokat tükrözi, azokat képezi le, azok pólusait, az érdekeket és az érdekszférákat reprodukálja. A pártok egyrészt hasznos szerepet töltenek be azzal, hogy mechanizmust alkotnak a politikai feszültségek békés megoldásához. Egyben létük elkerülhetetlen, mivel történelmileg mint a képviselői demokrácia, a képviselői kormányzás alapvető elemeként fejlődtek ki (Ball 1. old.).

Bár eléggé közismert, gondolatmenetünk aspektusából célszerű emlékeztetni, hogy a brit politikai pártok már a 17. században kisebb csoportokként és szövetségekként ott voltak a törvényhozásban, de csak a 19. század közepétől kezdtek kiépülni parlamenten kívüli szervezeteik, és tulajdonképpen csak az ipari forradalom hatására, az általános választójog, a tömegdemokrácia kiszélesítésével váltak a mai értelemben politikai pártokká. A pártok korai megjelenésének és evolúciójának hangsúlyozása azért fontos témánk felvezetése szempontjából, mert jelentős részt a pártok funkcionálásának köszönhető, hogy a konfliktusok – sok más európai országtól eltérően – Britanniában az utóbbi században gyakorlatilag nem vezettek erőszakhoz, forradalmakhoz (Rose 1. old.). Az ír konfliktusok ebben az értelemben kivételt képeznek, de ezt a témakört minden bizonnyal külön lenne érdemes vizsgálni. A szigetország mindig

azokhoz a ritka országokhoz tartozott, ahol a modern társadalmak biztonsága felett a képviseleti demokrácia eszközei és intézményei örködtek.

Az eddig leírtak akkor is igazak, ha jól tudjuk, hogy a konfliktusokat Nagy-Britanniában sem mindig abszolút demokratikus eszközökkel kezelték – lásd például az 1920–30-as évek nagy ipari megmozdulásait. Ám az tagadhatatlan, hogy ezek tanulságait a pártok, persze először a Munkáspárt, de a második világháború alatt, majd utána a konzervatívok is képesek voltak levonni. A liberálisok is ekkor váltottak, sőt olyan prominens személyiségei, mint Lord Beveridge és Keynes dolgozták ki a jóléti állam és a teljes foglalkoztatottság elvi alapjait. Az egész 1945 utáni brit fejlődés mindezt fényesen bizonyította. Tehát a konfliktusokat és ezek következményeinek rendezését hiba volna mechanikusan, behatárolt időtartamban vizsgálni. Olyan súlyos válságokat, mint az említett gazdasági és politikai válság (Britanniában ez kormányválsághoz és szakadáshoz vezetett mind a Munkáspártban, mind a Liberális Pártban, viszont a szakszervezetek és a Labour kudarcai előkészítették a konzervatívok elsőpró győzelmét 1935-ben). Tehát nem sikerült megfelelően kezelni, megoldásokat találni a munkások milliói számára, miközben a toryk győzelemnek értékelték a szakszervezetek akkori visszavonulását. Ugyanakkor már az idő tájt megindult egyfajta útkeresés, meditáció, amely ugyan azonnal nem hozott megoldásokat, de előkészítette az ilyen konfliktusok megelőzését. Vagyis a konfliktuskezelést annak további megelőzési lehetőségeinek megteremtésével együtt kell értelmezni, és ebben a pártok rendkívüli fontos szerepet vállalhatnak.

A KONFLIKTUSOK LEGFONTOSABB TERÜLETEI ÉS A KEZELÉSÜKET BEFOLYÁSOLÓ SAJÁTÓSÁGOK

Milyen típusú, tartalmú konfliktusoknak van leginkább politikai hatásuk Nagy-Britanniában?

- a szociális megosztottság, a társadalmi csoportok közötti alig csökkenő különbségek;
- a gazdaság, a piac stabilitása és a közkiadások, az adók növekedésé közötti konfliktusok, vagyis a gazdaság és a jóléti szféra közötti diszharmónia;
- a területi, regionális, nemzeti, vallási és a központi, westminsteri érdekek közötti konfliktusok;
- az európai integráció és Britannia sajátos érdekeiből fakadó konfliktusok;
- a szakszervezetek részérdekei és az országos érdekek közötti konfliktusok.

Melyek azok a sajátosságok, amelyek hatással vannak a konfliktusok rendezésére?

- nincs írott alkotmány;
- a többségi választási rendszer, amely a kétpártrendszer egyik legfontosabb pillére;
- a pártok belső struktúrái és döntési mechanizmusai;
- a demokrácia és hagyományai, az évszázadok óta funkcionáló intézményrendszer;
- a sajátos brit történelmi út, amelynek egyik témánk szemszögéből fontos eredménye, hogy a britek soha sem szenvedtek olyan vereséget, amely demokratikus hagyományaik feladására kényszerítette volna őket (Rose 15. old.).

A BRIT PÁRTOK KONFLIKTUSKEZELŐ POTENCIÁLJA A PÁRT- ÉS A POLITIKAI RENDSZER SAJÁTÓSÁGAINAK TÜKRÉBEN

Emlékeztetnünk célszerű, hogy a brit pártrendszer lényegét tekintve kétpártrendszer. Igaz, hogy az erről szóló viták rendszeresen fel-feltörnek, tekintettel a liberálisok hullámzó teljesítményére (vagyis főleg akkor, amikor az utóbbiak megerősödnek, vagy ha a parlamentben egyik nagyobb pártnak sincs többsége, illetve, ha ez a többség minimális, tehát az úgynevezett „függő” (hang) parlament helyzete következik be). Ám ha elfogadjuk Sartori definíciójának érdemi részét – mely szerint a kétpártrendszer lényege, hogy két párt van abban a pozícióban, hogy választásokat nyerhet és az egyik meg is nyeri (Sartori 188) –, akkor a Liberális Demokraták lehetőségei ezt kizárják: a 659 mandátumból 52 a Liberális Demokratáké, miközben a Labouré 412, a toryké 166 (Butler–Kavanagh 260–261). Témánk szempontjából mindez azért fontos, mert a választási rendszer jóvoltából az országot egy párt vezeti, a kormány egypárti (nagyon ritka kivételektől eltérően), tehát egy párt kap mandátumot választási kiáltványa realizálására, aminek a szigetországban hagyományosan külön jelentősége van. A politikai és politikai hatású konfliktusok nagyjából egy olyan dimenzióban keletkeznek, amely elsősorban a kormánypártot érinti, tehát annak fő felelőssége a konfliktus vagy válság kezelése, megoldása. Az tény, hogy írott alkotmány nem lévén, a parlament a legmagasabb hatalmi szervezet, s a brit politika egyik döntő jellegzetessége a parlament teljes szuverenitása; ez a felelősség a pártokat alkotmányos jogokkal ruházza fel, ami természetesen vonatkozik a konfliktusok kezelésére is. Nem túlzás tehát aláhúzni, hogy ezáltal a konfliktuskezelés Nagy-Britanniában a politika formálásának, megvalósításának alkotmányos garanciáját is képezi. Ez az, ami a pártok státusát külön szintre emeli a brit politikai rendszerben.

Nem vitás, hogy az ellenzéki pártok sem passzívak e tekintetben, vagy a kormány bírálójaként lépnek fel, vagy, ha országos

ügyről van szó, akkor a kormányt kritikus támogatásban részesíthetik és ezáltal pozitív szerepet játszhatnak a konfliktusok rendezésében. Megjegyezzük, hogy az ellenzék Britanniában alkotmányos, jogi státussal rendelkezik (Birch 134–136. old.), ami eleve meghatározza viselkedését olyan kérdésekben, amelyeknek országos jelentősége van, vagyis kötelessége a konstruktivitás a konfliktusok megközelítésében, de ha nem is így volna, a brit tradíciók, a politikai kultúra gyakorlatilag kizárja, hogy az ellenzék a konfliktusokat az ország kárára és öncélúan a maga javára használja fel, nem úgy, ahogy ez néha máshol megtörténik. A meghatározó felelősség azonban a kormánypárté. Így volt ez például 1979-ben, amikor a munkáspárti kormány nem volt képes megbirkózni a gazdasági válság okozta konfliktusokkal, megvédeni az országot a destabilizációtól, betartani szociális ígéreteit, megegyezni a szakszervezetekkel, ezért megbukott és a hatalom 18 évre a thatcheri konzervatívokhoz került. Tehát a konfliktusok hatékony kezelése Britanniában stabil egypárti kormányzást feltételez, a kormány stabilitásának megingása viszont ezt megakadályozza, és ez kormányválsághoz, a kormánypárt vereségéhez vezet, mint ahogy ez 1931-ben és 1979-ben is történt. A brit közvélemény számára a kormányzás stabilitásának, annak, hogy a kormányt vezető párt képes legyen a válságokat kezelni, perdöntő jelentősége van (ezért sem népszerű az arányos választási rendszer, amely koalíciókhoz vezet, tehát gyengítheti a kormány stabilitását). Hozzátehetjük, hogy a brit politikai gondolkodás ezért nem szereti a pártokon belüli egység hiányát: egy megosztott párt nem alkothat stabil kormányt. 1983-ban a perlekedő Munkáspárt ezért szenvedte el egyik leg súlyosabb vereségét, és nem vitás, hogy a konzervatívok jelenlegi gyengesége, két súlyos veresége nagyrészt a párt – főleg az európai kérdésekben megmutatkozó – megosztottságával magyarázható.

Egy kis, de nem mellékes kitérővel érdemes feltenni a kérdést: vajon az írott alkotmány esetleges bevezetése (ami egyébként nincs napirenden, inkább az emberi jogok európai konvencióinak adaptálása az aktuális téma) milyen hatással lehetne a pártokra, a pártok funkcióira a konfliktusok rendezésében?

A legfontosabb intézmények és funkciójuk definiálása, a testületek felelősségének rögzítése a különböző szinteken, az egyéni állampolgári szabadságjogok deklarálása valószínűleg csökkentené a pártok alkotmányos felelősségét és több lehetőségük lehetne a tömegpárti tevékenységük fejlesztésére. A nagy kérdés azonban, hogy miután az íratlan konvenciók jól működnek a gyakorlatban, és a pártok ebben a rendszerben megtalálják a helyüket, érdemes-e az íratlan szabályokat írott keretekbe foglalni, annál is inkább, mert a szabályozás esetleg megmerevítené az alkotmányos gyakorlatot, miközben a jelenlegi pragmatikus gyakorlat képes arra, hogy bírósági állásfoglalások, kon-

venciók és a parlament segítségével rugalmasan változtasson a konvenciókra épülő gyakorlaton (Vibert 34–35. old.).

Természetesen még Nagy-Britanniában is okozhat gondokat egyes, konfliktusokhoz vezető problémák kezelése a szabályozatlanság következtében. Ilyen szféra például a pártok és a kampányok finanszírozása. Tény, hogy ez nagy botrányokhoz, konfliktusokhoz még nem vezetett. Minél több pénzre van azonban szükség – és a modern politika kommunikációja ebbe az irányba vezet –, e szféra szabályozatlansága egyre több és több esélyegyenlőtlenséghez vezetett a pártok között, ami főleg a gazdag Konzervatív Pártnak előnyös. (Nagy-Britanniában – sok más európai országgal ellentétben – a pártpénzek döntő többsége nem állami forrásokból származik.) Például csak választókerületi szinten korlátozták a választási pénzek felhasználását, a donációk nagysága és a donátorok személye nem volt publikus, a külföldről érkezett adományokat sem kellett bejelenteni. A Munkáspárt esetében főleg a szakszervezeti adományozás szabályozatlansága okozott feszültséget, bár esetenként az egyéni adományok sem voltak nyilvánosak, igaz a Munkáspárt már a 90-es évek közepén nyilvánosságra hozta az 5 ezer fonton felüli donációk nagyságát és eredetét. 1997 után a Blair-kormány azonnal hozzálátott e terület rendezéséhez (bizonyos előkészületeket már J. Major kormányzása utolsó évében is foganatosítottak), és 2001-ben törvénybe iktatták a párt- és kampánypénzek szabályozását. Az új törvény országos szinten is korlátozta a kampányokra fordítható pénzek felhasználását. Az adományok nagyságát nem korlátozták, de minden 5 ezer font feletti donációt és annak eredetét nyilvánosságra kell hozni, a külföldről történő adományozást betiltották.

Érdemes felhívni a figyelmet, hogy a törvény lehetővé teszi a „harmadik oldal” intézményének létrehozását, vagyis személyek, csoportok, nyomásgyakorló csoportok olyan alapokat hozhatnak létre, amelyek függetlenek a pártoktól; ezeket ugyanúgy, mint a pártokat, be kell jegyezni és ezekhez is lehet donációkat juttatni, de a szabályok azonosak a pártokéval. Az alapok ezután annak adnak kampányra fordítható pénzeket, akinek akarnak (van, amikor több pártnak egyszerre), de ezeket a tranzakciókat a teljes nyilvánosság előtt kellett lebonyolítani. Fontos újdonság, hogy vállalatok donációját előzőleg meg kell szavaztatni a részvényesekkel, ezt megelőzően erről csak tájékoztatni kell őket (The Political Parties, Elections and Referendums Act 2001. Donation 16–73. old.). Tehát a párt- és kampánypénzek esetében a szabályozás célszerű volt, és ez hozzájárul a pártok közötti verseny demokratikusabbá tételéhez, s ahhoz, hogy a választópolgár tudja, ki és kinek ad adományokat. A teljesség kedvéért azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a szakemberek szerint ez a nyilvánosság csökkentheti a pártok anyagi támogatását.

A BRIT PÁRTOK POLITIKAI ARCULATA ÉS A KONFLIKTUSOK

Miután elvileg kísérletet tettünk a brit pártok konfliktuskezelő potenciáljának és jogi feltételeinek tisztázására, szólni kell a két nagy vezető párt, a konzervatívok és munkáspártiak politikai képéről, hiszen – legalábbis értelmezésünk szerint – elvileg ugyan körül lehet írni a pártok szerepét, jogosítványait a konfliktusok rendezésében, de a konfliktuskezelés iránya, a megoldás tartalma annak a pártnak a politikájától függ, amely kormányoz. A két nagy párt politikája és ideológiája között programjukat tekintve mindig jelentős különbség volt. A második világháború utáni évtizedekben azonban a pártokat a pragmatizmus vezérelte, így a toryk, akik 1950–64 között a gazdasági fellendülés időszakában, a „gazdag társadalomban” kormányoztak, tulajdonképpen a 45 utáni munkáspárti politikát (a jóléti állam, a teljes foglalkoztatás) folytatták, és ez az időszak joggal kapta a konszenzus kora elnevezést (Kavanagh 1990 54–57. old.). Ez a konszenzus az 1970 és 1975 közötti konzervatív kormány alatt kezdett repedezni, de látványos vége már akkor bekövetkezett, amikor Thatcher lett a konzervatívok vezére, majd kormányfője. Azóta a Konzervatív Párt elutasítja a konszenzust és a konfrontatív politika híve lett. Ez meg is felel a neoliberális gazdaságpolitikának, a piac teljes dominanciája biztosításának, a jóléti rendszer lassú leépítésének. Ami a Munkáspártot illeti: 1979 után nagy utat tett meg, fokozatosan szakított elavult doktrínájával, majd Blair vezetésével egy olyan politikát valósít meg, amely megtartja a Labour alapértékeit, de új eszközöket alkalmaz. Megváltozott a viszonya a gazdasághoz, amelynek prioritást biztosít, a piachoz, amelybe nem kíván beavatkozni, a jóléti államhoz, amelyet meg kíván reformálni, a gondoskodó állam helyett az aktív jóléti államot preferálja.

A Munkáspárt átalakulása ellenére a két nagy párt politikája és ideológiája között alapvető különbségek vannak, olyanok, amelyeket más európai országokban a konzervatívok és szociáldemokraták között nem vagy ritkán tapasztalhatunk. Miközben a Munkáspárt egyre inkább balközép párttá válik, addig a konzervatívok inkább jobbra húzódnak. Erthető tehát, hogy a két pártban mást értenek konfliktus és annak kezelése alatt.

A 70-es évek végén Nagy-Britanniában az alapvető konfliktus a gazdaság versenyképességének csökkenése, lemaradása és a Munkáspárt szociálpolitikai tervei, társadalompolitikája között volt, ami gazdasági, pénzügyi és politikai válságba torkollott. A labourista kormány szociális teljesítménye nem volt rossz, mégha nem is teljesítette programjának egy részét, de a gazdaságé igencsak gyenge. A Munkáspárt vezetése harapófogóba került: egyik oldalról a gyenge gazdaság, másiktól választói és tagsága nyomta. Ezt a konfliktust a Munkáspárt képtelen volt

megoldani, kezelni, ehhez egy megújulás, stratégiaváltás kellett volna, de ebben nem volt egység a pártban. A konfliktust végül a thatcheri politika a maga módján kezelte. A konzervatívok eredményes struktúraváltást hajtottak végre, amely növelte a gazdaság hatékonyságát, de ennek igen magas volt a szociális ára. Északon és Skóciában több mint 20%-kal csökkentették a feldolgozóipart és sok bányát állítottak le, a munkanélküliség példátlan gyorsasággal megugrott. A társadalom és az ország kettészakadt. Sikertelen tehát megoldani, kezelni egy nagyon fontos válságot, modernizálni a gazdaságot, de mindez milliók érdekeinek mellőzésével történt, és ahogy ez a konfliktus rendeződött, újabb konfliktus, szociális feszültség keletkezett.

A Munkáspárt később azért vesztett választásokat, mert ugyan a neoliberais gazdaságpolitika sokakat szembeállított a konzervatív kormánnyal, de a Labour akkor nem volt képes a megújulásra (Blunkett 9–10. old.) és olyan politikát ajánlott, amely a megváltozott körülmények ellenére nem volt tekintettel a gazdaság érdekeire, magas fokú újraelosztást, közkiadásokat, adózást követelt. Ezt azonban az átalakult brit társadalom elutasította, de ha a Munkáspárt akkor (1983-ban, 1987-ben) kormányra került volna, ez katasztrofális hatással lett volna a gazdaságra, bár kétségtelenül többet adott volna az állampolgároknak. Tehát folytatódott volna az a gyakorlat, hogy a torykat csak a gazdaság, a Labourt csak a jóléti fejlesztések érdeklik. Az országnak nagyon sokat ártott, hogy a politikai versenyben a gazdaság és a szociális szféra állandóan ütközött és kizárta egymást. A gazdasági, piaci és a szociális konfliktusokat ezért nem sikerült eredményesen és tartósan egyik pártnak sem kezelni, rendezni, mert mindkét párt doktriner módon fogta fel a konfliktusokat.

A gazdaság és a jóléti szféra, a piac és a társadalom, de azt is leírhatjuk, hogy a munka és a tőke konfliktusa a 90-es években is velejárái voltak a brit valóságnak. Ami megváltozott, az a Munkáspárt volt, amely ma méltán nevezi magát Új Munkáspártnak. A Labour stratégiájának középpontjába a gazdaság stabilitása, versenyképessége került, s célja ezzel együtt már nem a piac korlátozása, hanem egészséges működésének ösztönzése lett. A Munkáspárt nem mondott le értékeiről, de ezeket olyan eszközökkel kívánja elérni, amelyek nem ellentétesek a piac, a gazdaság érdekeivel. A Munkáspárt megtartani, de modernizálni kívánja a jóléti államot, és szociális programjának fókuszába a foglalkoztatás minőségi javítását állítja. A Labour modernizátorának, Tony Blairnek, aki folytatta elődei törekvését a párt gyökeres átalakításáért, sosem voltak illúziói a piac természetét és szociális hatásait illetően. Ami azonban új volt a munkáspártiak és Blair gondolkodásában, az az, hogy a piac generálta szociális konfliktusokat a partneri viszonyok eszközeivel, a piac, a társadalom és az állam kooperációjával kívánja

rendezni. Tehát a Munkáspárt első ízben története során a konfliktusok kezelését a partneri viszonyok keretében képzelel el. Ez a „harmadik út”, amelynek lényege, hogy a Munkáspárt egyszerre kívánja fejleszteni, megvédeni a brit gazdaság stabilitását és javítani a jóléti viszonyokat, nem úgy, ahogy ez régebben a pártok versenyében a „vagy-vagy” szellemében történt (Giddens 64–67. old.). Ez az út kétségtelenül eredeti, mert megtartja a Munkáspárt hagyományait, de egyben elutasítja a másik két járhatatlan utat, a thatcherizmust, valamint a „régii” Munkáspárt eszközeit, amelyek egykor eredményesen funkcionáltak, de a mai megváltozott világban használhatatlanok.

A harmadik út kétségtelenül bátor és radikális kezdeményezés, de egyben nagy kihívást is jelent. Ez mindjárt az 1997-es nagy választási győzelem után kiderült. Ugyanis csakhamar nyilvánvalóvá vált, hogy a tory érában a társadalmi csoportok közötti szakadék példátlanul kiszélesedett, megnőtt a szegénység, főleg a gyermekszegénység, amely európai összehasonlításban is a legnagyobb volt Britanniában. Mint szociáldemokrata párt, a Munkáspártnak tennie kellett valamit ezek tompítására, de ugyanakkor tartania kellett ígéretét a közkiadások és az adók szinten tartása tekintetében. Ez volt az első olyan kihívás, konfliktus, amelyet az Új Munkáspárt kormányának rendeznie kellett, hiszen a szociális források e célokra nem voltak elegendőek (Blunkett 95–98. old.). Blairék ezért átcsoportosították a szociális források egy részét; a munkanélküliek, főleg a fiatalok számára képzési programokat indítottak, viszont csökkentették a szociális, jövedelemkiegyenlítő segélyeket, kivéve azokat, amelyek a családokat és a gyermekeket segítették. Ezek a programok eredményesek voltak, de egyes rétegeket nem érintettek, sokak helyzete alig változott, amit Blairék sem tagadtak, de tartani kellett magukat programjaikhoz és ígéreteikhez. A Munkáspárt így is sokkal többet nyújtott szociális téren, mint addig a toryk, de újabb győzelemre, újabb kormányzási ciklusra volt szükség az Új Munkáspárt programja realizálásához.

A következő választásokon a Labour megismételte győzelmét és több területen grandiózus terveket hirdetett meg. Ilyenek voltak az egészségügy és az oktatás masszív fejlesztése (Ambitions for Britain 16–23. old.). Itt azonban egy új típusú konfliktus keletkezett a munkáspárti kormány számára, amely kezeléséhez szükség volt Blairék rugalmasságára és kreativitására.

A brit közvélemény számára az NHS, az állami egészségügyi szolgálat mindig is nagy vívmánynak számított, mert az oktatással együtt a társadalmi igazságosság talán legfontosabb eszközeinek ítélte. Tetejében a lakosság elégedetlen volt az ellátással, amelynek minőségi átalakítása a Munkáspárt választási kiáltványának középpontjában állt. A konfliktus lényege az volt, hogy közpénzekből egy ekkora programot nem lehetett megvalósíta-

ni, az ország elvárásai, az ígéretek elől viszont nem lehetett kitérni. Ekkor Blairék a partnerségi modelljüket (PPP – nyersfordításban: a magán- és a közsféra partneri viszonya) használták fel, vagyis a magántőkére támaszkodtak programjuk megvalósításához. Konkréten arról van szó, hogy létrehozta egy szervezeten belül a magántőke hatalmas összegekkel vesz részt az egészségügy és az oktatás beruházásaiban, a létesítmények fenntartásában (Prescott 1–3. old.). Így az állam és a magántőke közreműködésével megvalósíthatók a programok, a jelzett konfliktus feloldható, az ellátás javulása már most érezhető. Az intézmények magánkézbe kerülnek, de szerződéseket kötnek az állammal, amely bérlő őket. Ez az egyébként ésszerűnek tűnő megoldás azonban vitákat provokál a Munkáspártban, mert sokan féltik a közszolgáltatások állami garanciáját, a szakszervezetek nehéz helyzetbe kerülnek ott, ahol együtt dolgoznak a PFI és NHS által bérezett alkalmazottak, mert a bérek különböznek és nehéz bérharcot folytatni. Bőven vannak olyanok is, akik elutasítják azt a kialakult gyakorlatot, hogy egy szociáldemokrata kormány projektjét magánpénzekből finanszírozzák. Tehát az történt, hogy egy megoldottnak látszó konfliktus újabb, más jellegű feszültségeket teremtett. Ezzel együtt, témánk és gondolatmenetünk szemszögéből a partnerségi viszony a piac, az állam és a társadalom között, mint a brit Munkáspárt új stratégiája, a piac okozta konfliktusok szociáldemokrata típusú kezelésére külön figyelmet érdemel.

Tanulmányunk célja a brit pártok politikájának elemzése, egy vonatkozásban azonban érdemes túllépni a „határokon” és betekinteni az európai politikai rendszerbe. Ebből kiderülhet, hogy a pártoknak van egy típusa, amelynek léte, lényege, alapvető funkciója a konfliktusok békés kezelése – a szociáldemokraták, akik a választópolgárok 30–35%-a támogatását élvezik (ez az arány nem, inkább a választók társadalmi összetétele változik) és az európai stabilitás és társadalmi egyensúly meghatározó pillére.

A szociáldemokrata mozgalom több mint száz éve jött létre azzal a céllal, hogy az ipari forradalom „gyermekei”, a munkásság érdekeit képviselje és hozzájáruljon emancipációjukhoz. A szociáldemokrácia köreiből sokáig vitatott volt, hogy a mozgalom mindezt milyen eszközökkel érheti el, más szavakkal, hogy a munkásság helyzetét meghatározó alapvető ellenmondást, konfliktust, a munka és a tőke közti feszültségeket demokratikus vagy erőszakos eszközökkel kezelje. Ez a dilemma a XX. század 20-as éveiben dőlt el véglegesen a demokrácia, a demokratikus szocializmus, a politikai és a szociális szabadság egységes értelmezése javára. A konfliktusok békés rendezésének eszköztára a második világháború után alakult ki a keynesi technikák, a jóléti állam, a participáció törvénybe iktatása, a

korporatív struktúrák kiépítése formájában. Azóta a szociáldemokrácia egyik legfontosabb funkciója a konfliktusok felismerése és kezelésük garanciájának a törvények általi védelme. Nem túlzás azt állítani, hogy a szociáldemokrata pártok háború utáni története egyenlő az említett eszközök, a szociáldemokrata konfliktuskezelés és alkurendszer történetével, függetlenül attól, hogy a „néppártosodás” trendje itt is felismerhető, bár nem minden szociáldemokrata pártban és azonos hatásfokkal. A szociáldemokrácia általában akkor volt sikeres, ha sikerült társadalmi céljaihoz olyan konfliktusrendező eszközöket működtetnie, amelyek mögött társadalmi konszenzus volt, és akkor voltak problémái, ha ez nem sikerült. A Munkáspárt esete ezt jól illusztrálja.

A BRIT PÁRTOK BELSŐ STRUKTÚRÁI, A DÖNTÉSHOZATAL ÉS A POLITIKAFORMÁLÁS

A brit politikai pártok alkotmányos helyzete, státusa, belső rendje, ha úgy tetszik a párton belüli demokrácia, a politikaformálás és a döntéshozatal módja egy vonatkozásban mindenképpen eltérő más országok pártjaitól. Azt már említettük, hogy írott alkotmány nem lévén, a parlament abszolút szuverenitása különleges felelősséget ró a pártokra, de ehhez érdemes még hozzátenni, hogy klasszikus párttörvény sincs, igaz sokáig a kampány és pártpénzek is alig voltak szabályozva. Ahogy már az előzőekben említettük, 2001-ben már megszavaztak egy átfogó párt- és kampányfinanszírozási törvényt, amelynek egyes cikkelyei érintenek a pártok tevékenységével kapcsolatos szabályokat is, és összefoglalják az ezekhez csatlakozó régebbi törvényeket, így például az elektronikus média és a pártok viszonyát utóbbiak kampánytevékenységének kereteiben.

A pártok és a jogi, alkotmányos környezet teremtette rugalmasság, a konvenciók jelentősége a politika szabályozásában nagy hatással voltak és részben vannak a pártok belső viszonyaira, a politikaformálásra és a döntéshozatalra.

Ennek axiómája mindig is a pártok parlamentcentrikus, a parlamenthez szorosan kötődő rendje volt. Nagy-Britanniában megint csak a parlamenti szuverenitás következményeként, az extraparlamentáris struktúrák részvétele a politikában tulajdonképpen az alkotmányos rendtől idegen volt és évtizedek óta vita tárgyát képezi. A leggyakoribb célpont e vonatkozásban a Munkáspárt kollektív tagsága és jogai, továbbá a vezérválasztás szisztémája voltak.

A hagyományos felfogás szerint az igazi párt tulajdonképpen a parlamenti párt (frakció) volt (a Labourban ma is Parlamenti Munkáspártnak nevezik hivatalosan), amely megválasztotta a pártvezért (a potenciális miniszterelnököt, az árnyékkormány

vezetőjét), akinek teljes hatalma volt minden kérdésben. Igazi döntési joga a pártvezér miniszterelnököknek és a parlamenti pártoknak volt.

A Konzervatív Párt gyakorlatilag azonos volt a parlamenti párttal, azzal a kiegészítéssel, hogy ide tartozott még a párt központi hivatala (a nagyhatalmú, hagyományosan jól ellátott Central Office, az apparátus, amely azonban csak a frakciónak dolgozott). A pártnak tulajdonképpen nem is volt „tömegpártja”, azt pótolta a „Konzervatív és Unionista Társaságok Országos Szövetsége” (az unionisták alatt az ír unionistákat kell érteni, akik az unionista, tehát protestáns pártokhoz csatlakoztak, amelyeknek a Westminsterben meghatározott számú – most 20 – helyük van, és gyakorlatilag mindig a torykkal szavaznak), amely az önálló választókerületi társaságokból képződött és az hívta össze az éves konferenciákat. Ezeknek a fórumoknak még formálisan sem volt érdemi döntéshozatali joguk, a parlamenti képviselők csak vendégekként jelentek meg, és maga a rendezvény inkább politikai nagygyűlésekre hasonlított. A konferencián a pártvezér beszédet mondott a párt és az ország helyzetéről, és kézfelemeléssel általában egy általános határozatot fogadtak el, ami senkit semmire sem kötelezett. A szövetségnek volt elnöke, de semmi közvetlen szerepe nem volt a párt belső életében, igaz általában tagja volt a központi parlamentnek. A toryknak ugyan mindig több (egyéni) tagja volt, mint a Munkáspártnak, de ez a tagság teljesen laza kötődést, egyfajta pártoló tagságot jelentett, amelynek egyetlen állandó funkciója a tagdíj és a donációk befizetése volt.

A szövetségekben csak a választások előtt volt érzékelhető tevékenység. A képviselők kiválasztásában, de ekkor is csak az újak esetében, a szövetségeknek nem volt döntési joguk. A régi képviselőknél viszont a konzervatívoknál nem volt „reszelekció”, újrarostálás, akit egyszer megválasztottak, az gyakorlatilag képviselő maradt, hacsak valami rendkívüli hibát el nem követett. A választókerületekben a pártnak fizetett „ügynökei” voltak, vannak. A konzervatívok esetében tehát a politika viszonylag egyszerűen bonyolódott, belső konfliktusok ritkán voltak, de akkor is a pártvezér döntött, jobb esetben figyelembe véve a frakció véleményét. A konzervatívoknál egyébként a fontosabb döntéseket, így a személyieket is sokáig informális, kuliszsa mögötti egyeztetés alapján intézték el, amelyeken a párt vezetői mellett ott voltak vezető vállalkozók, donátorok, a gyáriparosok szövetsége vezetői és a toryk mellett álló nyomásgyakorló csoportok képviselői. Egyébként a 60-as évek közepéig a párt vezérét (tehát a potenciális miniszterelnököt, az ellenzék vezérét) informális egyeztetés és nem választás alapján indították (Kavanagh 128–131 old.).

Ami a Munkáspárt szervezeti felépítését illeti, esetében annak sokkal inkább és közvetlenebb köze van a politika formálá-

sához és a konfliktusok kezeléséhez; e felépítés sokkal többet változott mint a konzervatívoké és ennek háttérében mindig politikai okok voltak, a politika átalakítása, a párton belüli konfliktusok, a gazdasági és politikai válságok megoldásának útjai stb. A Konzervatív Pártban egy (hivatalos) centrum volt, a Munkáspártban viszont három létezett, amelyek nem voltak egyenrangúak. A Parlamenti Munkáspárt több joggal rendelkezett, és a párt igyekezett megfelelni a brit alkotmány íratlan szabályainak (a vezérválasztás rendje, a pártvezér-miniszterelnök kompetenciái). Az extraparlamentáris komponensek, vagyis a szakszervezetek és a választókerületi munkáspárti szervezetek, illetve az általuk delegált küldöttek pártkonferenciája, amely a párt legfőbb döntéshozatali, politikaformálási szerve, nehezen volt harmonizálható a brit tradíciókkal. A fő problémát a csatlakozott szakszervezetek okozták, amelyek 1900-ban tulajdonképpen megalakították a Munkáspártot. A pártnak egyéni tagsága és alkotmánya, programja csak 1918-tól volt. A szakszervezetek anyagilag és politikailag is a Munkáspárt pillérei voltak, de gyakran fordult elő, hogy érdekeik eltértek a párt politikai vonalától. A Munkáspártnak sikerült alkalmazkodnia az alkotmányos rendhez: a parlamenti képviselők függetlenek voltak a konferenciáktól, az utóbbiak döntései a parlamenti párt számára nem voltak kötelezőek. Ezzel együtt a konferenciák, amelyeken a szakszervezetek domináltak (a küldöttek 90%-át tették ki), sokszor okoztak gondot, konfliktusokat a párt vezetésének, elsősorban azzal, hogy gyakran olyan határozatokat szavaztak meg (sokszor igen éles viták után), amelyek nem voltak összhangban a párt vezető szervei, a parlamenti párt vagy a munkáspárti kormány vonalával. Igaz, hogy ezek nem voltak kötelezőek a kormány vagy a vezetés számára, de vitákat, nézetkülönbségeket tükröztek, amelyeket a választópolgárok nem vettek jó néven és kétségeket ébresztettek: vajon lehet-e az országot egy ilyen „veszekedő” pártra bízni.

A Munkáspárt a képviseleti demokrácia „mintapártja volt”, különösen a politikaformálás volt demokratikus. A választókerületi munkáspárti szervezetek és a szakszervezetek a konferenciához ezrével küldtek határozati javaslatokat, amelyeket tematikusán csoportosítottak és a konferencia elé terjesztettek. Ezek, összedolgozva a vezetés politikai vonalával, képezték a párt politikáját. Gyakran azonban ezek a határozatok sem a párt politikájával, sem egymással nem voltak összhangban, ezért értelmezésük körül is nézetkülönbségek voltak, sőt néha káosz alakult ki. Tehát a demokratikus rend ütközött a politikaformálás hatékonyságával, ami akkor volt különösen érezhető, amikor megindult a párt modernizálása. Konfliktusokat okozott továbbá a parlamenti képviselők jelölése, amiben a választókerületi szervezeteknek jutott nagy szerep, de ezen a szinten nemegyszer a modernizálással vitatkozó aktívák véleménye érvénye-

sült, és olyan jelöltet választottak meg, aki szemben állt az országos vezetés elképzeléseivel (Kavanagh 126–128).

Az 1997-es választások után egy igen érdekes, de ellentétes folyamat bontakozott ki a két nagy pártban. Az egykor antidemokratikus, elitista Konzervatív Pártba egy hagyományos, demokratikus politikai pártstruktúráit építették be, és lényegesen demokratikusabbá tették, viszont a 18 év után hatalomra került „Új Munkáspártban” tulajdonképpen újraértelmezték a képviselői demokráciát és a döntéshozatali dimenzióban centralizálták a pártot. Mindkét trend érinti dolgozatunk szempontjait, ezért érdemes erről többet is mondani. Az történt ugyanis, ami a brit politikában gyakran megesik, hogy a szervezetet pragmatikusan alávetették a politikai piac szükségleteinek. Kétségtelen, hogy ebben a tekintetben egy alapvető különbség van a két párt között: a Munkáspárt politikailag is teljesen megújodott és ezzel párhuzamosan alakította ki új belső rendjét, a konzervatívok viszont, bár a szervezeti kérdésekben valóban forradalmat csináltak, de 1997 óta nagyon nehezen alakítják ki új politikájukat. Igaz, hogy ehhez a Labourban is sok év kellett.

A Konzervatív Párt belső reformja hat elvre épül fel: az egységre (mármint a három komponens egységére), a demokráciára, az aktivitásra (az angol involmementet így fordítottam), a decentralizációra, az integritásra, a nyíltságra.

A parlamenti párt, az önkéntes (voluntary) párt (mármint a szövetség), és a központi hivatal közötti hagyományos elkülönültséget megszüntették. Egységes igazgatótanács jött létre egységes pártalkotmánnyal (a brit pártok alapdokumentumát nevezik így, ilyennel eddig a toryk nem rendelkeztek), amely az egész pártot vezeti és tagjainak többségét az egész tagság választja. Minden fizető párttag részt vesz a pártvezér (a potenciális miniszterelnök, az ellenzék vezére) megválasztásában, de a párt tagjai jogot kaptak arra is, hogy szavazzanak a parlament, az Európai Parlament és a londoni főpolgármester konzervatív jelöltjei kiválasztásakor. Országos párttagsági rendszert hoztak létre (eddig csak a választókerületi szövetségeknek volt formális tagsága), amelyeken keresztül a párt vezetésével közvetlenül tudnak kommunikálni. A döntéshozatalt decentralizálták, az alapszervezeteket megerősítették, a választókerületi szervezeteket most „konzervatív választókerületi szövetségeknek” nevezik, egységes fegyelmi és etikai bizottságot hoztak létre, amelynek feladata biztosítani a párt rendjét és egységét. Nyíltá tették a párt pénzügyeit, ami eddig teljesen titkos volt és a párt vállalta, hogy nyilvánosságra hozza minden 5000 font feletti donációját és nem fogadnak többet el pénzeket külföldről (az utóbbiakat most már mindenki számára az új törvény is előírja (The Fresh Future 1. old.)).

A Munkáspártban a szervezeti rend átalakítása már a 80-as évek végén elkezdődött, elsősorban a blokkszavazást törölték el

(a szakszervezetek a konferenciákon ugyan blokkszavazást alkalmaztak, de képviselőik szavazatait esetükben is már az „egy tag, egy szavazat” elve szerint átszámolták és százalékban fejezték ki. Fokozatosan csökkentették a szakszervezetek képviselőit a konferenciákon 90%-ról a jelenlegi 50%-ra. A vezérválasztást sokáig itt is a képviselők részvételével bonyolították, majd a 80-as évek elejétől egy választási testület keretében rendezték, amelyben a képviselők, a választókerületi szervezetek és a szakszervezetek 30–30–40%-kal képviseltették magukat. Később a szakszervezetek részét csökkentették és a testület 1/3–1/3–1/3 arányban választotta vezérét. A legjelentősebb változások 1997-ben, a választások után következtek be. A párt konferenciája akkor szavazta meg a „Partnerség a hatalomban” dokumentumot, amelyben a vezetés egyértelművé tette, hogy minden erővel a kormányzás hatékonyságára és a következő ciklusra törekszik, és ehhez a párt komponenseinek támogatását és partneri, nem pedig belső ellenzéki magatartást vár el. Megváltozott a politikaformálás rendje, a programokat, a politikai vonalat továbbra is a konferencia hagyta jóvá, de a politika kidolgozása a kb. 200 főből álló (a tagokról a konferencia döntött, vagy azokat a párt komponensei delegálták) országos politikai fórum feladata lett, amelyhez a szervezetek, szakszervezetek és tagok javaslatai befutottak, majd ezeket ott megvitatták és tervezeteit vitára, majd jóváhagyásra ismét a konferencia elé utalták. A szervezetek határozati javaslatai közvetlenül csak néhány külön megszavazott témákban kerülhettek a konferencia elé (ezzel a lehetőséggel éltek és értek el eredményt a vezetéssel szemben 2002-ben, az előbbieken említett PFI ügyében). Tehát a politika előkészítése demokratikusabb lett, de a döntéshozatal során a közvetlen képviselői demokrácia szűkült. Ami talán ennél is fontosabb, hogy létrehozták az ún. egyesített politikai bizottságot, amely a kormány tagjaiból, a párt komponenseinek képviselőiből állt össze delegálás alapján (vezetője a miniszterelnök-pártvezér), amely de facto az egész párt felett helyezkedik el. A vezetés elsősorban a választókerületek egyéni tagságára kíván támaszkodni a képviselő-jelölés során, s nem a szervezetek „állandó bizottságára”, amely konkrétan az aktívát jelenti és esetenként szembekerült a vezetés személyi javaslataival. Az egyéni tagság szavazását veszik alapul a vezérválasztás választókerületi blokkja szavazatai összeszámlálásakor. Egyébként az egyéni tagság létszáma az utolsó években erősen csökkent (400 ezerről 280 ezerre).

Témánk vizsgálata aspektusából tehát az derül ki, hogy a döntéshozatal a Labourban centralizáltabb lett, elkerülendő a kormányzás hatékonyságát zavaró konfliktusokat, de a politikaformálás stádiumában a szakszerűség feltétlenül javult (Shaw 147–157. old.). Ami az egyéni tagság szerepét illeti, érthetőek a vezetés törekvései, de ennek eredményessége még nem kristá-

lyosodott ki. Ennek azonban úgy tűnik nem elsősorban a szervezeti struktúra az oka, hanem, hogy a tagság, amely egyébként nagyobb részét már Blair idejében lépett be a pártba, bár nem ellenfele az Új Munkáspártnak, de ragaszkodik egyes munkáspárti hagyományokhoz.

E vonatkozásban külön problémát okoz a Munkáspárthoz tartozó szakszervezetek státusának problémája, különösen, amikor a párt hatalmon van. Egyrészt – ahogy láttuk – a párthoz tartozás, másrészt a szakszervezetek elkerülhetetlen érdekvédelmi tevékenysége ütközik esetenként, ami persze nem jelenti, hogy sok kérdésben a kormány nem tudja figyelembe vennie javaslatokat. Az igazi dilemma, hogy a szakszervezetek nagy többsége együtt tud működni a párttal, de egy másik szárnyának érdekei, pl. az FPI esetében ütköznek a kormány elképzeléseivel, és ez hatással van a többi komponensre. A vezetés arra törekszik, hogy megtartsa a hagyományos labour–szakszervezeti viszonyt, a kollektív tagság hagyományos intézményét, de azt szeretné, hogy a párt munkájában, a döntéshozatalban a szakszervezetek úgy vennének részt, hogy a kollektív tagok egyéni tagként tevékenykedjenek (egyébként a szakszervezeti kollektív tagság száma ma már hárommillió, szemben az 5–6 évvel ezelőtti 5–6 millióval). A kollektív tagok egy része nem is szavaz a Munkáspárt-ra, de maga a kapcsolódás mégis hasznos, mert milliók kerülnek kapcsolatba a Munkáspárttal, tetejében, bár csökkent, ma is jelentős a szakszervezetek anyagi hozzájárulása a Labour kampányköltségeihez, és a szakszervezetek hagyományosan elvállalják sok képviselő választási kampányának szervezését és finanszírozását. Az Új Labourban vannak olyanok, akik a kollektív tagságot meg szeretnék szüntetni, de féltő, hogy ezt a tagság, nemcsak a szakszervezetek, elutasítanák. A Labourt szakszervezetek nélkül valóban nehéz lenne elképzelni. Blairnek sikerült egy pár „szent tehénen” túllépni, lásd a 4. cikkelyt, majd elfogadtatni a magántőke felhasználását a közszolgálatokban, de a szakszervezetek „leválasztása” nagyon nehéz dolog lenne.

A SZAKSZERVEZETEK ÉS A KONFLIKTUSOK BRITANNIÁBAN

Ismeretes, hogy a szakszervezetek egy jelentős része nem tagja a Munkáspártnak, de bőven vannak olyan szakszervezeti tagok is, akiknek szakszervezete kollektív tagja a Munkáspártnak, de nem fizeti a szakszervezeti „politikai tagdíjat”, ami a Munkáspárthoz tartozás feltétele. A nem csatlakozott szakszervezetek is közel állnak a Labourhoz, de „szabadabbak” a tagszervezeteknél.

A szakszervezetek és a kormányzat (legyen az akár konzervatív) viszonya mindig is problematikus volt. Ennek komoly törté-

neti okai vannak. Ugyanis a brit szakszervezetek struktúrája nagyon bonyolult. A szakszervezetek szétágazó szakmai szervezetekkel rendelkeznek, ami azt jelentette, hogy egy-egy üzemben sok szakszervezet működik szakmák szerint szétszórva és ezeket a „shop stewardoknak”, az üzemi bizalmiaknak kellene összefogni és képviselni a munkaadókkal szemben, de ennek nincs meg a jogi háttere. A kollektív szerződéseket külön kötik, esetenként egymás rovására is. Ezt a gyakorlatot nevezték a kollektív alku rendszerének, amely kedvező volt a tagságnak, így többet lehetett kicsikarni a vállalattól, de országos szinten nehezen volt kezelhető. Tetejében a brit szakszervezeti szövetség, a TUC koordinációs jogköre is igen gyenge volt és maradt. Egyébként a kollektív decentralizált alkurendszert a Labour baloldala mindig is nagy vívmánynak tartotta. Hozzátehetjük, hogy a szakszervezeteknek több előjoga is volt, mint például a munkások és alkalmazottak foglalkoztatása során vagy például az úgynevezett zárt műhelyek rendszere (csak szakszervezeti tagokat vettek fel a munkahelyen, amelyben kötelezően mindenki tag volt). Ez kedvezett ugyan a munkavállalóknak, de nem volt demokratikus és sokszor elszigetelte egymástól a munkavállalókat. Voltak a kollektív szerződéseknek más kitételei is, amelyeket inkább az aktíva és kevésbé a tagság preferált, ezeket azonban makroszinten nem lehetett követni. Nem túlzás emlékeztetni, hogy korábban a szakszervezetek igazi „nagyhatalmak” voltak, nélkülük semmit sem lehetett tenni és esetenként destabilizáló tényezőkként léptek fel.

A 60-as évek végén, amikor a Labour volt hatalmon és kísérletet tett a gazdaság modernizálására, a párt és a kormány arra szeretne volna rávenni a szakszervezeteket, hogy mondjanak le azon jogaikról, amelyek megnehezítik az országos szintű gazdaságpolitizálást. A Munkáspárt javasolta, hogy szabályozzák a sztrájkjogokat, ne büntessék a sztrájkok ellenzőit, növeljék a tagság beleszólását a munkabeszüntetések szervezésekor stb. Ezt azonban a szakszervezetek felháborodással visszautasították, viszont a következő tory kormányok már nem kompromisszumokra építettek, főleg Thatcher. Norman Tebbit aktív közreműködésével olyan szakszervezet-ellenes törvényeket alkottak, amelyek sokszorosan felülmúlták a Munkáspárt óvatos próbálkozásait. Nyilván ezek nélkül a thatcheri neoliberalizmust nem lehetett volna alkalmazni. A 80-as években jelentősen leszűkült a szakszervezetek mozgástere. A munkáspárti megújulás folyamán világos lett, hogy a Labour a Tebbit-törvényeket csak kis részben akarja megváltoztatni. Blair idejében ez már teljesen eldőlt, maradtak a törvények, mert az alapvető törekvéseket a gazdaság és a piac stabilizálására, a már említett partnerségi kapcsolatokat nehezen lehetett volna összeegyeztetni a szakszervezetek régi státusával. Ezzel szemben a Blair-kormány egy átfogó törvényben szabályozta a munkások jogait, a szakszervezetek szerepét.

Önmagában ez egy munkásbarát törvény volt, de korántsem azokkal a jogokkal és feltételekkel, amelyeket a szakszervezetek szerettek volna... Tehát a 80-as, 90-es években a szakszervezetek sajátos konfliktuskezelése csökkent és ezzel a szakszervezetek és a kormányok viszonya is konfliktusmentesebb lett, de ennek ára az egész mozgalom visszaszorítása, egyesek szerint lefejezése volt. Mindez kedvezett a Munkáspárt elképzeléseinek is, mert nem akadályozta a gazdaság és a piac stabilizálásának törekvéseit, növelte a piaci erők bizalmát Blairékkal szemben. Ez a trend azonban nézeteltéréseket is gerjesztett a munkáspárti kormánnyal szemben. A partneri viszonyok az üzemekben, a műhelyekben nem mindig mentesek a feszültségektől, a szakszervezetek fellépése tagjai érdekeinek védelmében még a Munkáspártban sem talál teljes egyetértésre. Az Új Munkáspárt hívei a hagyományos szakszervezeti aktivitás helyett inkább azt szeretnék, ha azok a szolgáltatások felé fordulnának, a fogyasztóvédelemmel, a munkavédelemmel, a munkások életmódjával, szociális témákkal, az oktatással, képzéssel és átképzéssel foglalkoznának. Ez a kettős kihívás jelenleg még nem látszik megoldottnak (Triesman 30. old.).

Nagy kérdés, hogy a Blairék által preferált partneri viszonyok tényleges együttműködéssé válnak-e, mert csak ekkor várható, hogy az Új Munkáspártot az új szakszervezetek követni fogják.

AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ ÉS A BRIT PÁRTOK: KONSZENZUS ÉS KONFLIKTUSOK

A brit politikának túlzás nélkül egyik kitüntetett pontja Nagy-Britannia és Európa, az Európai Közösség, az Európai Unió közötti érdekviszonyok, ellentétek és konfliktusok. Ezek áthatják a brit társadalom szinte valamennyi szféráját, a gazdaságot, a pártok közötti viszonyokat, a brit hagyományokat és identitást, az értékek és a politika viszonyát, annak a brit szuverenitásnak az értelmezését, amelynek, mint ezt már több vonatkozásban is érintettük, írott alkotmány nem lévén, Britanniában különleges szerepe van. E témakörnek ugyancsak sajátossága, hogy keverednek benne a szigetország reális, objektív érdekei és a kimonodottan szubjektív, manipulált érdekfelfogások.

Ismeretes, hogy Nagy-Britannia később lépett be az EGK-ba, mint a legnagyobb fejlett európai országok. A pártok között sokáig konszenzus volt abban, hogy Britannia érdekei azt kívánják, hogy az ország csak lazább formákban – lásd az Európai Szabadkereskedelmi Társulást – integrálódjon. A 60-as évek végéig mindkét párt bízott a nemzetközösségi kapcsolatok prioritásában és erre építette elképzeléseit, de mint kiderült, illúzióit is.

Ami a konkrét ellenérveket illeti, a Konzervatív Párt a régi birodalmi szellemben, a hagyományos tory nacionalizmus oldaláról opponált, és féltette a brit szuverenitást, a westminsteri parlament szupremációját. A Munkáspártnak is voltak, igaz finomított birodalmi illúziói, és egy ideig programjában még szerepelt a „szocialista nemzetközösség” álma. A Labour tartózkodása mögött azonban szerepet játszott, hogy az akkor konzervatív, jobboldali többségű közösségtől, a „kapitalista Európától” féltették a háború utáni reformokat, a jóléti államot, a munkáspártiak vívmányait és a brit szakszervezetek pozícióit. Továbbá az akkor erősen etatista Munkáspárt is féltette a parlament szuverenitását, mert az államot tekintették a demokratikus szocializmus megvalósítása zálogának.

Mindkét párt álláspontjában szerepet kapott az atlanti elkötelezettség, a speciális brit–amerikai viszony féltése is.

A két nagy párt az 1960-as évek végén ismerte fel, hogy a közösségből történő kimaradás nem szolgálja az ország érdekeit. A munkáspárti Wilson kezdte el a csatlakozási tárgyalásokat és a konzervatív Heath fejezte be, majd az ő kormányzása idejében lett Britannia az EGK tagja. A teljesség kedvéért azonban azt is meg kell említeni, hogy a parlamenti szavazás során sok konzervatív szavazott a belépés ellen, sok labourista viszont a belépés mellett. Volt olyan időszak, amikor az EGK-hoz való viszony választóvonalá, az „igen és nem” nem a pártok között, hanem a pártokon belül húzódott meg.

A brit csatlakozás egyik nem lényegtelen momentuma volt, hogy az egybeesett gazdasági világválsággal és a brit gazdaság válságával, a nagy szociális konfliktusokkal, majd Thatcher kormányra kerülésével; és sokak felfogása szerint mindez a csatlakozás terméke volt. Ezzel magyarázható, hogy baloldal egészen a 80-as évek közepéig többnyire szembefordult az EGK-val és több konferencián is a kilépés mellett szavazott. A Munkáspárt már említett radikalizációja, balra tolódása ekkor jelentős módon összenőtt az Európa-ellenességgel. Nem véletlen, hogy 1981-ben a kialakult politika elleni tiltakozó szociálliberális csoport (Owen, Jenkins – egykor az Európai Bizottság elnöke – és társai) kiváltak a Labourból és megalakították a Szociáldemokrata Pártot (más lapra tartozik, hogy az nem bizonyult életképesnek, Britanniában nehéz az új pártok sorsa), talán a leghevesebben az EGK-ellenes politika, az esetleges kilépés ellen tiltakoztak.

A 80-as évek közepéig inkább a konzervatívok álltak közelebb az integrációhoz, de fokozatosan megváltozott a kép. A megújulási folyamattal párhuzamosan, az ún. politika-felülvizsgálási folyamat részeként a Munkáspártban felismerték, hogy az EGK szociális potenciálja kedvező lehet a Labour szociális programja számára. Ezt a felismerést segítette, hogy ekkor a Közös Piacon belül már több szociáldemokrata párt és kormány növelte

aktivitását, és az európai szociáldemokrácia mindjobban elkötelezte magát az integrációval; megerősödött transznacionális szövetségük az Európai Szocialisták Pártja. Közben a Konzervatív Pártban többségbe kerültek azok, akik az integráció lassítását kívánták és egyre inkább kerékkötői lettek az EGK-nak, majd az EU-nak. Különösen a szociális célok, a foglalkoztatás területén megvalósítható együttműködéssel szemben volt averziójuk, ami ütközött a hazai neoliberális politikájukkal. Amikor a 90-es évek elején megszületett az EU egyezményének szociális fejezete, a toryk azt nem is írták alá. Thatcher kijelentette: „Nem engedjük, hogy a munkáspárti szocializmust (a jólét államot és a munkáspárti célokat nevezte így) a hátsó ajtón (tehát a közösségen keresztül) csempésszék vissza az országba”.

Az Új Munkáspártnak akkor már alapvetően más, EU-barát politikája volt. Blair felismerte, hogy Britannia elszigeteléséhez vezetne, ha folytatná a teljesen euroszeptikussá vált tory politikát az EU kérdésében. Amikor 1997-ben a Munkáspárt győzött, a brit integrációs politika jelentősen megváltozott. Napjainkban a munkáspárti kormány konstruktív, aktív tevékenységet folytat az unió fejlesztésében.

Az elmúlt években a szignifikáns változások ellenére az is világos lett, hogy a Blair-kormány és az EU együttműködésében is vannak nyitott kérdések, továbbá, hogy a brit közvélemény is csak nagyon lassan veti le szkepszisét az EU-val szemben. Természetesen az euró kérdése a legösszetettebb ezen a téren. Vannak ugyan a Munkáspártban is, akik vitatják az eurózónához történő csatlakozást, de a többség szükségesnek tartja, és ma is a „várjunk és figyeljünk” álláspontján van. A vezetés sem teljesen egységes: Blair erőteljesebb híve az eurónak, egy konferencián azt mondta: „Nekünk az euró nemcsak gazdasági kérdés, hanem a fejlődés irányának az ügye” (Blair 5. old.), a pénzügyminiszter, Brown azonban ennél óvatosabb. A Labour az utolsó választási kiáltványában népszavazást ígért (Ambitions for Britain 36–38. old.), és ezt nem is tudta volna elkerülni, de a jelenlegi nemzetközi feszültségek ezt a referendumat alig teszik valószínűvé.

A Munkáspárt tehát az euró kérdésében nincs könnyű helyzetben. Egyrészt a többség, ha különböző lelkesedéssel is, de támogatja, másrészt, ha nem is sokan, de tartanak is tőle. Továbbá látni kell, hogy az európai szociáldemokraták elképzelései egy-egy kérdésben ellentétesek a Munkáspárt mostani gazdaságpolitikájával. Így például a Labour nem híve a transznacionális béralkunak, mert az zavarhatja a partnerségi kapcsolatokat és a gazdaság stabilitásának prioritását. Nem véletlen, hogy a munkáspárti kormány, bár aláírta a már említett szociális fejezetet, de egy záradékban közölte, hogy nem minden részét tartja kötelezőnek magára nézve.

Emellett az Új Labournak is vannak sajátos fenntartásai az

EU kérdéseiben: nem híve a közösség nemzetek feletti struktúrái bővítésének, elégedetlen a közös mezőgazdasági politikával, sürgeti az EU intézményi reformját, a döntéshozatal áttekinthetőségének és legitimitásának szélesítését, az intézmények és a lakosság kapcsolatának minőségi javítását, a szociális dimenzió hatékonyabb fejlesztését, a foglalkoztatási politika összehangolását.

A Konzervatív Párt a 2001-es választások után sem változtatott EU-politikáján. A kilépés, a feltételek újratárgyalásának hívei kisebbségben vannak. A párt többségének álláspontja szerint az országnak az együttműködést csak azokban a szférákban kellene preferálni, ahol ez előnyös. Az euró kérdésében a toryk határozottan elutasítóak. A teljesség kedvéért a Konzervatív Pártban ott találhatjuk az EU híveit is, de ők nincsenek hatással a politika egészére.

Végül hangsúlyozni kell, hogy bár a Munkáspártnak is vannak fenntartási az euróval szemben, de ezeket helytelen lenne azonosítani a toryk ellenérveivel. Ugyanis a Munkáspárt általános és erőteljes igényje mellett megjelenő dilemmák egyértelműen gazdasági természetűek, a Konzervatív Párt elutasítása viszont politikai és alkotmányos tartalmú, és a font „elvesztését” a szuverenitás oldaláról támadja.

A BRIT POLITIKAI PÁRTOK ÉS A SKÓT, WALESI AUTONÓMIA, DEVOLÚCIÓ

Abból célszerű kiindulni, hogy az egységes brit államot hagyományosan egy aszimmetrikus állami berendezés jellemezte. Egyrészt az egész államot egy központból irányították, másrészt főleg Skócia, de Wales is sajátos státussal rendelkeztek Britannián belül. 1945 után ezt a helyzetet (mindkét régióban mindig is az ipar dominált) a gazdasági-szociális-társadalmi fejlődés tovább erősítette (a csaknem teljes foglalkoztatás, a jóléti állam) és bizonyos előjogokat biztosított a két régió számára, s nem véletlen, hogy a két régió hagyományosan a Munkáspárt bázisa volt. Tetejében a Westminsterben Skócia és Wales „felülképviselet” volt, népességükhöz képest több parlamenti képviselőjük volt, mint Angliának.

A 60-as, 70-es évek gazdasági válságai érthetően jobban érintették a két régiót, a szociális helyzet megromlott, és ez felerősítette a sokáig háttérbe szorult skót és walesi identitást és a két régió autonómia követelését. A kibontakozó szociális feszültségek akkor először generálták a nemzeti, politikai konfliktusokat, de ezek tartalma nem volt mindenhol azonos, egyrészt Skóciában sem, Walesben pedig alig rendelkeztek politikai éllel, inkább kulturális, nyelvi karakterűek voltak és többnyire maradtak. A 70-es években a két nemzeti párt (a skót SNP és a walesi

Plaid Cymru) megerősödött, ekkor érték el a legjobb választási eredményeket: 10–8 képviselőjük volt a westminsteri parlamentben, ami a kis pártokat sújtó választási rendszer körülményei között figyelmet érdemelt. Voltak körzetek, ahol az SNP a szavazatok több mint 30%-át kapta meg. Az évtized végén kidolgozott autonómiatörvények azért buktak meg, mert a két nagy párt nem ismerte fel a decentralizáció szükségét (akkor még az etatista Munkáspárt sem, amelyen belül a többség a centralizált brit állam híve volt, mert társadalmi céljait az államra építve valósították meg). A devolúciós törekvések második hulláma a thatcheri érában zajlott le, mert a neoliberális gazdaságpolitika szociális tekintetben katasztrofális hatással volt a két régióra. Ekkor elsősorban az SNP-ben komoly polarizáció zajlott le: az autonómiát követelők kisebbségbe kerültek a teljes függetlenség híveivel szemben. A walesi nemzeti párt is radikálisabb lett, de ott a teljes függetlenségnek kevés barátja volt. A toryk most sem akartak hallani semmiféle autonómiáról és a Westminster teljes dominanciája mellett tartottak ki. A Munkáspárt (amely a 80-as években már kezdett átalakulni) szakított felemás álláspontjával, felismerte a decentralizáció szükségességét, a separatista veszélyt, és a devolúció mellett állt ki, nem utolsósorban azért, mert az európai integráció is mindjobban igényelte az önállóbb, decentralizált törvényhozást, és mert magáénak tekintette azt az általános demokráciacsomagot, amelyben a decentralizáció vezető szerepet kapott.

Az 1997-es választási kampányban igencsak kiéleződött az ideológiai konfliktus a két nagy párt között. A toryk a Labourt az egységes brit államiság elveinek feladásával vádolták, a munkáspártiak erre azt válaszolták, hogy nem a devolúció, hanem annak hiánya veszélyezteti az egységes brit államot.

A liberálisok az utolsó évtizedben egyértelműen kiálltak a devolúció mellett és a föderális Britanniát preferálták.

Az 1997-es munkáspárti választási kiáltvány megígérte, hogy a devolúció ügyét referendum elé viszi, és amennyiben a két nemzeti parlament elvét elfogadják, a regionális választásokat többségi és arányos rendszer kombinációjával tartják meg. Ez kétségtelenül gesztus volt a nemzeti pártok irányában, de azt is látni kell, hogy a képviselők nagyobb részét mégiscsak a többségi rendszer alapján választják (a skót parlament 129 képviselőjéből 73-at, a walesi gyűlés 60%-ára is a hagyományos választási rendszer szerint voksolnak). Figyelmeztető azonban, hogy a választásokon a Munkáspárt egyik régiójában sem tudott többséget szerezni, és a liberálisokkal kormányoznak, bár messze a legerősebb párt pozíciójában vannak.

Hogyan jellemezhető a devolúció, a skót parlament és a walesi gyűlés megalakulása? Végül is a Munkáspártnak sikerült keresztülvinnie a devolúció gondolatát, komoly jogosítványokat biztosítani a két törvényhozásnak, és ezzel vereséget mért első-

sorban a szeparatista SNP-re. Ugyanakkor a westminsteri parlament megőrizte primátusát az alapvető alkotmányos kérdésekben. Sikerült decentralizálni, átruházni a hatalom, a szociális biztonság alapvető kérdései fontos komponenseit a nemzeti parlamenteknek, de egyben megőrizték az egységes brit államot. A devolúció nem érinti az Egyesült Királyság alkotmányos rendjét, a két régió annak integráns része marad és a királynő továbbra is államfője lesz. A westminsteri parlament megőrzi teljes szuverenitását, és a két régióban választott képviselők továbbra is teljes és konstruktív szerepet játszanak benne, de a jövőben a két régió mandátumainak arányait a Westminsterben újraértékelik. Továbbra is a központi parlament hatáskörében maradnak az Egyesült Királyság alkotmányával kapcsolatos ügyek, ennek külpolitikája, beleértve az Európai Unióval kapcsolatos kérdéseket (e kérdésben a régiók bizonyos részvételi, képviseleti jogokat kapnak), a védelmi, a biztonságpolitikai szféra, az Egyesült Királyság fiskális, gazdasági és monetáris stabilitását érintő ügyek, a foglalkoztatással kapcsolatos törvényhozás, a szociális biztonság alapvető kérdései és a közlekedésbiztonság területe.

A walesi gyűlés a skót parlamenthez képest korlátozottabb jogokkal rendelkezik, mindamelllett a központi hatalom decentralizációnak fontos eszköze (Havas 5–14. old., Scotland 17–18. old., Wales 7. old.).

Vitathatatlan, hogy a devolúció új fejezetet írt a brit politikai rendszer történetében. Azok az ügyek, amelyek közvetlenül érintik a lakosság érdekeit, a regionális parlamentekben dőlnek el és ebben a helyzetben a konfliktusokat is a „tethelyen” lehet kezelni. A brit pártok regionális szervezetei, amelyek eddig is alkotmányos státussal rendelkeztek és a nemzeti pártok önállóan politizálhatnak és vehetnek részt a régiók kormányzásában. Tudomásul kell venni, hogy az arányos választási rendszer a két régióban egyelőre véget vetett az ottani kétpártrendszernek. Tudniillik a Munkáspárt dominanciája mellett, például Skóciában, két párt vehet részt reális esélyekkel a választásokon. Elsősorban az SNP, amely a Munkáspárt legerősebb ellenfele és a liberálisok, bár az utóbbiak sokkal kisebb esélyekkel tehetik ezt. A konzervatívok jelenleg a régiókban nem reális ellenfelek. Valószínűsíthető, hogy Labour a továbbiakban is csak a liberálisokkal együtt szerezhet többséget a regionális parlamentekben.

Ezzel együtt több olyan momentum jelenik meg, amely érinteti a pártrendszert, konfliktusokat teremthet. A Munkáspárt esetében ez vonatkozik a Skót Munkáspárt és a központi Labour viszonyára (a toryknál ilyen kevésbé fordulhat elő, mert skóciai szervezetük harmatgyenge). A liberálisoknál, lévén pártjuk teljesen decentralizált, ez nem okozhat gondot: a skót párt és az angol régió pártja két egyenlő párt, amely a brit föderációban

tevékenykedik. A regionális választási rendszer, az arányosság részbeni alkalmazása, tekintettel a koalícióra, ugyancsak komplikációkat okozhat, mert a Labour már eddig is megosztott volt az országos választási rendszer reformját illetően. Am a regionális tapasztalatok nem növelték a reform híveinek arányát, bár a párt népszavazást ígért e kérdésben. A devolúció felveti a kérdést: mi lesz az angliai régióval, lesz-e angol parlament? Tekintettel a westminsteri parlamentre, ez nem valószínű, bár működik egy (igaz jelentéktelen befolyású) szervezet, amely ezt tekinti céljának. Az a néha „berobbanó” kérdés, hogy „a skótok a Westminsterben beleszólhatnak az angol ügyekbe, de az angolok nem szólhatnak a skótok dolgaiba” tartalmaz némi realitást, és esetleg konfliktusokat is okozhat, főleg az angol nacionalizmus megerősödése esetében.

Más vonatkozásban már érintettük, de ezen a helyen még röviden vissza kell térni és megerősíteni, hogy felfogásunk szerint az ír probléma, amely a 60-as évek vége óta visszatért a brit politikába és megoldatlansága a legtöbb konfliktust, sőt emberáldozatot követelte, külön elemzést igényelne és sajátosságai más megközelítést érdemelnek. Ezeket csak felsoroljuk és azokat a szempontokat emeljük ki, amelyek jelzik, hogy bár maga a probléma rendkívül fontos, de nem keverendők össze Skócia és Wales témájával, bár kétségtelen, hogy vannak találkozási pontjaik, elsősorban történelmi vonatkozásban és általános politikai és nemzeti hatásaként.

Mi az, ami miatt a devolúciót és az ír kérdést nem helyes „összekeverni”?

Észak-Írországból történelmileg 1921 óta a tét az anyaországhoz, az Ír Köztársasághoz történő csatlakozás volt, Skóciában és Walesben ilyen „anyaország” nincs. Észak-Írországból a függetlenségi mozgalom politikai és fegyveres úton folyt, az IRA, amely ezt a harcot vezette, politikai és katonai szárnnyal rendelkezik: a politikai szárny, a Sinn Fein politikai pártként részt vesz a brit választási harcban, esetenként be is kerül a Westminsterbe, bár tiltakozásként általában nem foglalja el a helyét a parlamentben. Észak-Írországnak formálisan és jogilag már régebben van autonómiája, az északír kérdésekben kompetens parlamentje, a Stormont és kormánya, amelyeket azonban akkor szoktak feloszlatni, amikor a fegyveres eszközök kerülnek előtérbe. Az északír pártok közötti törésvonal egyértelműen vallási és csak utána politikai, de nem szociális. Egyik oldalon állnak a különböző árnyalatú protestáns unionista pártok (amelyek a választásokon együtt lépnek fel és rendelkeznek a mandátumok többségével mind a Stormontban, mind a Westminsterben), a másikon a katolikus, köztársasági pártok, így a Sinn Fein és a Szociáldemokrata Munkáspárt, mely utóbbi egy mérsékelt alakulat és tevékenységében esetenként már megjelennek a szociális problémák is. Jelenleg a Westminsterben

Észak-Írországnak 20 hely van fenntartva (a 659-ből), ide csak ebből a régióból lehet bejutni és ezeket a választókerületi eredmények alapján arányosan osztják el [2001-ben az unionista pártok több mint 50%-ot, a Sinn Fein 21,7%-ot, a Szociáldemokrata Munkáspárt 21%-ot ért el (más pártok is indultak, de marginális számú szavazatot kaptak)] (Butler–Kavanagh 296. old.).

A brit pártok Észak-Írorszáiban gyakorlatilag nem vesznek részt a westminsteri parlamenti választásokon, és nem rendelkeznek szervezetekkel. A kivétel a Konzervatív Párt, de annak választási eredményei minimálisak, 2001-ben a szavazatoknak csak 0,3%-át szerezte meg az északír régióban. A toryk fő szövetségesei az unionisták, a Labouré a Szociáldemokrata Munkáspárt, amely tagja a Szocialista Internacionálnak. Egyébként az ír konfliktus megítélésében és megoldásában a brit pártok főbb vonalakban megegyeznek. Látni kell, hogy a nagypénteki egyezmény előkészítésében már a konzervatívok is értek el eredményeket, bár kétségtelen, hogy Blair erőteljes lendületet adott a tárgyalásoknak, minthogy az is, hogy az amerikaiak beavatkozása nélkül aligha született volna egyezmény. Lehet azon vitatkozni, hogy a nagypénteki egyezmény mennyire stabil, hiszen megkötése után is szinte állandósultak a konfliktusok. E rendkívüli összetett kérdésben azonban az egyezmény feltétlenül óriási jelentőségű, már csak azért is, mert az IRA-ban is visszaszorultak a fegyveres harc hívei, még ha a fegyverleadás maradt is a fő konfliktuspont. A fegyveres elszakadást csupán a Reális IRA támogatja. Mindazonáltal nagy tévedés lenne az elmúlt évek eredményeit úgy értelmezni, mint a konfliktus megoldását. Az ír kérdés tipikusan olyan esete a konfliktusoknak, amelyet kezelni, „gondozni” lehet, de megoldani csak hosszú évtizedek után.

* * *

ÖSSZEZGÉS

A brit pártok konfliktusoldó potenciáljának áttekintése, vizsgálata után két fontos tanulságára érdemes felhívni a figyelmet.

Az első, hogy Nagy-Britannia sajátos helyzete és fejlődése (a társadalmi-gazdasági átalakulások, a szigetországnak a világban és főleg Európában többször is módosult pozíciói, az európai átlagnál mélyebb szociális szakadék) gyakran teremtettek konfliktushelyzetet, ennek lehetőségei a jövőben ugyancsak nincsenek kizárva (Britannia és az EU relációja, a stabil gazdaság és a jóléti viszonyok ütközése, a globalizáció hatása a sok tekintetben sérülékeny gazdasági és pénzügyi viszonyokra). Vagyis a konfliktusok számára Britannia igencsak „kedvező” talajjal rendelkezik.

A másik, hogy a demokratikus hagyományok, a politikai kultúra, a politikai rendszer, a kétpártrendszerre épülő kormányzati stabilitás igen alkalmas a konfliktusok kezelésére. A stabil kormányzás elvét és gyakorlatát még a demokratikus, arányosabb választási rendszernél is fontosabbnak tartja a szigetország lakóinak nagyobb része. A brit politika realizmusa, pragmatizmusa sosem táplált illúziókat arról, hogy a konfliktusokat a teljes konszenzus alapján lehet megoldani, de általában a legmesszebbre ment el az utóbbi megközelítésében. Ebben az utóbbi időben a Labour annyiban nyújtott segítséget, hogy újabb és újabb, a szociáldemokrácia elveivel nem ütköző, de rokonítható értékeket integrált politikájába (lásd a devolúció történetét, az egyéni jogok kiemelését a kollektív jogok „halmazából”, lásd a Labour új pártalkotmányát és Blair beszédeit). Ahogy a Munkáspárt a devolúciót, a skót és a walesi autonómiát megvalósította, úgy, hogy érdemben ruházott át jogokat a két régiónak, de nem sértette meg Britannia és a Westminster primátusát, ahogy a harmadik utat, a modern szociáldemokráciát „megtisztította” a neoliberalizmustól és az elavult „régí” szociáldemokrata eszközöktől, az frappánsan mutatja a brit pártok konfliktusoldó képességeit.

Érdeemes azt is kiemelni, hogy a brit pártok igencsak erősek az érlelődő konfliktusok felismerésében. Erre jó példa a szélesedő eszmecsere, amely az utolsó választások után bontakozott ki a Labourban. Az történt ugyanis, hogy a 2001-es választásokon igen alacsony volt a részvétel (59,9%). Az ennek okát magyarázó vélemények között leginkább az érdekes, hogy az állampolgárok részvétele a helyi közösségek életében igen alacsony. Maguk a civil közösségek ereje is gyenge. A pártok központi, de nemkülönbön helyi választási kampánya és párbeszéde a választópolgárokkal szinte teljes egészében a központi ügyekkel foglalkozik, a nagypolitikai verseny része. Senkit sem érdekel a közösségek élete. Ezért az emberek mind távolabb kerülnek a politikától. Elsősorban a pártok érdeke, hogy ebből az alakuló konfliktusból le tudják vonni a tanulságokat, amelyek természetesen nem közömbösek a politikai rendszer egésze szemszögéből.

IRODALOM

- Alan R. Ball: *British Political Parties. The Emergence of Modern Party System.* Macmillan Education. 1987
- Ambitions for Britain. *Labour's Manifesto.* 2001
- Anthony Giddens: *The Third Way.* Polity Press 1998
- Anthony H. Birch: *The British System of Government.* Routledge. 1998
- David Blunkett: *Politics and Progress. Reviwing Democracy and Civil Society.* Politico's. 2001
- David Butler and Dennis Kavanagh: *The British General Elections of 2001.* Palgrave 2002

- Dennis Kavanagh: *British Politics. Continuities and Change*. Oxford University Press. 1990
- Eric Shaw: *New Labour in Britain: New Democratic Centralism?* In: *West European Politics*. July 2002 147–170. old.
- Frank Vibert (Edited): *Britain's Constitutional Future*. IEAReadings. 1991
- Fresh Start. Conservative Central Office. 1998
- Havas Péter: *Decentralizálási folyamat Nagy-Britanniában: a skót és a walesi devolúció (autonómia)*. Kisebbségpolitikai döntés-előkészítő tanulmányok. 8. sz. füzet. 1998
- John Prescott: *Text of speech at the Labour Party Conference, Blackpool*, Labour Party Press Office 2002
- Richard Rose: *Politics in England. Change and Persistence*. Macmillan. 1989
- Scotland. Foreign and Commonwealth Office London. 2000
- Tony Blair: *Text of speech at the Labour Party Conference, Blackpool*, Labour Party Press Office 2002
- Wales. Foreign and Commonwealth Office. London. 2000

SZABÓ TIBOR

Olasz nemzeti identitás és politikai kultúra

Az európai országok politikai rendszere, a benne működő pártok és politikusaik kultúrája, stílusa egymástól igen eltérő jellemvonásokat mutat. Ezeknek az eltéréseknek az oka rendkívül sokféle lehet, kezdve a társadalmi, morális és kulturális hagyományoktól egészen a történelmi tradíciókig és az egyre jelentősebb befolyásra szert tevő nemzetközi tényezőkig.

Az egyik, sok vonatkozásban enigmatikus politikai viselkedési módot, politikai kultúrát éppen Itáliában figyelhetjük meg. Mint az európai (és részben a világ) politikai életének egyik jelentős tényezője, sok fejtörést okoz a szakértők, az elemzők számára is. Különösen annak kimutatása lenne fontos, hogy vajon a politikai megnyilvánulások mögött milyen mozgatórugók rejtőznek. Meggyőződésünk, hogy egy adott társadalom sokrétű mélyrétegeinek (az úgynevezett „rejtett társadalomnak”) bemutatása és elemzése lényegesen érthetőbbé teszi a politikai aktorok cselekedeteinek jobb megértését és hatékonyabb magyarázatát.¹ Különösen fontos ez egy olyan ország esetében, mint Itália, amely történelmi tradícióját, kultúráját tekintve egészen sajátos helyet foglal el Európában.

Ha igazán és elméleti mélységgel szeretnénk megérteni az olasz politizálást, a benne működő elveket és gyakorlatot, akkor elemzésünket *Ernesto Galli della Loggia* értelmezése alapján az olasz identitás tisztázásával kell kezdenünk.² Az olasz identitás kérdése pedig szorosan összekapcsolódik azokkal az ontológiai feltételekkel, amelyek nagymértékben befolyásolják az olaszok (a politikusok és a hétköznapi emberek) politikai megnyilvánulásait: gondolkodásmódját és cselekvését is.

AZ OLASZ IDENTITÁS GYÖKEREI ÉS SAJÁTOSÁGAI

Az olasz identitás, az „olaszság” olyan általános jellemvonása Itália lakosságának, amely a rendkívüli sokféleség ellenére, amely minden téren megfigyelhető a félszigeten, összeköti az ott élőket. Ezt az identitást pedig azok a tényezők határozzák meg, amelyek földrajzi, történelmi, kulturális, sőt még antropológiai téren is mint ontológiai determináció működik Itáliában.

Itália geopolitikai helyzete

Az olasz félsziget Európa egyik centrális helyén, az Alpoktól a Földközi-tengerbe nyúlóan helyezkedik el. Ez olyan *tranzitpozíció*, amely Itália sajátos történelmi dinamizmusát, kultúráját és civilizációját tömörítő és sűrítő jellegét is magyarázza. Már földrajzi helyzete mutatja azt a *rendkívüli sokféleséget*, amely minden téren jellemzi. A kontinentális típusú nagy alföldi síkságtól (pianura padana) a tipikusan mediterrán jellegű narancs-, citrom-, olíva- és szőlőültetvényeken és elő-alpoki tavakon át egészen az Appenninek magas hegygerincéig szinte minden megtalálható itt. Az olasz táj *morfológiai sokféleségén* túl az éghajlati sokféleség az itáliai emberektől nagyfokú *adaptivitást*, alkalmazkodó képességet követelt meg, ami az életformák és a mentalitások különbözőségét hozta magával. Itália egyik legfontosabb geopolitikai jellegzetessége Észak és Dél elkülönülése (Mezzogiorno), sok vonatkozásban ellentéte is, bizonyos mértékig ezzel hozható összefüggésbe.

Földrajzi fekvése Itáliát a legkülönbözőbb féle kulturális és politikai behatásokra predesztinálta. Az itáliai félsziget déli területein (például Ischia szigetén) már az i. e. VIII. században görög városalapítók telepedtek meg, majd a Magna Graecia létrejötté után egyre többen érkeztek Lazio és Toscana partjaira. Az itt élő etruszk népet és városállamait (a „Dodecapolist”) is jelentősen befolyásolták az ion telepések. Itt, Itália középső részén hozták létre a görög–tirrén kultúrát, amely szinte teljes egészében ion befolyás alatt állt. Az „Itália” nevet is a görögök adták a félszigetnek az után az „itáliai” népcsoport után, amelyet a mai Calabria területén találtak. A szicíliai görög települések (Siracusa, Taormina, Agrigento stb.) pedig mind a mai napig őrzik a görög hódítás civilizátorikus nyomait.³

Mivel a félsziget tengelye kissé keletre húz, ezért a görög invázió inkább a keleti és déli területeket érintette, a rómaiak pedig a Tirrén-tenger felé eső részt érezhették igazán magukénak. A félszigetet az Appenninek hegygerince választotta két részre (ahogyan Dante írta: „Bel paese che Appenin parte”). Ez magyarázza, hogy sokáig igen gyér volt a közlekedés nyugatról keletre és viszont. Genova például közelebb állt a franciákhoz,

mint mondjuk Velencéhez, Ancona jobb kapcsolatokat ápolt a dalmátokkal és az Égei-tenger lakosaival, mint Nápollyal. A tirrén és az adriai tengerpart az Appenninek miatt szinte teljesen elvált egymástól, és ennek következtében alakult ki Itália mediterrán jellegének gondolata. A két tengerpart (összesen mintegy nyolcezer kilométer!) sajátos identitást alakított ki magának, mégis közös bennük mediterrán jellegük. Genova, Pisa az egyik oldalon, Velence a másikon Észak–Dél irányban őrizte befolyását gazdasági, politikai és kulturális téren egyaránt; de geopolitikai helyzete miatt maga sohasem volt kitéve teljes egészében szinte ugyanazon hódítónak. A Római Birodalom bukása után északon a barbár törzsek (longobárdok, frankok) nyomultak előre, míg délen Bizánc hatása volt erős, majd pedig az arab és a normann. Később is, ha északon osztrák vagy francia befolyás érvényesült, délen más, például spanyol uralom alakulhatott ki. Olaszország így kezdett két (esetleg több) részre tagolódni, a legkülönbözőbb civilizációk vetették meg rajta lábukat, amelyek mind hegemonikus törekvéseket tápláltak.

Ez a sokféle történelmi, geográfiai és kulturális hagyomány erőteljesen befolyásolta az olasz identitást. Kialakult az olaszokban egy nagyfokú *alkalmazkodó képesség*, a legkülönbözőbb kifejezési és gondolkodási módok befogadásának képessége, a rugalmasság, a szinkretizmusra való hajlam, szellemi mobilitás, a hajlam arra, hogy a készen találtat egy újabbal cseréljék fel.

A sokféleség ellenére néhány jelentős összetartó tényező is jelen volt Itália történelmében. Az egyik ilyen, Ernesto Galli della Loggia szerint, paradox módon az olasz *szegénység* volt. Ennek alapja egyrészt a fontos nyersanyagok, másrészt a mezőgazdaság éghajlati létfeltételének szűkösége (a kevés alföldi terület, a sok lápos, mocsaras rész) volt. Itália területének kétharmadát fedik művelhetetlen hegyes, erdős területek. A déli, forró éghajlat pedig szintén nem kedvez a földművelésnek, ott, ahol ma is rendszeresen vízkorlátozás van érvényben a lakosság számára. Így az olasz Délt sújtja legjobban a szegénység. Ebben a helyzetben az olasz identitás másik sajátossága, a „boldogulni, ahogy lehet” alakult ki, hiszen mindenki csak a saját erejére és képzeletére hagyatkozhat, ha meg akar élni. Ez az olasz „furfangosság” és a felsőbb osztályokban a „machiavellizmus” kialakulásának a magyarázata. Nem véletlen, hogy Itália védőszentje, patrónusa éppen Szent Ferenc, a „poverello”, a szegények gyámolítója. Az olasz szegénység baloldali értelmezői Itáliát „proletár nemzetnek” tartják és erre való hivatkozással folytatják politikai aktivitásukat.

A másik ilyen összetartó erő Itália természeti és kulturális *szépsége*. Minden utazó (például Goethe) el volt ragadtatva azoktól a tájélményektől, amelyek egy-egy tartományban érték a Tirrén-tenger szigeteitől vulkánjai csodáig, vagy egy-egy kis-

városban, San Gimignano-ban, Gubbióban lepték meg ernyőfenyőivel, harangtornyaival, kupolaival, szűk utcácskáival, középkori hangulatukkal. „Művelt táj” benyomását kelti Itália a benne található ókori romok, műemlékek sokaságával, amelyek a ma élő olaszok identitásának is fontos elemei.⁴

Történeti és vallási tradíció

Az antik mediterrán–európai civilizáció egyik legfontosabb epicentruma éppen Itália. Mint a Római Birodalom örököse, egyaránt jelentős szerepet játszott mind Európa mai képeinek kialakításában, mind pedig a kereszténység meggyökereztetésében. A római civilizáció és a keresztény vallás egymásra épülésével Itália tizenöt évszázad óta kiemelkedő szerepet alakított ki magának Európa (és részben a világ) történetében.

Az olasz történelem és identitás területén számos jelentős következménnyel járt a római és keresztény tradíció meggyökerezése és elterjesztése. Az egyik ilyen legfontosabb következmény a *hatalom és a kultúra* történelmi összefonódása. Kialakult a művelt rétegek központi szerepe mind a „humanista” világi szerepében, mind a klerikusok vallási szerepében. A modern olasz értelmiség pedig abban a specifikus misszióban tette le a voksát, hogy Itáliát a múlthoz méltó „nagyjává” kell tenni. Talán az olasz egység létrehozását (1861) is ez a törekvés motiválta. A római kulturális örökség sugallja ugyanis azt a gondolatot, hogy a félsziget egy állam is egyben. Az idős Plinius szerint Itália „una cunctarum gentium patria”, azaz „minden népek egyetlen hazája”.

Ezt támasztja alá, hogy még Augustus korában osztották fel és nevezték el a félsziget tizenegy régióját (Latium, Campania, Apulia, Calabria, Salentini et Hirpini, Lucania et Bruttii, Sabini et Samnium, Picenum, Umbria, Etruria, Aemilia, Liguria, Venetia et Histria, Gallia Transpadana). A római korban jött létre a város (Urbe, azaz Róma) és az egyes municipiák közötti adminisztratív kapcsolat, számos jogi önrendelkezési formával. Ekkor alakult ki az az urbánus policentrizmus, amely sok elemében ma is jellemző Itáliára. Az *urbánus Itália* képe már Traianus idejétől kezdve megjelenik a pénzérméken; a „száz város országa” Itália, amelyet az I. századtól meginduló jelentős urbanizáció fokozottan jellemez. Igen kifejező, hogy a ma is létező mintegy nyolcezer településből 713 már a rómaiak előtt is létezett, a rómaiak pedig 1971 településsel gazdagították mindezt. Ezeknek a településeknek a struktúrája ma is őrzi ezt a történelmi tradíciót és olyan *kontinuitást* jelent, amelyet az olaszok ma is sajátjuknak éreznek.⁵ Nemcsak a települések, városok tükrözik vissza a rómaiak elképzeléseit és hatalmát, hanem az erdők, mezők és különféle tájegységek is, amelyek fel-

osztása szintén ekkor történt meg. Ernesto Galli della Loggia szerint a „római örökség meghatározónak tűnik az olasz identitás tekintetében”. Ezt mutatja az olaszok nyelvhasználata is, akik a XVIII. századig használták a latin nyelvet az adminisztrációban, a jog területén és a felsőoktatásban (különösen a jogi oktatásban, körülbelül 1100 óta, a bolognai egyetemen).

A római hagyomány mellett a kereszténység volt az, amely talán még erőteljesebben nyomta rá a bélyegét az olasz jellemre. Hosszú évszázadokon át a keresztényi hit számított az „olaszság” igazi egysége formáló erejének, az „igazi olasz” jelenségnek. Jelen volt és van Itáliában a többi vallás (zsidó, kisebb mértékben a protestáns) is, de szellemi és kulturális hatását nem lehet összehasonlítani ezekkel.⁶ A kereszténység nemcsak a népszokásokat (ünnepeket, népi játékokat stb.), a széles tömegek mindennapjait (ízlését, morális érzékenységét, életérzését, habitusát) befolyásolta, hanem a vezető osztályok, a politikusok viselkedés- és gondolkodásmódját is. A katolicizmus központi szerepe pedig egyet jelentett az egyház központi szerepével. Az egyház pedig kettős szereppel rendelkezett: szellemi szervezet és területi-politikai hatalom volt. Itáliában a katolicizmus dogmatikus jellegét semmilyen politikai kezdeményezés (akár a XIX. századi liberális és szabaddkőműves mozgalom vagy az 1945 utáni kommunista párt) sem tudta megtörni. Ezt annak is lehet tulajdonítani, hogy az i. sz. V. századtól a komunék XII. századi megjelenéséig a katolicizmus szervezetei testesítették meg az egyetlen közhatalmat. Ez a jelentős hatalmi deficit tette óhatatlanul is jelentőssé az egyházat Itáliában. A félszigetet így tehát a keresztény hit egységesítette sok évszázadon át. Igen erős volt az egyház befolyása az agrárvidékeken, vagy akár Nápoly és Campania szegényebb vidékein, ahol a Madonna-kultusz és Szűz Mária imádata különösen elterjedt. Ez a transzcendenciához kötődő erős perszónifikáció újfent azt az olasz sajátosságot mutatja, hogy csak a személyes kapcsolat, viszony képes igazán megsegíteni az embert. Ehhez kapcsolódik az a népi katolicizmusban olyannyira elterjedt (különösen nápolyi) szokás is, amely egész kézműves iparágat működtet *jászolkészítésre*. Az egyház és a nép között tehát igen szoros kapcsolat alakult ki az évszázadok során, amely ma is jellemző.⁷ Azt lehet mondani, hogy éppen a katolikus egyház az egyetlen olyan szervezet, amelynek szilárd és széles népi bázisa van. Városi környezetben sok esetben megfigyelhető, hogy a püspök, aki a rend és a legalitás megtestesítője, válik az egyes települések védőszentjévé. Ez újabb eleme a közösségi identitás kialakításának és fenntartásának. Olyannyira, hogy ha egyik város elfoglalta a másikat, szentjeit és szent ünnepeit köteles volt elfogadnia és megünnepelnie. Mindezeket túl az egyház nagy szerepet játszott és játszik ma is a hatalmas egyházi és vallásos művészeti örökség ápolásában és gondozásában.

A sokféle Itália

Az olasz királyi csapatok 1870. szeptember 20-án léptek be Rómába. Tizenöt évszázad után először teremtették meg az egységes olasz államot, megszüntetve ezzel a pápák uralmát, amely akadályozta az önálló olasz nemzeti államiság kialakulását. Ez a sok évszázados megosztottság pedig mély nyomokat hagyott Itálián.

A területi és politikai megosztottság okán „geopolitikai katasztrófáról” lehet beszélni Itália esetében. A több évszázados idegen uralom és az állami széttöredezettség miatt rendkívül „sok Itália” jött létre. Az egyesült Olaszország is a tirrén tengely mentén jött létre Torino, Firenze és Nápoly centrummal, de *egyetlen* központ nélkül. Nem is volt túlságosan szilárd az újonnan létrejött egység, különösen a Dél okozott problémát, hiszen a déli identitás nagymértékben különbözött az északitól, az egységet elsősorban szorgalmazó piemontitól. Sokan úgy gondolták, hogy az egységből csak a „jellemtelen”, „tudatlan”, „hiszékeny” és „furfangos” déliek profitálnak. Ekkor merült fel a máig tartó alapvető dilemma *nemzeti identitás és olasz identitás*, azaz a nemzetállam születése és léte, valamint az ország történelmi múltja között. Nem volt ugyanis szerves fejlődés, koherencia múlt és modernitás között. A partikuláris és lokális érdekek nemhogy eltűntek volna, inkább, érdekes (de történelmileg érthető) módon felerősödtek.

Itália különböző részein másként és másként maradt fönt a lokalizmus, a helyi hatalom, politika és szokások. Délen elsősorban a dinasztikus, a monarchia iránti szinte alattvalói hűség válik jellemzővé (ahogyan azt Tomasi di Lampedusa bemutatja *A párdúc* című regényében), míg a kommunális északi és középső vidékeken az urbánus kultúra vált dominánssá. Ez a városi népesség jelentős akaratát vetíti elő a közéletben, a politikai életben való részvételre, szereplésre, aminek alapját a kereskedelmi, manufaktúrális és pénzügyi aktivitás igen jelentős felívelése teremtette meg. Ebben az északi körzetben az ideológiai-politikai mobilizálás a polgárok szükségletévé vált. Ez Észak- és Közép-Itáliában nemcsak a közügyek iránti elkötelezettséget jelentett, hanem a saját városával való erős identifikációt is. Így ezekben a városokban a politika, a politizálás döntő jelentőségűvé vált, ami megteremtette a polgári, a civil kultúra alapjait.

Ezek az északi és középső városok olyan szövetségeket hoztak létre és így olyan hatalomra tettek szert, hogy a külső hódítók befolyását is képesek voltak semlegesíteni. A gazdasági fejlettség, a városi és területi szervezettség olyan erőteljes volt itt, hogy bármilyen központi politikai törekvést is el tudott hártani. Olyan erős identitást és identitás-tudatot épített ki az itteni vezető politikai hatalom, hogy a későbbi egységes olasz államnak ezek váltak a biztos támaszává.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy állam és társadalom egységesült. Épp ellenkezőleg. Az olasz társadalmi és politikai élet sajátossága a *gyöngye állam* és az *erős civil társadalom*. Ez olyan antagonizmus, amely az olasz gondolkodás- és cselekvésmódot, az egész politikai kultúrát alapvetően befolyásolja. A szocializmus, a katolicizmus és a faszizmus is mint politikai tényező a Pó-alföldön, a legfejlettebb olasz vidékeken született, ezt az antagonizmust mégsem tudta, elitjei deficitje miatt, a liberális hegemoniával szemben megváltoztatni. Ez alól Ernesto Galli della Loggia szerint talán az olasz kommunista párt volt részben kivétel, amelynek ideológiai alapú politikai kultúrájában komoly állami jellegű tradíció volt.

A „sokféle Itália” tehát annak köszönheti létét ma is, hogy tovább él benne a politikai erőknek egy erős és hangsúlyos lokalizmusa, másrészt pedig továbbra is fennmarad Észak és Dél közti különbség a politikai orientáció tekintetében.

Egyén, család, oligarchia

Mindehhez járul még az a regionális orientáció, amelyben egyre nagyobb szerephez jutnak azok a pártok és mozgalmak, amelyek az egyént, a családot helyezik előtérbe.

Az olasz nemzeti identitás legszembeütőbb vonása az *individualizmus* és a családközpontúság, azaz a *familizmus*.

Itáliában az individuum kialakulása, a sajátos történelmi-politikai fejlődés következtében nem követte az európai modellt. A természeti alapú hagyományosság körében fejlődött és alakult ki, amit a lokalizmus uralt. Az olasz típus a spontaneitás terméke, olyan egyén, aki individualista, ugyanakkor szereti a zárt és átlátható csoportokat, mint a család, a hozzá közel álló réteg vagy a korporáció, amiket hagyományos, régi elvek működtetnek. Ez tehát nem a *modern individuum*, hanem a tradicionális. Az olasz individuum jellemzője, hogy igyekszik magát távol tartani a közügyekbe való aktív részvételtől, a felelősségtől.

Ennek oka, hogy Olaszországban a politika szorosan kötődik a hatalomhoz, úgy gyakorolják, mint olyan autoritást, amely a közpénzek elsajátításával és újraelosztásával foglalkozik. Az olaszok viszonyát a politikához a pénzhez való viszonyuk határozza meg. A közös érdekek, a közös eszmék iránti érdeklődésük igen csekély. Elveszik az olasz politizálásban a közösségi igény iránti igény, a tanulás, a mobilitás kívánalma. Olaszországban inkább a rang, a család, a kapcsolatok érdeklik az embereket.

A politika modern felfogása mellől Ernesto Galli della Loggia szerint hiányzik még egy korszerűen felfogott, egységesítő jellegű politikai kultúra is, amely megnehezíti Itália felzárkózását a modernitáshoz. Nem csupán arról van szó, hogy magas volt

mindig is az analfabéták száma, hanem elégtelenek az irodalom, a kultúra iránti kezdeményezések és színvonaluk. A politika és a kultúra igazi hiánya akadályozza az egyéni alapú társadalmiság kifejlődését.

Az oligarchiák pedig tovább működnek az államon belül. Oligarchiáknak azokat a helyi családi, tradicionális arisztokratikus csoportokat nevezzük, amelyek egy adott területen vagy településen kiterjedt hatalommal rendelkeznek. Olyan szűk társadalmi körök ezek, amelyek mindenáron (a transzformizmust, az elv nélküli alkudozást is felhasználva) törekednek állandósítani befolyásukat. Az oligarchiák bekapcsolódnak az egész olasz társadalmat át- meg átszövő családi hálózatba, és szinte önálló erőt képviselnek az állam mellett vagy akár azzal szemben is.

A családnak „abszolút centrális” helye van az olasz társadalmi és politikai életben. Ennek is történelmi okai vannak. A latin familizmus középponti figurája, a *pater familias* olyan modell volt, amit a longobárd és a keresztény hagyomány (az Atya személyében) továbbvitt, sőt felerősített. Ennek a családnak a sajátossága az egymáshoz való feltétlen és személyes hűség, valamint az erős vérségi kötelék, amely a közös értékek tiszteletén épül fel. Mindennek alapját pedig az a gazdasági tényező képezi, amelyet a közös családi vállalkozások biztosítanak a család számára. Kiváló példa erre (a napjainkban válságban lévő, de sokáig prosperáló) Fiat gyár, amely az Agnelli család tulajdonát képezte. A család Itáliában a kollektív tevékenység tere, amely jellemző az egész földközi-tengeri vidékre. Az olasz családokra azonban a családi kapcsolatok rendkívüli sokfélesége és tevékenységi körük széles tartománya még inkább jellemző, mint a többi ország családjaira. Ez biztosítja tagjai számára a tökéletes egyensúlyi állapotot, gazdasági, társadalmi és pszichológiai téren egyaránt. Benne egyesül egyrészt a hierarchia tisztelete, másrészt az individualitás, az önálló kezdeményezés megőrzése.

Az Itáliára jellemző igen gyakori *társadalmi, jogi és politikai bizonytalanság* következtében, csak egy kis csoport, amilyen a család (vagy akár az oligarchia vagy a korporáció) képes biztosítani az egyén számára a biztonságot és adhat hitet a fennmaradáshoz. Ez a történelmi tapasztalat befolyásolta az olasz identitást abban az irányban, hogy egyre kevésbé bízson az állami intézményekben, a közös nemzeti értékekben, a kollektív kezdeményezésekben. Kevés ország van a világon, ahol az egyén, az individuum, az individualizmus olyan erős, mint itt. Ennek vannak pozitív konnotációi is, például az egyéni kezdeményező-képesség, a kreativitás terén, de jelentősek negatív következményei is (amorális kapcsolatrendszer, korrupció). Az egyénből ugyanis csak nehezen és hosszú folyamat után lesz állampolgár. Az egyéni szocializáció és akkulturáció egyetlen és hatékony horizontja csak az állam és intézményei lehetnek. Az olasz társadalomban meglévő partikularizmust azonban erősíti,

hogy történelmileg az állam vagy egyenesen hiányzik, vagy rendkívül gyenge. Az egyesült Itália is komoly, már régebben kialakult és erős partikularizmusokkal találta magát szemben. Ezek a partikularizmusok társadalmilag és kulturálisan gyökerestek az olaszokban, amelyek így erős kontinuitást alkotnak. Annnyira, hogy a közvetlen kapcsolatok, a családi kötelek gyakran behatoltak a politika szférájába is. Nem egy párt (mint például az egykori OKP), szakszervezet vagy média „nagy családok” birtokában van, ami az egyéni boldogulásnak egyrésztől garanciája, másrésztől (a belőle kizártaknak) egyértelműen akadálya, gátja. Itáliára nem annyira a versengés a jellemző ezen a téren, hanem az „adok-veszek” és a megegyezés a felek között. Így az olaszok egyénileg sohasem veszítenek el mindent és sohasem nyernek meg mindent, hanem – minthogy csoportban tevékenykednek – nyernek is, meg veszítenek is. A megegyezésre, a konszenzusra törekvésben benne lehet az olasz identitásban mélyen gyökeredző antik humanizmus és keresztényi szolidáris gondolkodás is. A politika Itáliában ezt a társadalmi megegyezési helyzetet akarta kiszolgáltatni, amellyel igyekezett (és igyekszik) megőrizni a tradicionális társadalmi státust.

Az állam történelmi hiánya

„Itáliát nem csak nehéz kormányozni, hanem lehetetlen is” – hangzik sokszor és sokfelől a mondat. Itália megkésett modernizációja az államiság terén alapvetően befolyásolta az olasz és a nemzeti identitást egyaránt. A megkésettiséget azonban nem lehet csak – ahogyan néhányan gondolják – „morális kérdésre” vagy „jellem kérdésre” visszavezetni, mintha ezt a történelmi-politikai problémát ezekre a tényezőkre lehetne csak és kizárólag redukálni. Az egyház szerepe azonban az olasz államiság elhúzódásában nehezen vitatható, hiszen a katolikus egyháznak nem volt érdeke a világi, laikus hatalmat és a szabad emberi hatalmat szimbolizáló állam létrejötte és megerősödése. Így a politika gyakorlati és szervezeti oldala (például a parlament), de még a civil társadalom országos méretű megjelenése és működése is hiányzott Itáliában. Ráadásul az olasz értelmiség a reneszánsz óta laikus értelmiség, azaz csak a legkritikábbban kötődik az egyházhoz. Amíg például John Locke egyfolytában hivatkozik műveiben a Bibliára, addig Machiavellinél ennek nyomát sem találjuk. A nép és az értelmiség között sem az egyház játsza a közvetítő szerepet, ahogyan azt Gramsci helyesen látta, és talán éppen ezért nép és értelmiség el is különült egymástól.

Ezen tényezők következtében Itáliában elmaradtak nemcsak a vallási jellegű társadalmi-politikai összetűzések, hanem az egységes állam modernizációs lehetőségei is. Az állam így nem

tudta felvállalni egyrészt az egyes ember érdekeinek és jogainak garantálását, másrészt alkalmas és hatásos szervezeti mechanizmus hiányában nem tudta a kollektíva politikai érdekeit a hatalom felé képviselni és közvetíteni. Az abszolutizmus az országban (a XVIII. században) túl rövid ideig tartott és ezért is hagyott az olasz államiság megteremtésére oly kevés örökséget. Az új, egységes állam tehát szinte a semmire épült rá, szinte az „égből pottyant alá”. Egyedül az értelmiségi elit elméleti koncepciója segíthetett ebben a helyzetben, ami szerepüket jelentősen megnöveli.⁸ A liberalizmus ezért kap oly nagy hangsúlyt Itáliában a XIX. század végén.

Az állam gyöngesége, az oligarchiák és a családok erőssége olyan jellemzője Itália történelmi és politikai életének, amely egészen sajátos helyet biztosít neki Európában. Ez az egyik, ha nem is az egyetlen *anomália*, amely tulajdonképpen ma is sújtja Olaszországot.⁹ Ennek is köszönhető az a *demokratikus deficit*, amely miatt ma is fennmaradtak náluk az autoriter mozgalmakat képviselő politikai kultúrák és politikai pártok.

Egy további következménye az erős állam hiányának az olasz politikai élet *hiperpolitizáltsága*. A politika töltötte és tölti be mind a mai napig azt az űrt, amit az állam szabadon hagyott. Ez a tény azonban számos patológikus jelenséget okozott és okoz még ma is: annyira csak magára figyel és összpontosít, hogy nem törődik az adminisztrációval, az autonóm törekvésekkel stb. Annyira így van ez, hogy Ernesto Galli della Loggia szerint Olaszországot nem állami alapjaira, hanem politikaira hozták létre. Itt „minden politika”, valamilyen politikai irányba szinte mindenki elkötelezett.¹⁰ Az újságolvasástól egy kulturális rendezvényen való részvételig mindent a politika hat át. Az olasz *politikai sokféleségnek* is ez az egyik fontos oka. Ez pedig a *célok heterogenitását* is magával hozza, ami rendkívül vegyes és bonyolult politikai rendszert és pártrendszert eredményez.

Az állam hiánya végül pedig azt eredményezi, hogy nem létezik Itáliában az állam igazi kultúrája, *éthosza*. Ez annyit jelent, hogy nincs vagy csak kezdeti formákban létezik az általános érdekek kultúrája és védelme, nincs törvénytisztelet, az eljárások elfogulatlanságának véelme stb. Itáliában csak pártpolitika van, a valamilyen politikai csoporthoz, párthoz való szoros kötődés, és nincs autonóm társadalmi, kulturális vagy adminisztratív elit. A régi oligarchiák így tovább élnek, mert nem tudtak vagy nem akartak átalakulni modern, új nemzeti elitté. Számukra a politika (s nem az állami adminisztráció) jelentette a kontinuitás lehetőségét. Az állam és a társadalom közti kapcsolatot helyezett két intézmény, az egyház és a csendőrség (a carabinieri) tölti be. Mindkettőnek nagy presztízse van az olasz társadalomban, éppen abból kifolyólag, hogy féltékenyen őrködnek az olasz tradíción. A legnagyobb krízisek idején hozzájuk fordulnak segítségért.

Így, ilyen társadalmi, történelmi és politikai viszonyok között alakult ki az olasz identitás, amelynek gyengesége evidensen szembeötlő.¹¹ Komoly következménye ennek az a *gyér legitimitás*, amit az olasz állam saját polgárai részéről „élvez”. A gyenge olasz nemzeti érzés pedig a törékeny állami berendezkedés következménye.

Az olasz identitás ennek ellenére tény, még akkor is, ha róla sokféle vita zajlik napjainkban is. Benne koncentrálódik a fél-sziget történelmi múltja, sok mítosza, kultúrája, amely ezt a rendkívüli sokféleséget, amit Itália földjén találni lehet, a benne feszülő ellentmondások ellenére összetartja és működteti.

OLASZ POLITIKAI IDENTITÁS ÉS POLITIKAI KULTÚRÁK

Az olasz identitás problémája felveti számunkra a hazaszeretet (patriotizmus) és a nacionalizmus kérdése megkülönböztetésének fontosságát. Arra a kérdésre, vajon erény-e a patriotizmus, igennel lehet válaszolni, míg a nacionalizmus, amely Itáliában igen gyakran jelen volt, általában negatív társadalmi-politikai jelenség.¹² Annak ellenére így van ez, hogy már a XX. század elején a patriotizmus nyelvezetében egyre gyakrabban jelentek meg sovíniszta és nacionalista felhangú beszédmodok, egészen addig, amíg a fasizmus ki nem sajátította a patriotizmust egy sajátos ideológia szolgálatára. Mindez azonban nem feledtetheti a patriotizmus gondolatának pozitív, demokratikus jellegű keletkezéstörténetét. Montesquieu és Rousseau filozófiájában a patriotizmus egyenlő a civil erénnyel, a törvénytisztelettel, mindenki szabadságával, a *citoyen* magatartással, amit a törvény garantál.

A politikai kultúra első megfogalmazói is egyetértettek abban, hogy a patriotizmus (amit Almond és Verba sem különít el a nacionalizmustól), szinonim fogalom a hazaszeretettel, ami pedig egyet jelent a törvénytisztelettel, a köz szabadságát biztosító politikai intézmények tiszteletével, pozitív érzelmi viszonytal az ország iránt, és mint ilyen a demokratikus politikai rendszer integráns része. Az önkormányzásra, azaz a politikai és közéletben való részvételre, mint követelményre is ezért van szükség. Így tehát kijelenthető, hogy a patriotizmus a republikánus tradíció erénye, míg a nacionalizmus, Jürgen Habermas szerint is, az egyre inkább multikulturálissá váló társadalomban, mint az európai, egyszerűen „méreg”. Ezért az alkotmánynak kell biztosítani a modern társadalmak kulturális pluralizmusát. A nyelvi, kulturális és vallási homogenitáson alapuló patriotizmus eszméjét ma már bizonyos kritikával kell fogadnunk.

Az olasz társadalomban is állandóan felmerül a kérdés, vajon mivel, melyik társadalmi, történelmi vagy kulturális tradícióval

kell azonosulni. Az elemzők szerint több Itália-kép is jelen van az olasz társadalomban, és van, aki az egyikkel, van, aki a másikkal tud azonosulni. Az egyik ilyen Itália-kép az 1948-as alkotmánnyal való azonosulást indukálja. Ezt az alkotmányt még a sokpárti, de egyértelműen antifasiszta ellenállás (resistenza) befolyásolta. Ezt baloldali, *konstitucionális patriotizmusnak* lehetne nevezni, képviselője pedig Gian Enrico Rusconi. A fasiszta korszakot revideáló historiográfiai irányzat folyamatosságot lát az olasz történelmi és politikai viszonyokban, és folyamatos, szanálandó erkölcsi és intézményi válságról beszél. Ennek a *revizionista patriotizmusnak* a képviselője Renzo De Felice. A „Nuova Destra” képviselője, Marcello Veneziani a harmadik, a *konzervatív (antimodern) patriotizmus* képviselője, aki a risorgimento és a nacionalizmus hagyományát egészen Mussoliniig a követendő példának tartja és elutasítja a „piemonti ideológián” alapuló hazaszeretetet, amit Cavour, Gramsci, Gobetti, Vittorini, Einaudi és Bobbio képvisel. Az antifasizmus Veneziani szerint nem lehet a modern olasz identitás alapja. A negyedik, a *republikánus patriotizmus* hagyományai igen mélyen gyökereznek. Képviselői (például Carlo Cattaneo) szerint ennek fő jellemvonásai egyrészt az állampolgári elkötelezettség, kézség arra, hogy egyéni érdekeit valaki alárendelje a közösség érdekének, másrészt, hogy kölcsönös bizalommal oldják meg a társadalmi konfliktusokat, s végül hogy a létrehozandó sokféle szervezet, társaság a közös felelősség és az együttműködés légkörét képes megteremteni a társadalom tagjai között.

Ezeknek a hazához való teoretikus és érzelmi viszonyoknak az alapján Itália története során többféle politikai kultúra alakult ki.¹³

Liberális politikai kultúra

A XIX. századi olasz egyesítés, a risorgimento folyamán nagy hangsúlyt kapott az egységet szorgalmazó politikai elit részéről a liberalizmus eszméje. Ennek képviselői politikusok voltak, mint például Cavour, az egységes Olaszország első miniszterelnöke, majd pedig olyan értelmiségiek mint Francesco De Sanctis, a XX. században pedig elsősorban Benedetto Croce és Norberto Bobbio.

Katolikus politikai kultúra

A katolikus konzervatív politikai kultúra itáliai megteremtője Vincenzo Gioberti volt a XIX. század első felében, aki *Il primato degli Italiani* című híres írásában ösztönzi az olaszokat arra, hogy nyerjék vissza régi nemzeti büszkeségüket. Ennek a

politikai kultúrának képviselője az olasz *Néppártot* megalapító Don Luigi Sturzo volt, valamint később az Európai Unió létrehozásában kiemelkedő szerepet játszó Alcide De Gasperi.

Fasiszta politikai kultúra

Az olasz fasiszta politikai kultúra a XX. század elején jött létre. Teoretikusai közül kiemelkedik Enrico Corradini, aki az olasz nacionalizmus egyik fő képviselője volt. A nacionalizmus behatolt az olyan olasz kulturális mozgalmakba, irányzatokba is, mint például a futurizmus vagy az *Il Novecento* képzőművészeti irányzat. A futurista Filippo Tommaso Marinetti átvette elődeitől és elméletileg tovább is fejlesztette a nacionalista gondolatokat. A fasiszta Itália legfőbb teoretikusa a filozófus és pedagógus Giovanni Gentile volt.

Republikánus és radikális demokrata politikai kultúra

A legnagyobb hagyománya mindezekén túl mégis a republikánus gondolatnak és politikai kultúrának van. Korai képviselői Massimo Rosati szerint Cicero és Machiavelli voltak. A XIX. században Giuseppe Mazzini, Carlo Cattaneo és Giacomo Leopardi, a XX. században pedig Piero Gobetti, Carlo Rosselli és Antonio Gramsci képviselték ezt a tendenciát.

AZ OLASZ PÁRTOK POLITIKAI KULTÚRA SZERINTI MEGOSZLÁSA

Az olasz identitás, az erős történelmi hagyományok és a politikai kultúra sokfélesége, a túlpolitizált Itáliában a pártok végtelen sokszínűségét eredményezi. Ez olyan komplex folyamat és olyan bonyolult rendszer, amely állandóan jelentős változáson megy keresztül és így csak átalakulásában érthető meg igazán.

Az egyes politikai kultúráknak természetesen nem csupán egy párt, hanem több is megfeleltethető, és olykor lehet olyan párt vagy mozgalom, amely az egyes politikai kultúrákból egyaránt merít. Kevés a tiszta politikai kultúrát egyértelműen felmutató párt.

Az egyik ilyen az *Olasz Liberális Párt*, amelynek a XIX. században jelentős befolyása volt, a XX. század első felében még tudta őrizni pozícióját, az 1945 utáni helyzetben azonban fokozatosan háttérbe szorult, ma szavazóinak száma elenyésző.

A katolikus pártok általában a jobboldalon, jobbközépen helyezkednek el. Ezek közül is kiemelkedik az 1919-ben alapított *Néppárt*, amely 1945 után Kereszténydemokrata Párttá

(Democrazia Cristiana, DC) alakult át és majd fél évszázadon át Olaszország meghatározó politikai erejének számított. Majdnem ötven kormányban töltöttek be tagjai vagy miniszterelnöki funkciót, vagy döntő erőként vettek részt a kormányzásban. A katolikus politikai kultúra, történelmi tradícióját követve, átmege áthatotta a többi pártot is. Így például az Olasz Kommunista Párt (Partito Comunista Italiano, PCI) tagjai között is sok volt a katolikus meggyőződésű polgár. Az 1994-es politikai földrengés után létrejött *Hajrá Olaszország* (Forza Italia, FI) egyik lényeges ideológiai orientációja a katolikus értékek tisztelete. A katolicizmus értékrendje jelen van a *Nemzeti Szövetség* (Alleanza Nazionale, AN) pártjában is. A fasiszta ideológia 1945 után sokáig tovább élt az *Olasz Szociális Mozgalom* (Movimento Sociale Italiano, MSI) pártjában, majd sok elemét átvette a Nemzeti Szövetség, de jelentősen átalakított vagy megcsonkított formában. A republikánus és radikális demokrata politikai kultúra elemeit legjobban talán az OKP, majd az *Olasz Szocialista Párt* (Partito Socialista Italiano, PSI) vette át, természetesen különböző formákban és mértékben. Ezek 1994 utáni utódpártjaik is őrzik ezt a tradíciót. A baloldalon a radikális demokrata elveket a *Kommunista Újjászervezés* (Rifondazione Comunista, RC) őrzi.

Mindezen pártokon túl a politikai pártok rendkívüli sokfélesége van jelen a parlamenten kívül is. A pártok és pártocskák nemcsak tartományonként különülnek el a partikuláris érdekek kifejeződéséeként (például a Südtiroli Volkspartei, Dél-tiroli Néppárt), hanem különböző ideológiájuk alapján is, amelyek közül kiemelésre érdemes a Zöldek (Verdi) pártja vagy éppen a Radikális Párt (Partito Radicale).

AZ OLASZ POLITIKAI „ANOMÁLIA”

Az olasz politikai életet, az állam történelmileg kialakult gyengesége, a túlpolitizáltság, a pártok egyeduralkodása, az úgynevezett partitokrácia miatt több anomália is jellemzi. 1945 és 1992 között a párturalom megdönthetetlennek látszott, majd hirtelen összeomlott. Hogyan lehetséges ez az anomália? Mi az oka a pártok túlságosan is jelentős szerepének, illetve a pártrendszer gyengeségének?

A válaszok igen sokrétűek lehetnek. Valószínűleg az olaszok politikai kultúrája történelmileg kialakult identitásukkal függ össze, és ez a helyzet, a látszólagos stabilitása kormányoknak és a kormányok állandó változása, kielégítette igényeiket. Azt a jelentős anomáliát is elfogadták, hogy Olaszországban ne legyen bal-jobb váltás (alternanza), annak ellenére, hogy mindig volt alternatíva a politikai választásokon. Maga a politikai földrengés is egy anomália: eltűnt a Kereszténydemokrata Párt, a Szo-

cialista Párt, megjelent az Északi Liga és a Hajrá Olaszország, amelyek a Nemzeti Szövetséggel 1994-ben már kormányt is alakítottak. Jean Blondel szerint ezeknek az anomáliáknak két fő oka volt, amelyek egyedivé teszik Olaszországot egész Európában.¹⁴ Egyrészt a kormányzati instabilitás (de rendszerstabilitás) és a döntéshozatali folyamatok bizánci bonyolultsága, lassúsága vagy gyöngesége. A kormányzati instabilitást pedig további három tényező okozta. Egyrészt a parlamenti titkos szervezés intézménye, ami az 1980-as évek végéig biztosította a képviselőknek a nem szavazás jogát bármely ügyben. Másrészt a parlamenti bizottságok túlhatalma, amely lehetővé tette, hogy jelentős egyetértés során a törvényjavaslatot már plenáris ülésre be sem vitték, s végül a teljes egészében arányos választási rendszer, amely a népszerű politikusokat favorizálta, s így sok volt a parlamenti pártok száma, azokon belül is számos frakcióval. A parlamentnek és a képviselőknek így jelentős hatalmuk volt a kormány mellett esetleg akár ellene is. 1972 és 1992 között például nem alkalmazták a parlament feloszlásának gyakorlatát. A döntéshozatali nehézségeit a jogi procedúrák bonyolult, éveken át húzódó folyamatai is nehezítették. Általában is jellemző a bonyolult olasz adminisztrációs folyamatokra az a mondás, hogy „túl sok kéz van a volánon és túl sok láb a féken”.

Sokan azt gondolták, hogy elegendő megreformálni az intézményi rendszert ahhoz, hogy ezek az anomáliát okozó tényezők eltűnjenek. Az 1990-es évek reformjai (például a választási rendszer vegyes és nagyon bonyolult szisztémává való átalakítása) lényegében nem változtatott ezen a helyzeten, bár az addigiakhoz képest bizonyos változást azért hozott. Ezt a helyzetet valószínűleg az olasz identitás magyarázza. Nemcsak az úgynevezett „politikai osztály”, de maguk az olaszok is a helyzetet zsörtölődve, elégedetlenkedve, de derúval és olykor mosollyal intézték el. Az anomáliák ellenére ugyanis Olaszországban hatalmas gazdasági fellendülés volt, tulajdonképpen kezelni tudták a terrorizmust és részben a maffiát, az életszínvonal soha nem látott mértékben javult.

Tulajdonképpen egy jelentős folyamatosság figyelhető meg a politikai hatalmat működtető „politikai osztály” összetételében.¹⁵ Igaz, hogy továbbra is oligarchikus jellegű, de benne szinte minden politikai irányzat jelen van, s ez biztosítja a stabilitás látszatát. Az olasz „politikai osztály” kifejezetten zárt, amely két jellegzetes vonással rendelkezik, s mindkettő szorosan kapcsolódik az olasz identitáshoz.

Az egyik az *integrációra való hajlam és törekvés*. Teljesen világos volt ez az úgynevezett Első Köztársaság (1948–1992) idején, amikor a „politikai osztály” a legkülönfélébb politikai irányzatokat ténylegesen integrálta, ami ki is vívta Olaszország szövetségeseinek a rosszallását. Gondoljunk itt csak az úgynevezett „történelmi kompromisszumra”, amellyel a keresztény-

demokraták (elsősorban Aldo Moro) az 1970-es évek elején be akarták vonni a kormányzás felelősségébe az OKP vezetőit, elsősorban Enrico Berlinguert. Ez pedig nem egy társulási folyamat lett volna, hiszen – s ez olasz sajátosság – a kommunisták is elfogadták az ajánlatot. Az integrációt a Vörös Brigádok (Brigate Rosse) akciója semmisítette meg Aldo Moro 1978 májusi kivégzésével. Hasonló jelenség zajlik az úgynevezett Második Köztársaságban, ahol Silvio Berlusconi felé a Partito Democratico di Sinistra (PDS) tett lépéseket és vizont. Ez a fajta integrációra való törekvés azt is jelenti, hogy a politikai életben inkább a kliensi rendszer kiépítése folyik, mint ideológiai küzdelem. Sőt, az ellenfelet gyakran bevonják a közforrások kezelésébe is.

A másik jellegzetes vonása az olasz „politikai osztálynak” a *transzformizmus*. Ez olyan politikai viselkedési mód, amely lehetővé teszi a „politikai osztálynak”, hogy a pillanatnyi kívánalmaknak megfelelően a kormányzati többséget módosítani lehessen. Ennek módszere az, hogy a képviselő szinte tetszés szerint „utazhat” a különböző pártok és kormányok között, a legkülönbébb megbízatásokkal. Ezt a taktikát már az 1870-es, 80-as években is alkalmazták a Depretis-féle kormányban, de ma is gyakorolják. Jellemző Lamberto Dini esete, aki már a Második Köztársaságban, 1994-ben volt a Berlusconi-féle (jobboldali) kormány pénzügyminisztere, majd annak bukása után a baloldal által felkért és támogatott miniszterelnök lett maga is. Majd eléggé népszerű lett és 1996-ban olyan pártot alapított, amelyet a baloldali PDS is elfogadott és így az 1996-os parlamenti választásokon 5%-ot kapott. Ugyanez jellemző Romano Prodira is, aki a Kereszténydemokrata Párt hívéből lett az Olajfa baloldali tömörülés miniszterelnöke.

Jellemző még az olasz „politikai osztályra”, hogy nyelvezetében soha sem konkrét, hanem mindig általánosságokban mozog. Még az Első Köztársaság idején az OKP „programkormány” létrehozását sürgette, de csak nagy vonalakban határozta meg annak konkrét tartalmát. 1996-ban sokan kezdtek el „reformokról” beszélni általánosságban és azt várták, vajon hogyan reagálnak a partnerek és az ellenzék. A beszéd mindig csak a „politikai osztályon” belül folyik, s ha megkérdezik is a közvéleményt, annak álláspontja szinte alig befolyásolja a „politikai osztály” kialakult véleményét. Különösen a fiatalok aktívak, akik közül néhányat beemelnek közéjük, hogy a kontinuitás biztosítva legyen.

A parlamenti választásokat Olaszországban nem úgy tekintik, mint amelyek a politikai élet vagy az ország jövőjét eldöntik. Csak arra jók, hogy a politikai pártok elhelyezkedjenek a politikai térben, megmérettessenek. Ha az egyik vagy a másik politikai párt vagy csoportosulás nyer, az nem a jobboldal vagy a baloldal kifejezett győzelmét jelenti, mert a következőkben az el-

képzeltető most már másként is. A választási győzelmet elért párt inkább mint párt s nem mint annak vezetője érvényesül. A vezető, a *leader* igazán nem szimpatikus 1945 után az olaszok számára. A „politikai osztály” nem vagy csak nehezen fogadja el a *leadert*: ez lett a sorsa a vezéri pozícióra törő Bettino Craxinak és ez a sorsa ma is Silvio Berlusconié. Aki ugyanis kizárólagos vezetői pozícióra törekszik, az a közvélemény szemében nem tiszteli a parlamentarizmus szabályait. Az igazi vezető személyiségnek az olasz politikában csak olyan való, aki egyrészt eléggé szerény, másrészt hagy másokat érvényesülni és végül akinek az ellenzéki pártokra is van bizonyos befolyása.

Itáliában a politikacsinálás mestersége mély hagyományokon és a történelmileg kialakult olasz (nemzeti) identitáson nyugszik. Nem lehet belőle kizárni az olaszok ügyes manőverező képességét, a politikának (legalább Machiavelli óta) „művészetként” való értelmezését és felfogását, valamint azt az általános életfelfogást, hogy a világon nem csak politika létezik.

POLITIKAI TRANSZFORMÁCIÓ ITÁLIÁBAN 1992 UTÁN

Itáliát a látszólagos politikai és gazdasági stabilitás mellett egy állandóan változó pártrendszer, a *pártok transzformációja* jellemzi.¹⁶ Ez különösen felélenkült 1992 után, amikor véget ért az 1948 óta tartó „Első Köztársaság”. Politikai földrengés rázta meg Itáliát ebben az 1992 óta tartó időszakban, amikor is a „Tiszta kezek” milánói ügyészekből álló csoportja kezdeményezte a „tangentopoli” ügyeinek kivizsgálását (1992. február 17.). A régi pártstruktúra összeomlott, helyette teljesen új pártok jöttek létre, amelyek már az 1994-es választásokon győzelmeskedtek is. Ez a Berlusconi-féle kormány azonban folytatja, ha más eszközökkel is, azt a jobboldali politizálást, amely azelőtt is uralta az országot.

Ezért aztán az 1996-os választásokat, amelyeken az Olajfa baloldali szövetség nyert – először 1948 óta – Olaszországban és egész Európában úgy értelmezték, mint „új fejezetet”, az „olasz kivételesség végét” (hiszen létrejött a váltógazdaság a politikában), „történelmi fordulópontot”. A *Le Monde* számára adott interjújában¹⁷ Norberto Bobbio a „választások igazi újdonságának a váltógazdaság (alternance)” kialakulását tekintette, amely az addigi „blokkolt demokráciát” felszabadította és véget vetett az olasz anomáliának. Más elemzők az addigi „tökéletlen bipolarizmus” végéről beszéltek, amelyben volt alternatíva, de nem volt alternancia, politikai váltógazdaság. Ezért és más okok miatt is „tökéletlen demokráciának” tartották Itáliát. S ez annyiban igaz is, hogy benne számos komoly társadalmi ellentmondás feszült. Ezek között kell megemlíteni a kormányzó elit soraiban fellelhető korrupciót, a kliensi rendszer kiépítéséből származó

visszaéléseket, a nemzeti egység megkérdőjelezését egyes pártok részéről, az intézményi reformokkal járó nehézségeket. Ezek olyan demokratikus deficitet jelentettek, amelyek bizonyos partikularizmusokat jelentősen felerősítettek az állammal szemben.

A rendszer reményteli megváltoztatása azonban csak félsikereket eredményezett. Az olasz intézmények strukturális elemei nem változtak. A legfontosabb, az 1948-ban elfogadott alkotmány csak minimális mértékben (az állam territoriális helyzetét, a régiók egymáshoz való föderális viszonyát, a helyi társadalomhoz való szervezeti viszonyát tekintve) változott. Az alapvető hatalmi ágak közti viszony szabályozása, az alkotmánybíróság, a köztársasági elnök szerepe tekintetében semmiféle változás sem következett be. Csak szimbolikus változtatásokat eszközöltek: a minisztertanács elnökét (presidente del Consiglio) ezután a Második Köztársaságban már miniszterelnöknek (Primo ministro) nevezik.

A jelentős változás a pártoknál következett be: az új „pártok” azonban még elnevezésükben is eltérnek a „párt” kifejezéstől.¹⁸ Ugyancsak jelentős változás állt be a parlamenti, politikai szavazások rendszerében, amely a többségi és arányos szavazás kombinációjából áll össze. A választási rendszer megváltozása azonban nem hozta magával az intézmények („pártok”) működésének megváltozását vagy a politikai elit automatikus cseréjét is, annak ellenére, hogy az új pártokban sok új szereplő található.

Az utóbbi tíz évben Hugues Portelli szerint¹⁹ három jelentős változás ment végbe Itáliában. Egyrészt *folytatódott a központi állam meggyengülésének folyamata*. Most már nem csupán arról van szó, hogy az állam egyre több jogot és jogosultságot ad le a régiók felé (amely az Északi Liga kormányba lépésének feltétele volt), amely növeli a perifériális politikai hatalmak (a polgármesterek, a közvetlenül választott és saját jogkörrel felruházott regionális elnökök) szerepét, hanem arról is, hogy Olaszország az Európai Unió tagja, ezért kénytelen számos területen megfelelni az európai normáknak és átengedni bizonyos intézményi kompetenciákat.

Másrészt Itáliában Berlusconi másodszeri hatalomra kerülése (2001) után *eltűnt a politikai palettáról a közép*. Helyette jobboldali blokk jött létre, amely a Forza Italiából és szövetséges pártjaiból (Lega Nord és az Alleanza Nazionale) áll, amely olyan liberál-konzervatív pártprogramot valósít meg, amely alapjaiban eltér a Democrazia Cristiana mérsékelt keresztényi politikájától. A volt kommunista párt átalakult szociáldemokrata párttá és a balközépre húzódott be. Ez a jobb és balközép szembenállás jellemzi az utóbbi évek olasz politizálását. Közben pedig folytatódnak az Itáliára oly jellemző politikai harcok, parlamenten kívül és belül.

S végül jellemző még az utóbbi tíz évre, hogy *a régi pártoligarchiát még igazán nem tudja leváltani egy új, modern politikai elit*. A jelenlegi politikai vezetők mind az „ancien régime” emberei, akik vagy politikusok voltak, vagy sem, de akkor tűntek fel és kapcsolódtak be az ország irányításába.

Ebben a tekintetben külön figyelmet érdemel a Berlusconi-jelenség. Mint Bettino Craxi exminiszterelnök barátja tekintélyes vagyonra tett szert a régi rendszerben, az Első Köztársaságban. Jól ismeri az olasz politika működését, még akkor is, ha „parvenu” és mint ilyen sok ügyetlen és a közvéleményt (hazait és európaiakat egyaránt) méltán ingerlő kijelentést tesz. Teljesen új politikaszervezési koncepciót dolgozott ki, amely a médián, a kommunikáción alapul. Fő retorikai fogása a szlogenek kiválasztása és minduntalan ismétlése. Mivel látja az intézményi változtatások lehetetlenségét, mindent úgy alakít, hogy a változás látszatát keltse. Mégis, sikerült neki egy vállalkozói stílust bevinni az olasz politikai kultúrába, igyekszik karizmatikus vezetővé válni, strukturált politikai szövetségeket hoz létre (ez különösen sikeres volt a 2001-es választásokkor) és új kormányzási stílust vezetett be, amely egy viszonylag konkrét program köré szerveződik.

Csak ez esetben se a kontinuitás érvényesüljön, mint annyiszor Itáliában. Ahogyan Salina hercege mondja Giuseppe Tomasi di Lampedusa az olasz identitást és politikai kultúrát talán legjobban megfogalmazó regényében: „Se vogliamo che tutto rimanga come è, bisogna che tutto cambi”, azaz „mindent meg kell változtatni, hogy minden maradjon a régiben!”

JEGYZETEK

- ¹ Olaszország tekintetében alaplűnek tekinthetők Paul Ginsborg utóbbi években írott könyvei: *Storia d'Italia dal dopoguerra a oggi. Società e politica 1943–1988*, Einaudi, Torino, 1992, és *L'Italia del tempo presente. Famiglia, società civile, Stato 1980–1996*. Einaudi, Torino, 1998. A „rejtett társadalom” hatását a politikai cselekvésre a magyarországi politikai mezőben *Naiv ország* című könyvemben (Szeged, 1999. Gradus ad Parnassum Kiadó) kíséreltem meg.
- ² Ernesto Galli della Loggia: *L'identità italiana*, Bologna, 1998. Il Mulino.
- ³ Itália történetéről lásd még: Giuliano Procacci: *Storia degli italiani*, Laterza, Róma–Bari, 1990. és Harry Hearder: *Olaszország rövid története*, Maecenas, Budapest, 1992.
- ⁴ Itália kultúrájáról lásd: André Chastel: *Storia d'arte italiana*, I–II. köt. Laterza, Bari, 1997. és könyvem: *Elementi di storia della cultura italiana*, JGYF Kiadó, Szeged, 2001.
- ⁵ Erről lásd még: Indro Montanelli és Roberto Gervaso: *Roma imperiale*, Milano, Rizzoli, 1975.
- ⁶ Andrea Riccardi például úgy fogalmaz, hogy „még a liberális Itália is végig katolikus ország volt és sohasem ismerte a vallási pluralizmust”, lásd: Andrea Riccardi: *Cattolicesimo*, in: *Stato dell'Italia*, (szerk.: Paul Ginsborg), Mondadori, Milano, 1994. 67. old.

- ⁷ Erről a kérdésről, az olasz Dél és az egyház viszonyáról lásd: Antonio Gramsci: Filozófiai írások, Kossuth Kiadó, Budapest, 1974.
- ⁸ Gondoljunk csak az olasz egység megteremtése utáni liberális értelmiség szerepére, különösen Francesco De Sanctis irodalomtörténetére (1870), amelynek nem elhanyagolható szerepe volt az olasz identitás és politikai kultúra kialakításában.
- ⁹ Marco Revelli: Forza Italia: l'anomalia italiana non è finita, in: Stato dell'Italia, id. kiad. 667–670. old.
- ¹⁰ Fontosnak tartjuk ennek az elvnek a megértését és elfogadását a mai Magyarországon is, hiszen így sok felesleges kérdés lenne elkerülhető.
- ¹¹ Erről a legkülönbélebb orientációjú szakértők igen hasonló eredményekre jutnak. Lásd például a baloldali Massimo L. Salvadori könyvét: *Storia d'Italia e crisi di regime, Saggio sulla politica italiana 1861–2000*, Bologna, 2001. Il Mulino. Ebben a szerző hosszan elemzi a „nemzeti szellem” gyengeségének okait.
- ¹² Patriotizmus és nacionalizmus, valamint az olasz politikai kultúra tekintetében elsősorban Massimo Rosati könyvét használtuk. Lásd: Massimo Rosati: *Il patriotismo italiano*, Bari, 2000. Laterza.
- ¹³ A politikai kultúrák sokféleségét és ideológiájukat Norberto Bobbio mutatja be alapkönyvnek számító munkájában: *Il profilo ideologico del Novecento*, Laterza, Bari, 1990. Lásd erről a kérdésről írásaimat: Norberto Bobbio és az olasz eszmetörténet, Világosság, 1993. 2. sz. 68–71. old., valamint: A politikai bal- és jobboldal értelmezése Itáliában. Norberto Bobbio koncepciója alapján, in: *Ezredvégi értelmezések. Demokráciáról, politikai kultúráról, bal- és jobboldalról*, (szerk: Simon János), II. köt. Villányi úti könyvek, 2001. 358–365. old.
- ¹⁴ Jean Blondel: *Institutions et comportements politiques italiens: „anomaliee” et „miracles”*, in: Ilvo Diamanti – Marc Lazar: *Politique a l'italienne*, Parizs, 1997. PUF. 7–30. old.
- ¹⁵ Erről hosszan írt Gianfranco Pasquino, *La classe politica* című (Bologna, Il Mulino, 1999.) könyvében.
- ¹⁶ Az 1945 utáni kormányok tételes felsorolását lásd: Franco Cangini: *Storia della prima repubblica*, Roma, 1994. Tascabili Economici Newton.
- ¹⁷ Entretien avec Norberto Bobbio, *Le Monde*, 1996. április 24.
- ¹⁸ Lásd: Piero Ignazi: *I partiti italiani*, Bologna, 1997. Il Mulino
- ¹⁹ Hugues Portelli: *À la recherche de la Seconde République*, in: *Pouvoirs*, 2002. november, 5–11. old. („L'Italie” különszám)

IRODALOM

- Bernard Gaudillère: *Le régime politique italien*, Paris, 1999. PUF.
- Bruno Teissier: *Géopolitique de l'Italie*, Bruxelles, 1996. Editions Complexe
- Bruno Wanrooij: *Italian Catholics, National Identity and Americanization (1930–1960)*, in: *Yearbook of European Studies*, , n. 3. Italy – Europe, 195–212. old.
- Cafagna–Giovagnoli–Sasso–Vacca: *Le culture della prima repubblica*, Milano, 1998. Editore Reset
- Donatella della Porta: *I partiti politici*, Bologna, 2001. Il Mulino
- Ernesto Galli della Loggia: *L'identità italiana*, Bologna, 1998. Il Mulino
- Franco Cangini: *Storia della prima repubblica*, Roma, 1994. Newton
- Gianfranco Pasquino: *La democrazia esigente*, Bologna, 1997. Il Mulino
- Gianfranco Pasquino: *La transizione a parole*, Bologna, 2000. Il Mulino
- Giuseppe Cantarano: *L'antipolitica. Viaggio nell'Italia del disincanto*, Roma, 2000. Donzelli editore

- Gruber Károly: *Európai identitások: régió, nemzet, integráció*, Budapest, 2002. Osiris–BIP
- Guido Crainz *L'Italia repubblicana*, Firenze, 2000. Giunti
- Ilvo Diamanti–Marc Lazar: *Politique à l'italienne*, Paris, 1997. Presse Universitaire de France
- Massimo L. Salvadori: *Storia d'Italia e crisi di regime*, Bologna, 2001, Il Mulino
- Massimo Rosati: *Il patriottismo italiano*, Roma–Bari, Laterza
- Mauro Calise: *Il partito personale*, Roma–Bari, 2000. Laterza
- Michele Prospero: *Il pensiero politico della Destra*, Roma, 1996. Newton
- Pankovits József: *Az olasz politikai pártok válaszutja a 20. század végén*, Budapest, 1998. Napvilág Kiadó
- Peter van Kesel: *Italy–The Vatican–Rome*, in: Yearbook of European Studies, n. 3. Italy – Europe, Amsterdam–Atlanta, 1990. Rodopi ed. 179–194. old.
- Piero Ignazi: *I partiti italiani*, Bologna, 1997. Il Mulino
- Szabó Tibor: *A politikai bal- és jobboldal Bobbio-féle koncepciója. Kritikák és válaszok*, Magyar Tudomány, 2000. 2. sz. 186–191. old.
- Szabó Tibor: *Elementi di storia della cultura italiana*, Szeged, 2001. JGYF Kiadó
- Umberto Cerroni: *Il pensiero politico del Novecento*, Roma, 1995. Newton

STEFANO BARTOLINI–PETER MAIR

Kihívás a politikai pártokkal szemben a régi és az új demokráciákban*

Az új vagy fejlődő demokráciákban a politikai pártok szerepéről és fontosságáról tartalmas vitát szinte lehetetlen anélkül folytatni, hogy ne utalnánk a megalapozottabb demokráciákban, konkrétan a nyugat-európaiakban játszott szerepükre és fontosságukra. Ennek két fő oka van. Először is, ami még a legfelszínebb szemlélő számára is több mint nyilvánvaló, a megszilárdult demokráciákban a politikai pártok számottevő státusra és legitimitásra tettek szert, és hosszú ideje a politikai képviselő, a kormány szervezésének eszközeként és a demokratikus számonkérés fenntartásához kulcsfontosságú mechanizmusként működnek. Még akkor is, ha sokan azt állítják, hogy ezekben a megalapozott demokráciában a pártok manapság a válság vagy hanyatlás korszakát élik meg, ez még nem tagadja azt a fontosságot, amit ezeknek a demokráciáknak a hosszú távú fejlődésében és stabilizálásában játszottak. Ezért aztán amit ezek a pártok tettek vagy tesznek, az mindig döntő hivatkozási pontot fog jelenteni. Másodsorban a tudományos irodalom nagy része, amely alátámasztja a politikai pártok szerepének és fontosságának megértését a modern demokráciában, mindenekelőtt a

* *Stefano Bartolini* az olaszországi Firenzében működő Európai Egyetemi Intézet Politikai és Társadalomtudományi Intézetének professzora, a *The Political Mobilization of the European Left* (2000) szerzője. *Peter Mair* a hollandiai Leideni Egyetemen az összehasonlító politológiai professzora és társszerkesztője a *West European Politics* c. lapnak. Társszerzője (*Michael Gallagher*rel és *Michael Laver*rel) a *Representative Government in Modern Europe* (3. kiadás, 2000) c. műnek. Az esszé módosított változatát a *Larry Diamond* és *Richard Gunther* szerkesztésében megjelent *Political Parties and Democracy* c. kötetben adták közre (*Johns Hopkins University Press*, 2001.).

nyugati tapasztalatból meríti hivatkozási pontjait. Ez modelljeink és paradigmáink forrása. De még ha az is derül ki, hogy az új demokráciákban a pártok némiképpen különbözőek, ezt is a megszilárdult demokráciák pártjai által teremtett szabványhoz mérten lehet definiálni.

A pártok összehasonlítása – mind az új és fejlődőben lévő, mind pedig a már megteremtett demokráciáké (különösen Nyugat-Európában) – nem mindig könnyű, és figyelembe vehetők a lehetséges párhuzamokkal és hasonlóságokkal szemben meglévő eltérő elvárások is.¹ Először is érvelhetünk azzal, hogy tekintet nélkül a korszakra vagy tartalomra, a pártok szerepe és fontossága minden – akár régi, akár új – demokráciában hajlik arra, hogy nagyjából ugyanolyan evolúciós úton fejlődjön. Ez pedig többé-kevésbé azt jelenti, hogy minden párt végigjárja a fejlődés azonos evolúciós szakaszait, függetlenül a demokratizálódás szélesebb folyamatának konkrét időzítésétől, vagy napirendre kerülésétől. Akár olyan pártokkal foglalkozunk, amelyek először versenytársakként az 1920-as években jelentek meg a nyugat-európai demokráciákban, azután Dél-Európában az 1970-es években, akár a posztkommunista Európában az 1990-es években, nagyjából ugyanannak a nyomvonalnak lehetünk a szemtanúi, amely elindult az elitpárttól a tömegpárt, majd a gyűjtőpártok, azután a választói professzionális párt irányába és így tovább. Ezt az érvet követve látható, hogy a pártformákat és szerepeket a demokratikus fejlődés adott szakasza határozza meg, amelyben az adott rendszer éppen tart, és amelynek korai szakaszai a tömegpártok alakítását segítik elő, amelyek azután később gyűjtőpártokká alakulnak, ahogyan a demokrácia jobban intézményesedik és válik rutinná. Valójában azok a bizonyítékok, amelyekkel konkrétan a harmadik hullám demokráciáiban működő pártok jellegéről és stílusáról rendelkezünk, arra utalnak, hogy ez aligha kézenfekvő megközelítés. Ugyanakkor az érvnek van bizonyos heurisztikus értéke, és hasznos vonatkoztatási pontként szolgálhat.

Másodsor, mondhatjuk, hogy a pártok szerepe és fontossága minden régi és új demokráciában hajlik arra, hogy tükrözze a meghatározó – egyébként ugyancsak egyre inkább standardizált – társadalmi, gazdasági és kormányzati körülményeket, amelyek mellett ezek a pártok versengenek egymással. Ezek a közös körülmények magukba foglalják a technikai és egyéb erőforrásokat és a globalizáció hatását, az individualizálódást és a tömegkommunikációt. E nézet szerint arra számíthatunk, hogy a mai demokráciákban versengő pártok között jelentős hasonlóságot találunk, tekintet nélkül arra, hogy hol helyezkednek el, vagy a demokratizálódás milyen szakaszában tartanak. Mi több, függetlenül attól, hogy az 1920-as, 1970-es, avagy az 1990-es években először megteremtett demokráciákról van-e szó, a kormányok, amelyeket jelenleg a pártok alkotnak, valamennyien azonos politikai korlátoknak vannak alávetve, és ez önmagában arra kény-

szeríti a pártokat, hogy hasonló stratégiákat kövessenek, mind politikailag, mint pedig választási szempontból. Ezért eltekintve az óhatatlan „kezdeti” nehézségektől, a pártok szerepe és fontossága várhatóan azonos minta alapján fejlődik, függetlenül attól, hogy a demokráciák mostanában bontakoznak ki vagy már meg-alapozottak, keletiek vagy nyugatiak. Nyilvánvalóan azonban, ez az érv is jócskán vitatható. A pártokkal foglalkozó mostani irodalom világosan rámutat arra, hogy a választói fragmentáció, a szavazói identitások és választások csekély vagy hanyatló meg-ragadása, a lazuló vagy gyenge kötelékek az érdekcsoportokkal és a kormányzati ciklussal való birkózás gondjai láthatóan azonosak igen sok és nagymértékben eltérő összefüggésekben. Seymour Martin Lipset legutóbbi érvelése² az európai baloldal amerikanizációjáról ebből a perspektívából is olvasható, amikor a közösen megtapasztalt külső körülmények nyomása arra kész-teti az európai szocialista és felekezeti pártokat, hogy ne hang-súlyozzák eredeti szociális és ideológiai identitásukat, és olyan utat járjanak, ami nincs nagyon messze mindattól, ami segíti az amerikai politikai helyzetkép definiálását.

Harmadszor mondhatjuk, hogy a politikai pártok szerepe és jelentősége a mai demokráciákban attól függően változhat, hogy melyek voltak a kezdeti kialakulásukat és fejlődésüket övező konkrét körülmények. Ha ezt az útfüggő megközelítést követjük, amely hangsúlyozza a zömében eredendő tényezők hosszú távú hatását, akkor számottevő és potenciálisan tartós különbségekre számíthatnánk a század elején Nyugat-Európá-ban először kibontakozott pártok és pártrendszerek, valamint azok között, amelyek a közelmúlt harmadik hullámos átmenete idején jelentek meg. Ha a főáramban lévő nyugat-európai pár-tok egymáshoz meglehetősen hasonlóvá növekedtek, ez azért van, mert hasonló körülmények között, továbbá hasonló törés-ponal-struktúrák politizációjának eredményeképpen alakultak meg és fejlődtek.³ Ez azonban azt is jelenti, hogy nincs jó okunk azt várni, miszerint az 1970-es és az 1990-es években az új de-mokráciákban kibontakozó pártok azonos utat járnának, mivel a kezdeti kialakulásuk és fejlődésük körülményei jócskán külön-böztek a nyugat-európai megfelelőik feltételeitől.⁴ És nem vár-hatjuk a pártstílusok semmiféle konvergenciáját sem a különfé-le globális régiók között. Így a latin-amerikai pártok meglehető-sen különböznek az ázsiaiaktól, és mindegyik csoport számotte-vően eltér az európaiaktól és a közel-keletiektől.

A POLITIKAI PÁRTOK FUNKCIÓI

A politikai pártokat és pártrendszereket egy sor különböző di-menzió mentén lehet összehasonlítani vagy szembeállítani, a pártok szerepével és fontosságával összefüggő vizsgálódás

szükségképpen megkívánja a pártok által ellátott vagy tőlük elvárt *funkciókra* történő összpontosítást. Ez a nézőpont akkor is hasznos, amikor a különböző régiók és időszakok pártjait hasonlítjuk össze, ugyanis elvontabb hivatkozási keretet kínál, ami az egymástól igen eltérő társadalmi környezetben és politikai fejlettségi szinten lévő demokráciákra is alkalmazható. Amikor azonban a pártok funkcióit különböző környezetben értékeljük és vetjük egybe, fontos szem előtt tartani, hogy nem olyasmivel foglalkozunk, ami szükségképpen a pártok lényege vagy szükségképpen meghatározza a pártokat, mint olyanokat. Először is nyilvánvaló, hogy a pártokat gyakorlatilag igen sokféleképpen definiálhatjuk. Giovanni Sartori minimális definíciója szerint például párt „bármely politikai csoport, amely megjelenik a választásokon, és képes közhivatalra jelölteket állítani a választások révén”⁵. Így ebből következik, hogy valamely párt meghatározásához nem szükséges konkrétan leírni annak különböző funkcióit, és a pártok által ellátott funkciók azonosításához nem kell szükségképpen specifikálni eme pártok jellegét. Ez ugyanis két, egymástól teljesen különálló vizsgáldás, és teljesen egyszerű elképzelni cselekvők olyan csoportját, akiknek mindegyike hasznos húz abból, ha pártként definiálják, a gyakorlatban mégis mindegyikük igen különböző funkciókat lát el a maga általi keretei között.

Az egyik idetartozó probléma, hogy óhatatlanul és meglehetősen közhelyszerűen összekeverik, hogy egyfelől *mi is* egy párt, és hogy *mit csinál*. Konkrétan, amikor meghatározzuk, hogy mi is egy párt, akkor könnyen túlzott súlyt helyezhetünk arra, hogy mit tesz. Itt két szélső álláspontot lehet elfoglalni. Egyfelől kitarthatunk a párt minimális definíciója mellett, és akkor minden politikai entitásban pártokat fedezhetünk fel, bármilyen töredezett állapotban mindenütt, ahol a választásokon szabad verseny van. Ha egyszerű jelölteket állítottak a választásra, feltételezhetjük, hogy a pártok, mint a jelöltek állítói, vagy a legszélsőségesebb esetben a szóban forgó „pártok” egyszerűen az egyes jelöltek kiválasztása mögött lazán összetartó támogatói csoportok. Másfelől viszont, a funkciók és a meghatározás egybeolvasztása révén, és ragaszkodva ahhoz, hogy pártok csak akkor léteznek, ha a politikai entitáson belül bizonyos számú kulcsfontosságú funkció fölött effektív monopóliumot élveznek, kockáztatjuk egy olyan feltételrendszer kialakítását, ami miatt azután egyre nehezebb, ha nem lehetetlen egyáltalán bármilyen pártot is találni. Itt a nehézségnek egy részét az alkotja, hogy a politikai pártoknak klasszikusan tulajdonított szerepek (ennek a részleteiről később szólunk) gyakorlatilag azok, amelyeket a legkönnyebben egy bizonyos párttípussal azonosítanak, mégpedig a klasszikus tömegpárttal, ahogyan azt Maurice Duverger, Sigmund Neumann és Otto Kirchheimer⁶ leírta. Figyelembe véve, hogy a tömegpárt kora a megszilárdult demokráciákban im-

máron lejárt, és igen kevés bizonyíték van arra, hogy igazi tömegpártok tudnának kibontakozni vagy valóban kibontakoztak az újonnan demokratizált politikai entitásokban, azt kockáztatjuk, hogy olyan helyzetbe kerülünk, amelyben nem marad semmilyen, az elvárásainkat megfelelően kivitelező párt. Az egyik szélsőség az tehát, hogy a pártok elszaporodnak és megkerülhetetlenek, a másik szélsőség esetén pedig alig találhatóak. Egyik alternatíva sem kielégítő.

Azzal is érvelhetünk, hogy amikor egy adott politikai entitáson belül becsüljük meg a pártok szerepét és fontosságát, ne törődjünk túl sokat azzal, hogy vajon egy adott funkciót a politikai pártok, mint olyanok, látnak-e el, hanem inkább annak mértékére figyeljünk, hogy a szóban forgó funkció mennyiben marad meg a pártok monopóliumának, szemben azzal, amikor megosztottnak rajta más, nem pártjellegű szervezetekkel vagy ügynökségekkel. Más szóval az a fontos, hogy a pártok milyen mértékben élveznek többé vagy kevésbé *exkluzív* ellenőrzést bizonyos funkciók vonatkozásában, és milyen mértékben vonják kétségbe a szerepüket vagy szorítják ki őket belőle. Amióta Gabriel Almond 1960-ban elsőként feltérképezte, majd 1969-ben Anthony King elvégezte a kritikusabb értékelést, tényleges egyetértés van a potenciális funkciók körét illetően, amelyek összekapcsolhatók a demokratikus politika keretei között a politikai pártok szerepével.⁷ Ezek között szerepel a polgárság integrálása és mozgósítása, az érdekek kifejezése és összesítése, a közpolitika kialakítása és a politikai vezetők toborzása. Ezekhez még hozzáadható a parlament és a kormány megszervezésének funkciója, mivel ez a parlamentáris demokráciákban a pártok számára különösen fontos. Ezek azok a feladatok, amelyeket a pártok végeznek, amit csinálnak, bár nyilvánvalóan az ellátásukhoz szükséges kapacitás és annak mértéke, amennyiben monopóliumot élveznek a kivitelezésükkor, eltér az egyes politikai entitások és időszakok között.

INTÉZMÉNYEK KÉPVISELETE

A pártok különböző funkcióit könnyen két csoportba oszthatjuk. Egyfelől a pártok láthatóan elláthatnak különféle *képviselési* feladatokat, beleértve az érdekképviselést, azok aggregálását és a politika kialakítását. Másfelől ellátnak egy sor *eljárás*i vagy *intézményi* funkciót, beleértve a politikai vezetők toborzását és a parlament és kormány megszervezését.⁸ Mi több, ha így tekintjük, akkor olyan analitikus különbséget teszünk, amit egy régebbi történelmi és genetikus különbséghez asszimilálhatunk, tekintettel azokra az erőkre, amelyek eredetileg megformálták a pártok természetét és szerepét, nevezetesen a társadalmi inputokra vagy törésvonalakra egyfelől, és az intézményi

szervezetre másfelől. A társadalmi input (azaz a társadalmi törésvonalak mozgósítása és átpolitizálása) szempontjából a pártok tekinthetők olyannak, amelyek rendelkeznek politikailag strukturált politikai entitással, amely összehozza az egyéneket, csoportokat és érdekszövetségeket a szervezeti tagság és szavazás sajátos mintájába. Ebből a perspektívából szemlélve, és tekintet nélkül a pártok és az állampolgárok közötti viszony bármilyen válságának jelére, az új törésvonalak nehezen nyernek kifejezést, amennyiben a „bent lévők” elrendeződése és szövetségei erőteljesen meghatározzák a „kívül lévők” lehetőségeit és szövetkezési esélyeit. Ha egyszer egy rendszer így strukturálódott, ellenállóvá válik a változással szemben, a pártok pedig megtanulják ideológiájukat és politikai pozíciójukat hozzáigazítani az új kérdések és követelések beépítéséhez. Ha pedig egy rendszer nem ilyen értelemben strukturálódott, akkor valószínűleg olyan helyzetet találunk, amelyben a létező szereplőket leváltják azok, akik alkalmasabb stratégiát fejlesztenek ki az új kihívások kezelésére. Fordítva pedig, intézményi perspektívából a pártok szerepe az intézményi teljesítményi és harmonizáció fogalmaival ragadható meg. A pártokat részben az intézmények munkája formálja, részben ők maguk alakítják az intézmények tevékenységét, legyen az választási rendszer, parlament vagy a végrehajtó hatalom.

Ami azonban talán fontosabb, hogy ezeknek a perspektíváknak mindegyike a pártok eredetéről meglehetősen ellentétes várakozásokhoz vezethet el a jelenlegi és a jövőendő szerepüket illetően. Például amikor hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi inputok fontossága a pártok eredeténél annyit tesz, hogy aláhúzza a pártok alakításának egyedi jellegét Nyugaton, különösen Európában, valamint azokat a tartós kapcsolatokat, amelyeket a pártoknak fenn kell tartaniuk a civil társadalommal ahhoz, hogy pártoknak minősüljenek. Ez viszont arra emlékeztet minket, hogy a modern „tömegpárt” nem csupán a társadalmi mozgósítás, iparosodás és urbanizáció konkrét folyamatainak a politikai mobilizációval, a választójog kiterjesztésével és a politikai szerveződéssel való egybeeséséből keletkezett történelmi termék, hanem olyan történelmi korszakokra és pillanatokra volt jellemző, amelyek természetesen hajlottak és hajlanak a hanyatlásra, amint a politika begyakorlottabbá válik. Más szóval a modern tömegpárt egyszerre volt ideiglenes és az összefüggésekre jellemző jelenség.

Igy a második világháború után a kollektív mobilizáció utolsó hullámát követően a kezdeti megalakulást és fejlődést meghatározó modellekhez képest szükségképpen mások kezdtek alakítani az eredeti tömegpártok nyomvonalát. Nem volt többé szükség a politikai rendszerbe belépő új tömegek integrációjára. Az érdekek és követelések mind töredezettebbek lettek, partikulárisabbak és a végén átmenetibbek. Óhatatlanul hanyatlott a pár-

toknak a követeléseket összegző képessége. Ezenközben a növekvő állami beavatkozás a napi politikai tevékenységet összetettebbé és technikaibbá tette azzal az eredménnyel, hogy a politikai osztály vagy inkább a professzionalizmusát kezdte hangsúlyozni, vagy egyre inkább egyszerűsítő karizmatikus vagy populista képet vetített önmagáról. A tömegkommunikáció mindjobban megkönnyítette a politika szereplőinek közvetlenebb észlelését és a politikai szocializáció kezelésének nagyobb centralizációját, valamint a konszenzus mozgósítását. Ilyen körülmények között egyre nehezebb, költségesebb és még fölöslegesebb is lett pénzeszközöket juttatni az alsó szintű politikai részvételnek.⁹

Ez az átalakulás messze túlment a Kirchheimer és nagy hatá-
sú esszéje által észlelt jeleken, amelyek a gyűjtőpártok korai
időszakával függtek össze.¹⁰ A politikai piac, amit egykor a kí-
nálati oldal uralt, egyre inkább keresletorientált lett. A polgár,
mint alany fogyasztó polgárrá vált és a fogyasztói társadalom
törvényei, elég nagy késéssel, de végül kezdtek belépni a politi-
kába. Kezdték megnyílni a képviselőlet versengő csatornái, mi-
közben „alternatív” szervezetek vagy mozgalmak bontakoztak
ki, és ezeket úgy tekintették, hogy képesek hatékonyabb vagy
kielégítőbb eszközöket kínálni és ezekkel az állampolgárokat a
döntéshozatali folyamatokhoz kötni. Ugyanakkor a kommuniká-
ciós forradalom gyorsan véget vetett a differenciált közönség-
nek és a differenciált politikai nyelvnek. Ehhez párosult a nö-
vekvő individualizálódás, amelyben legitimé vált minden ál-
lampolgár számára, hogy a saját magánvágyainak és motiváci-
óinak a megvalósulását keresse a politikában, ennek pedig az
lett az eredménye, hogy meggyengültek a szervezetek és kollek-
tív identitások hálózatai, amelyek korábban a politikai bevonás
és részvétel fő keretét alkották, valamint az identifikáció (régio-
k, lokalitás és etnicitás) új egységeinek növekvő kereslete és
kutatása. Mindenekfölött az állampolgárok kezdték megszerez-
ni a közvetlen cselekvés vélhető képességét és többé már nem
tűntek hajlandónak arra, hogy a politikai közvetítésre támasz-
kodjanak.¹¹ Ilyen körülmények között nemcsak a politikai ösz-
szegzés vált nehezzé és hálátlanná, hanem a politikai közvetítő-
ket is egyre inkább úgy tekintették, hogy csupán eszközjellegű
a legitimitásuk.

Csaknem magától értődő, hogy ilyen összefüggésben a politi-
kai pártok társadalmi gyökerei hajlamosak arra, hogy elhalvá-
nyuljanak. Valójában szembeszökő és megjegyzendő, hogy a
pártok környezetének pusztá változatossága, amelyet a széle-
sebb irodalom manapság áttekint, mennyire hasonló történetet
mond el az erózióról, sőt, a nemrégiben demokratizált politikai
entitásokban, a „társadalmi párttság” meg nem jelenéséről. Mi
több, nem meglepő, hogy ezt a folyamatot a párthanyatlást tükr-
özőnek kell látni, mivel ha a pártok és állampolgárok közötti

viszony változásaira összpontosítjuk a figyelmet, akkor könnyű levonni a következtetést, hogy a mai pártok többé már nem azonosak a múltbeliekkel, és hogy még azok a pártok is, amelyek újonnan keletkeztek, nagyon különböznek azoktól, amelyek egykor meghatározták a nyugati politikai színteret.

Ezenkívül bőséges és egyre gyarapodó irodalom bizonyítja, hogy most olyan korban élünk, amelyet a népeességnek a politikai pártokból történő fokozódó kiábrándulása és általánosabban a politikai osztály iránti növekvő bizalmatlansága jellemez.¹² Itt a bizonyíték széles körű, egyúttal meglehetősen következetes is: a párthoz tartozás és a párttal való azonosulás hanyatló érzete; a hanyatló lakossági bizalom általában a pártok iránt; a csökkenő párttagság; az alacsony választói részvétel; az új pártok, kis pártok és „antipárt pártok” – általánosabban, a szélsőbal és a szélsőjobb rendszerellenes szervezeteinek, valamint az autonómia, regionális és populista mozgalmaknak – a növekvő támogatása. Mindez a bizonyíték világosan a hagyományos pártok csökkenő kapacitására utal abban a vonatkozásban, hogy szilárd kapcsolatot tartsanak fenn a választókkal, és hogy lekössék őket és megnyerjék elkötelezettségüket. Mindenekfelett a bizonyíték egyre inkább és visszavonhatatlanul a pártok mint képviseleti szervezetek hanyatlására utal.

Továbbá a pártok többé már nem élveznek olyan kiváltságos pozíciót e tekintetben, mint a tömegpárt úgynevezett „aranykora” idején volt, hogy egyéb eszközök egyre inkább hozzáférhetővé váltak az érdekkifejezés és akár az összesítés alternatív csatornáinak kibontakozása révén is. Ezek magukba foglalják az érdekcsoportokat, amelyek a közelmúlt éveiben elszaporodtak, és immár egyre inkább a párttól és a társadalmi mozgalmaktól, civil akciócsoportoktól stb. függetlenül működnek. Egyéb csatornák is léteznek, amiken keresztül a politikai vezetők tájékozódhatnak a nyilvános ügyekről, köztük található a közvélemény-kutatók és a tömegtájékoztatók. E tekintetben, ahogy különösen az új társadalmi mozgalmak kutatói helyesen rámutattak, a pártok többé már nem tarthatnak igényt semmire, ami akár csak közelítene az érdekképviselő funkciójának monopóliumához. Szerepük ebben az értelemben is kérdésessé vált.

Az is fontos azonban, hogy felismerjünk itt egy lényegi megkülönböztetést, amennyiben ez a konkrét fejlődés nem szükségképpen jelent kihívást a párttal mint olyannal szemben; inkább, és talán legfeljebb a pártszervezeteket kérdőjelezi meg, legálábbis amennyiben ezek a szervezetek egykor a legfőbb közvetítőeszközei voltak a lakossági gondoknak a politikai vezetők felé, továbbá a vezetés döntéseit juttatták el lefelé a lakossághoz vagy a választókhöz. Ebből az következik, hogy a képviselőlet új és alternatív csatornáit nem szükségképpen teszik a pártokat mint olyanokat fölöslegessé, még akkor sem, ha aláássák a párt-

nak, különösen pedig a tömegpártnak tulajdonított klasszikus szerepet. Ez utóbbi megkülönböztetés persze azt is magába foglalja, hogy a pártok könnyen megtanulhatnak együttélni ezekkel a párhuzamos szerveződésekkel, és jelenlétükből hasznot húzhatnak annak érdekében, hogy új érdekekről és igényekről szerezzenek ismereteket, ahogy azok megfogalmazódtak. Valójában bizonyos olvasatban ezeket a párhuzamos szerveződések tekinthetjük olyanoknak is, hogy igencsak funkcionálisnak bizonyulhatnak a pártok számára. A múltban a pártokat képviseleti funkciójuk ellátásában segítette az, hogy képesek voltak bizonyos *feltételezéseket* megfogalmazni az érdekek elhelyezkedéséről. A formális kommunikáció pedig nem volt annyira fontos. A szocialista vezetők tételezhatték, hogy ismerik a munkássz-tály érdekeit; a vallási jellegű politikai vezetők meg azt, hogy tudják, mi lenne a legjobb a vallásos szavazóknak; a parasztvezetők pedig tudták, hogy mit akarnak a farmerek. De ez ma már aligha járható, ezért a kommunikáció az érdekcsoportok, társadalmi mozgalmak, a média és a közvélemény-kutatás révén sokkal fontosabbá válik. Ezért tehát félrevezető lehet, ha a képviselet párt- és nem pártcsatornái közötti lehetséges érdekkonfliktusokról beszélünk, vagy egyiket a másikkal szembe fordítjuk. A mai demokráciákban mindkét csatorna egymást táplálhatja.

Mi több, ha képviseleti mechanizmusként vizsgáljuk meg alaposan a kommunikáció nem pártjellegű csatornáit, akkor láthatóak a saját gyengéik és problémáik, amelyeket a legjobban inkább, mint a politikai pártok tevékenységének korlátozott kiegészítőiként és nem helyettesítőiként ábrázolhatunk. Ha a testületi érdekeket és társadalmi mozgalmakat a politikai rendszeren belül a képviselet szervezésének átfogó elveként tüntetjük fel, akkor az átfogó rendszerracionalitás problémáit teljesen figyelmen kívül hagyánk. Azt a tényt sem szabad alábecsülni, hogy egyes testületi szerveződések és társadalmi mozgalmak ugyanolyan mély (ha nem mélyebb) politikai nehézségeket tükrözhetnek, mint a pártok. Röviden, bár megkérdőjelezi a politikai pártok mint képviseleti szerveződések input funkciójának „monopóliumát”, sőt olykor még „politikacsinálói” output funkciójukat is, ezeket az alternatív csatornákat nem szabad szűkségképpen nagyarányú funkcionális alternatíváknak tekinteni.

Van egy további fontos feltétel, amit itt alá kell húzni: míg egy párt képviseleti funkciói, legalábbis amennyiben ezeket közvetlenül a párton keresztül csatornázták be, valószínűleg hanyatlottak a megszilárdult demokráciákban, és miközben sok újabb demokráciában gyengén fejlettek is lehetnek, ugyanezt nem lehet elmondani az eljárásai vagy intézményi funkciókról. Mi több, ez utóbbi funkciókat gyakorlatilag nem kérdőjelezi meg sem az alternatív szerveződések, sem pedig a média. Ez igen fontos szempont, ugyanis az egyre növekvő irodalom ellenére, amely a párt

feltételezett hanyatlásával foglalkozik, alig van valami, ami arra utal, hogy található életképes demokratikus alternatíva, amely átvinné a pártok szerepét a vezetők toborzásában vagy a kormányzat megszervezésében. Ezen a szinten még azt is mondhatjuk, hogy a pártok funkciói növekedtek. Ezért azt látjuk, hogy például a kormányzati pozíciókra (beleértve a kormányzati posztokat) és a közületi szektor kulcspozícióira történő toborzás napjainkban a korábbinál sokkal inkább pártalapú. Ezenkívül a kormányalakítási eljárások ma már a parlamenti demokráciákban nyitottabbá és előre kevésbé megjósolhatóvá váltak a mind újítóbbá és vegyessé váló koalíciókkal. Mindez arra utal, hogy a pártok kénytelenek egyre több figyelmet szentelni és egyre központibb szerepet vállalni a végrehajtó és a parlamenti hivatalok szervezésében és fenntartásában. A pártok által játszott eljárási szerep fontossága is egyre nagyobb elismerést vív ki a növekvő állami szubvenciók és a kiterjesztett párttörvények formájában, és mindez a pártoknak növekvő mértékű „hivatalos” státust kölcsönöz a különböző politikai entitásokban.¹³

Ezért, aminek a szemtanúi vagyunk, az a pártfunkciók egyensúlyában bekövetkező változás, áttérés a kombinált képviselői és eljárási szerepekről – amelyek az úgynevezett aranykorban a tömegpártra voltak jellemzőek – egy kizárólagosabban eljárási funkció felé. És amit persze ugyancsak látunk, az, hogy az új demokráciákban a kezdő pártokat gyorsan felruházzák ilyen eljárási szereppel, amelyek közül sok elsődleges feladatként vállalta magára az újonnan demokratizált intézmények megteremtését és legitimációját.

HANYATLÁS VAGY ADAPTÁCIÓ?

E történelmi elmozdulás mellett a párt szerepének hangsúlyozása a demokratikus intézményeken és eljárásokon belül várhatóan igencsak más következtetéshez vezet el, mint az lenne, amit akkor nyernénk, ha csupán a képviselői szerepükre összpontosítanánk. A politikai döntések, a választások megszervezése, a parlamenti élet fenntartása, a kormányzatok megalakítása és az ehhez hasonlóak mindig és mindenütt megkövetelik a csoportmagatartás egységének bizonyos mennyiségét, és ezt a konformitást normális körülmények között és talán a leghatékonyabban a pártelkötelezettségekkel lehet elérni ezen intézmények között. Ha abból a szemszögből nézzük, hogy a kulcsfontosságú politikai intézmények ténylegesen hogyan működnek, és hogyan viszonyulnak a pártok az államhoz, akkor a pártok „centrálisabbnak” látszanak, mint akár fél évszázaddal ezelőtt. A pártok szempontjából azonban a reprezentáció csatornázásán lévő hangsúly eltolódása a szervezési eljárásokra – a pártok elmozdulása a társadalomtól az állam felé – túlélési stratégiaként

is értelmezhető. Egyéb előnyök mellett megerősíti a pártokat a döntéshozatali helyeken, amelyek révén a saját helyzetük számára kedvező körülményeket teremthetnek, és törvényeket támogathatnak. Más szóval, megengedhetik, hogy igénybe vegyék a nyilvánosság előjogát, amely növeli a saját erőforrásaikat és pozíciójukat.

Ugyanakkor azonban ez a fejlődés további két kérdést vet fel, mindkettőnek hosszú távú összefüggései vannak. Egyfelől ugyan növelik eljárás szerepüket, amikor hanyatlik a képviselők, és ez segíthet a pártok rövid távú fenntartásában, de egyúttal hosszabb távon alááshatja a legitimitásukat. Könnyen lehet, hogy ez a pártokat és az általuk benépesített intézményeket az összes megszilárdult demokráciában jelenleg markában tartó kór megértésének a kulcsa, amennyiben az egyre jobban védelt intézményes szerepüket a relevanciájuk látszólagos eróziója kíséri a szélesebb társadalomban. Másfelől a funkcióknak ez az új megosztottsága azt a kérdést is felveti, hogy meddig lehet a gyakorlatban fenntartani, és hogy a pártok, amelyek az intézményekbe visszavonulva igyekeznek megőrizni magukat, vajon képesek-e pártként megmaradni. Erre a kérdésre később visszatérünk.

Ha a pártok megkülönböztető és meghatározó vonása egy közös instrumentális hatalmi érdek által egyesített embercsoport minimális viselkedési konformitása adott intézményi színtereken, akkor persze könnyen levonható a következtetés, hogy pártok mindig lesznek, mint ahogy azt is könnyen levonhatjuk, hogy mindig is léteztek a középkori kommunák frakciói között, a patinás vatikáni gyűléseken és akár még a római szenátusban is. Azonban az is igaz, hogy ami történelmileg új volt a „modern” pártokban, ahogyan kibontakoztak az ipari (brit) és a politikai (francia) forradalmak által megnyitott történelmi korszakban, ennél valamivel több volt, és valami mást tartalmazott, mint az egyszerűen kizárólagos intézményi szerep. Ezért ha most azt látjuk, hogy ezek a pártok többé-kevésbé kizárólag a közhivatal viselőinek szerepére zsugorodnak, akkor egyszerűen asszimilálhatjuk azokat a hasonló gondolkodású emberek választási és parlamenti csoportjaihoz, amelyek megelőzték a tömegpolitikát. Ebben az értelemben és Ruud Koole-nak a „modern káderpártról” adott leírását visszhangozva láthatjuk, amint a pártok teljes körűen visszatérnek.¹⁴ Akkor azonban az a kérdés merül fel, hogy vajon egyáltalán van-e értelmes jövőjük.

A pártok kutatói sok pártaktivistával és politikai megfigyelővel együtt régen a történelmileg egyedi tömegpártot tekintették normának. Sok tekintetben a tömegpárt a pártfejlődés csúcspontját jelentette, amint sajátosan kombinálta a képviselői és az intézményi szerepeket, és amelyek mind a pártot önmagát, mind pedig azt a szélesebb politikai entitást legitímálta, amelynek keretein belül működött. A képviselői és intézményi szerepek egy-

re hangsúlyosabb szétválása (és különösen a párt képviseleti adottságaitól való megszabadulás bizonyítéka) ebben az értelemben hanyatlást jelezhet. Mégsem nehéz azzal érvelni, hogy amit itt megfigyelünk, az inkább adaptáció és nem hanyatlás, és amik az új politikában kibontakoznak, azok egyszerűen „más” pártok, nem jobbak és nem is rosszabbak talán, mint az őket megelőző tömegpárt volt, de mindenképpen jobban megfelelnek a mai demokráciák szükségleteinek és korlátainak. Mi több, és most visszatérünk a fejezet elején említett hármas különbséghez, ezt a nézetet úgy is értelmezhetjük, hogy fenntartja a második, inkább „generációs” megközelítést, amelyben az elsődlegesen iparosodott és globalizált gazdaságokban uralkodó feltételek új stílusú pártot követelnek, csaknem tekintet nélkül arra, hogy ezek a pártok hol találhatóak vagy a demokratizálódás mely stádiumában versengenek egymással. Ezért a különböző politikai entitásokban mindenfelé szemtanúi lehetünk a konvergencia bizonyítékainak, láthatjuk, hogy a megszilárdult demokráciákban a pártok evolúciós pályája, ahogyan a tömegpártoktól a gyűjtőpártokon át és azon túl haladva összetalálkozik az új demokráciák pártjainak pályájával, amint kezdenek beilleszkedni a legalábbis kezdetben csaknem kizárólag a közhivatal követelményei formált új szerepükbe.

Itt is úgy látszik, hogy bizonytalanságban maradunk: vajon elkorcsosulásnak vagy regenerálódásnak, hanyatlásnak vagy adaptációnak vagyunk-e szemtanúi? Ám önmagában ez a bizonytalanság a fontos, amennyiben a változó pártuniverzum értelmezésére tett kísérlet önmagában olvasható úgy is, hogy jelzi a politikai pártok történelmi „válságát”. Egyfelől a pártok szerepének mindenfajta taglalása a mostani és a jövőendő demokráciákban erőteljes normatív felhangokat tartalmaz és különböző és nem szükségképpen egymást kiegészítő hipotéziseket kombinál. Másfelől a párt „válsága” vagy „hanyatlása” önmagában is kevésbé megfogható. Minden tünet, ami a csődnél és az eltűnésnél kevesebb, ahogyan Has Daalder, Richard Rose és Tom Mackie figyelmeztet minket, nem tekinthető elégségesnek vagy elégtelennek a hipotézis teszteléséhez.¹⁵

Akkor vajon ezt a fejtörőt hogyan oldhatjuk meg? Itt két problémával kell foglalkoznunk. Először világosabban meg kell értenünk, miben különbözik a pártok történelmi szerepe a demokratizálódás folyamatában attól, ami a napjainkra inkább jellemző környezetben látható. Másodszer, e kontraszt fényében azt kell megkérdeznünk, hogy vajon egy kizárólag intézményi szerep – vagy amire mint intézményi integrációs képességre fognak utalni – elég-e a pártok fenntartásához, amelyek láthatóan egyre kevésbé tudják eljátszani képviseleti szerepüket, vagy nem birtokolják már a *politikai* integráció képességét. Mert ha a politikai integráció kudarcot vall, akkor vajon hogy lehet fenntartani az intézményi integrációt?

A MÚLT ÉS A JÖVENDŐ KIHÍVÁSAI

Az a kulcsfontosságú történelmi szerep, amit a pártok a különböző demokratizálódási folyamatokban játszottak, és amelyek a tizenkilencedik század közepétől a huszonegyedik század elejéig terjednek, az *intézményi rendeknek* és a *politikai folyamatoknak* a nemzetállam keretei között történő harmonizálására tett erőfeszítés. Kétségtelen, hogy a pártok nem mindig és nem mindenütt játszották el ezt a szerepet sikeresen. Mégis, amikor más főbb eszközökkel összehasonlítjuk – területi megosztás és testületi érdekképviselet –, amelyek révén a modern demokráciák politikailag struktúrálódtak, a pártok jelentették az egyetlen olyan intézményt, amelyek demokratikus politikai keretek között tudatosan törekedtek az integrációra és a különböző folyamatok és intézmények kompatibilissé tételére. Ezek a következőket tartalmazták: 1. a választási folyamatot, amelyben figyelembe lehetett venni a nem testületi érdekeket, törekvéseket, mozgalmakat és a közvéleményt; 2. azt a folyamatot, amelynek révén összehozták a testületi érdekeket, és amelyben a szabályozó utasítások megegyeztek az erős érdekek fölött, és az állami bürokratikus szerveződésekkel a kölcsönös összeférhetőség és rendszerkompatibilitás érdekében ellenőrizték azáltal, hogy ellensúlyozták a választói csatorna hatását; 3. a parlamenti törvényhozó folyamatot, amelyben a többségtől elvárták a következetes intézményi életet és a törvényalkotási teljesítményt; 4. a végrehajtó hatalom megalakításának folyamatát; 5. a politikaformálás folyamatát. Egyszerűen megfogalmazva: nem volt más olyan modern politikai intézmény, amely ilyen széles körű folyamatok és intézmény keretei között terjesztette ki a szerepét, ugyanakkor pedig rendszerszerű integrációjukat kísérte meg.

Itt tehát két tényezőről van szó: a *politikai* integrációról és az *intézményi* integrációról. A politikai integráció megköveteli az egyéni és a csoportmagatartás ellenőrzését, és amelyben a pártok igyekeznek szervezni, alakítani, befolyásolni és végső soron ellenőrizni a választók, az érdekcsoportok, a társadalmi mozgalmak és a parlamenti csoportok magatartását a lojalitás és a pártos identifikáció rendszerein keresztül, a politikai kapcsolatok, anyagi átfogalmazás és a kliensi hálózatok révén. Az intézményi integráció viszont az intézményi rend átfogó harmonizációját követeli meg, beleértve a politikai személyzet kiválasztását és szocializációját, a parlamenti többségek kialakítását, a végrehajtó szervezet támogatásának megszervezését és a konfliktusok és a feszültségek összeegyeztetését a különböző intézményi, területi és funkcionális alrendszerekben. Ezek a politikai és intézményi integrációs kapacitások messze nem egyformák, továbbá világos kontrasztok láthatók a demokratizálódás kezdeti szakasza és az érettebb fázisa között, a közelmúltban demokra-

tizálódott és a megalapozottabb és stabilabb politikai entitások, valamint az átmenet és a konszolidáció periódusai között.

Ma már bőséges bizonyítékok erősítik meg azt a nézetet, hogy a pártok politikai integrációs képessége számottevően erodálódott. A mai pártok képessége, hogy fegyelmezzék az egyéni és a csoportos politikai magatartást, és ellenőrizzék a társadalmi mozgalmak követeléseit, továbbá az államnál alacsonyabb szintű területi egységek kívánságait, ma már sokkal korlátozottabb, mint elődeiké volt a régen megalapozott demokráciákban, míg sok új demokráciában ez a képesség csupán meglehetősen szűk korlátok között alakult ki. Ha ez a diagnózis megállja a helyét, akkor az a kérdés, hogy vajon a pártoknak van-e jövőjük, úgy fogalmazható meg, hogy vajon továbbra is képesek maradnak-e az intézményi integráció biztosítására, nevezetesen a különböző intézményi arénák működésének összehangolására egy olyan összefüggésben, amelyben a politikai integrációs képességük egyértelműen hanyatlik. E tekintetben a pártok ma három konkrét kihívással néznek szembe.

Először ahhoz, hogy a különböző intézményi szintereket (amelyek például a parlamenti felzárkózások és kabinetalakítás közötti viszonyban részt vesznek) integrálják, a politikai pártoknak képesnek kell lenniük viszonylag koherens belső hierarchiát teremteni, és olyan helyzetben lenni, amely „megkészezezi” vagy „exportálja” ezt a hierarchiát az általuk szervezni és fegyelmezni kívánt szinterekre. Ez a feladat nyilvánvalóan mind nehezebb lesz, ha a belső hierarchia fokozatosan felhígul és kevésbé tekintélyelvű környezetté alakul át. Ha a pártok belső életét és külső tevékenységét például a törvények túlzottan szabályozzák, ez elvezet oda, hogy közszolgálati ügynökségekké fogalmazzák át őket, és ezzel együtt gyengül a saját belső szervezeti hierarchikus rendjük. Valóban, ha a „pártszabályokból” „jogi szabályok” lesznek, ha a belső pártfolyamatokat kívülről szabályozzák, és ha végül minden tag, szimpatizáns vagy akár csak az állampolgár, aki nem is vesz részt a szervezet életében, jogosulttá válik a belső döntéshozatal és személyzet kiválasztása tekintetében, akkor a pártszervezet hierarchikus rendje egyre jobban gyengül és elveszti azt a képességét, hogy megkettőzze magát és terjeszkedjen.

Másodsor, a pártoknak vissza kell szerezniük autonómiájukat és koherenciájukat, amelyek intézményi integritásuk kulcsdimenziói. A mai demokráciákban a mind nagyobb kiterjedésű támaszkodás a „kompetencia” elvére vagy a szakértői legitimitásra, szemben a *politikai* legitimitással (valamint hogy egyre jobban támaszkodnak a nem politikai központi bankok, szakértői bizottságok, technikai testületek stb. döntéshozatalára), továbbá a népszavazások kiterjedt használata és az intézményi megoldásokra való támaszkodás, amely felhívítja a politikai felelősséget (nevezetesen például a szabályozószervekre és az

igazságszolgáltatásra), ténylegesen csökkenti a pártok autonómiáját és elősegíti, hogy más külső intézmények és cselekvők átvegyék a hatalmat. Hasonló eredménnyel járhat a pártokon belüli „laterális belépés” növekvő jelensége, az, ami akkor fordul elő, valahányszor a pártok konkrét személyi vagy magán-erőforrásokkal rendelkező (pénz, társadalmi presztízs, közismertség, sztárság, kliensek és érdekcsoport-támogatás) cselekvőket építenek be; ez pedig hangsúlyozza az autonómiavesztésüket. Hosszú távon tehát a pártokba behatolnak a külső környezetben rendelkezésre álló hierarchiák és erőforrások, ahelyett, hogy a saját belső hierarchiaikat exportálnák és kettőznék meg.

A pártok autonómiáját és koherenciáját azokon a területeken is veszély fenyegeti, ahol a szupranacionális intézmények és kormányzat a döntéshozatalhoz újabb réteget ad hozzá. Történelmileg a pártok a nemzeti konfliktusok, identitások és követelések központosításának eszközei voltak. A kormányzati rétegek – helyi, regionális, nemzeti és szupranacionális – megsokszorozása ma már a pártok részére sokkal jobban megnehezíti az ellenőrzés és a koordináció gyakorlását. E sokszintű területi játszmákban a pártok valószínűleg megtapasztalják saját szervezeti koherenciájuk és politikai autonómiájuk hanyatlását. Ebben ugyanaz a párt egyre nehezebbnek találja, hogy ugyanazt a politikai pozíciót foglalja el a különböző szintereken, míg a párt jogalkotói különböző módokon csoportosulnak, vagy átcsoportosulnak más és más arénákban. Ezenkívül annak a lehetőségét, hogy hangsúlyozzák a konkrét kérdések dimenzióinak a jellegzetességeit, amelyek egy konkrét területen kedvezőek, várhatóan befolyásolja a tény, hogy meg kell fontolni a más területekkel való kompatibilitásukat.¹⁶ A többszintű kormányzás azt is jelenti, hogy míg a pártok esetleg ténylegesen felelősek és számon kérhetőek maradnak hazai szinten, a helyzet olyan politikai döntéseket is jelenthet, amikor csupán korlátozott vagy egyáltalán semmiféle nyomásgyakorlásra nincs módjuk.

A harmadik kihívás, amivel a pártok intézményi szerepe szembetalálkozik, az a legitimitásvesztés, amit az állampolgárok körében tapasztalhat. Itt három elemről van szó: az első jogi, és a jogszabályokhoz történő igazodás hanyatlása, valamint egyfelől a jogi, sőt még az erkölcsi, valamint a politikai standardok között is növekvő diszkrépancia tükrözi. E feszültségforrás nyilvánvalóan kulcsfontosságú jelzője a korrupció jelenléte és a döntéshozatal átláthatóságának a hiánya. A második elem attitűdbeli, és a pártcselekvések és a demokráciákban játszott történelmi funkcióik értelmezése közötti alapvető ellentét egyre szélesebb körű felismerése tükrözi. Itt a képviselői kudarcok bizonyossága nyilvánvalóan fontos, miképpen a politikai osztály növekvő „elszigetelődésének” észlelése a lakossági problémáktól és sérelmektől. A harmadik elem magatartásbeli, és a hagyó-

mányos pártok hanyatló népi támogatása tükrözi, valamint a pártcselekvés és párturalom jóváhagyásának csökkenő megnyilvánulásai. Itt értelmezendő a pártpolitikából való lakossági kilépés mind a választói és mind a pártszervezeti szinteken, ahogy növekszik a választói hajlam, hogy a meglévő renddel szembenálló vagy olykor a kifejezetten pártellenes alternatívát válassza.

KONKLÚZIÓ

A legtöbb elemzés megegyezik abban, hogy a pártok és az általuk kifejezett demokratikus intézmények a modern állam konszolidációjának és határai ellenőrzésének megnyilvánulásai. Ebből a szempontból a pártok a kívülről zárt politikai entitás belső politikai artikulációjának létfontosságú eszközei, tehát egy politikai entitáson belül, amely viszonylag hangsúlyos ellenőrzést gyakorol a külső gazdasági, kulturális és politikai-közigazgatási határai fölött. Az egyik legmeredekebb kihívás, amikkel a pártoknak ma szembe kell nézniük, e történelmi kapuszula, a nemzetállam végső fellazulásából fakad. Igen röviden fogalmazva a területi egységek, amelyek gazdaságilag, közigazgatásilag és kulturálisan egyre puhábban kötöttek, alááshatják nem csupán a pártok politikai integrációs kapacitását, de még az integrációs képességüket is.

Mégis, amikor még a közelmúltban született elemzések is hangsúlyozzák, hogy a pártok ma egy sor versengő szereplővel és kihívást jelentő új folyamattal néznek szembe, ugyanakkor elismerik, hogy valódi alternatívák sem a régi, sem az újonnan megteremtett demokráciákban nem bontakoztak ki. Lehet, hogy a pártok növekvő számú *verseny társsal* találják szembe magukat, láthatóan mégsem ütköztek valódi *alternatívába*. Tehát sehol sem látjuk valamiféle hiteles alternatív intézmény rendszeres bizonyítékát, amely megfelelően tudná ellenőrizni a politikai magatartást és összehangolni a különféle intézményi rendeket.

Az azonban bizonyos, hogy a politikai pártok alternatíváinak hiánya semmiféle garanciát nem jelent azok jövőbeli sikerére vagy akár túlélésére. A pártok pusztá címkévé redukálhatók, amelyek frakciós, kliensszerszerű küzdelmet tükröznek a többé-kevésbé független politikai vállalkozók között, és mindegyikük igyekszik megnyerni a választók támogatását a pártszervezetek mint olyanok ellenőrzésén kívül eső módszerek és erőforrások felhasználásával. Am miközben ez képviselheti a pártok egyfajta jövőjét, új kérdéseket hagy nyitva a szélesebb politikai rendszereket illetően, amelyekben ezek a pártok versenyeznek. Mert ha a pártok többé már nem látják el a feladatukat, akkor vajon ki fog fellépni a politikai és intézményi integ-

ráció cselekvőjeként? Pontosabban: mi történik a demokráciával, ha többé sem a politikai, sem pedig az intézményi integráció nem bizonyul lehetségesnek?

JEGYZETEK

- ¹ L. Ingrid van Beizen: „Party Organization in New Democracies: Southern and Eastern Europe Compared,” PhD-disszertáció (Leiden: Leiden University, 2001.)
- ² L. Seymour Martin Lipset: „The Americanization of the European Left”, *Journal of Democracy* 12 (April 2001): 74–87.
- ³ Stein Rokkan: „Nation Building, Cleavage Formation and the Structuring of Mass Politics”, in Stein Rokkan: *Citizens, Elections, Parties: Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development* (Oslo: Universitetsforlaget, 1970), 72–144.
- ³ L. Peter Mair: *Party System Change: Approaches and Interpretations* (Oxford: Oxford University Press, 1997), 175–98.
- ⁴ Giovanni Sartori: *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 64.
- ⁵ Maurice Duverger: *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*, Barbara and Robert North, trans. (New York: Wiley and Sons, 1963); Sigmund Neumann: „Towards a Comparative Study of Political Parties”, in Sigmund Neumann, ed.: *Modern Political Parties: Approaches to Comparative Politics* (Chicago: University of Chicago Press, 1956), 395–421; és Otto Kirchheimer: „The Transformation of Western European Party Systems”, in Joseph LaPalombara és Myron Weiner, eds.: *Political Parties and Political Development* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1966), 177–200.
- ⁶ Gabriel A. Almond: „A Functional Approach to Comparative Politics”, in Gabriel A. Almond and James S. Coleman, eds.: *The Politics of the Developing Areas* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1960), 3–64, és Anthony King: „Political Parties in Western Democracies: Some Sceptical Reflections”, *Polity* 2 (December 1969): 111–41.
- ⁷ L. Peter Mair: „De toekomstmogelijkheden van politieke partijen, links, en de democratie”, *Socialisme & Democratie* 57 (December 2000): 544–553.
- ⁸ L. Alessandro Pizzorno: „Elementi di uno schema teorico con riferimento ai partiti politici in Italia,” in Giordano Sivini, ed.: *Partiti e partecipazione politica in Italia* (Milan: A. Giuffrè, 1969), 4–40.
- ⁹ Otto Kirchheimer: „The Transformation of the Western European Party Systems”, in Joseph LaPalombara and Myron Weiner, eds.: *Political Parties and Political Development* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1966).
- ¹⁰ Stefano Bartolini: „Collusion, Competition, and Democracy, Part I,” *Journal of Theoretical Politics* 11 (1 October 1999): 435–70, és Stefano Bartolini: „Collusion, Competition, and Democracy, Part II.,” *Journal of Theoretical Politics* 12 (1 January 2000): 33–65.
- ¹¹ Pl. I. Pippa Norris, ed.: *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance* (Oxford: Oxford University Press, 1999), és Susan J. Pharr and Robert D. Putnam eds.: *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2000).
- ¹² Richard S. Katz and Peter Mair: „Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party”, *Party Politics* 1 (January 1995): 5–28.

-
- ¹³ Ruud A. Koole: „The Vulnerability of the Modern Cadre Party in the Netherlands”, in: Richard S. Katz and Peter Mair, eds.: *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies* (London: Sage Publications, 1994), 278–303.
- ¹⁴ L. Hans Daalder: „A Crisis of Party?” *Scandinavian Political Studies* 15 (December 1992): 269–88, Richard Rose and Thomas T. Mackie: „Do Parties Persist or Fall? The Big Tradeoff Facing Organizations”, in Kay Lawson and Peter H. Merkl, eds.: *When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations*. (Princeton N. J: Princeton University Press, 1988), 533–558.
- ¹⁵ Például I. Michael Laver, „Party Competition and Party System Change: The Interaction of Coalition Bargaining and Electoral Competition”, *Journal of Theoretical Politics* 1 (July 1989): 301–24.

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

RUDAI REZSŐ a két háború közötti magyar politikai szociológia és az akadémiai tudomány ismert szereplője. Az államtudományok doktora, a Magyar Társadalomtudományi Társulat választmányának tagja. 1936-ban szerezte meg habilitációját „Az állam elmélete” témakörben. Fő kutatási területe azonban nem elsősorban az államelmélet, hanem a pártok szociológiája és a pártok „viselkedésének” kutatása volt. E tárgykörben számos publikációt jelentetett meg a korszak vezető akadémiai folyóiratában, a Társadalomtudományban. *Adalékok a magyar képviselőház szociológiájához* című dolgozata (amely ma is érdekes olvasmány) a folyóirat 1933. évfolyamában jelent meg. A Politikatudományi Szemle mégsem ebből a tanulmányából közöl részletet, aminek az a magyarázata, hogy *A politikai ideológia, pártszerkezet, a hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében* című munkája (1936) még az előbbinél is érettebb és átfogó munka. Ebből a dolgozatból egy elfogulatlan tudós képe bontakozik ki, aki szintetizálja korának legfontosabb tudományos felismeréseit a pártokra és a parlamentre vonatkozóan.

RUDAI REZSŐ

A politikai ideológia és a pártszervezet szerepe a magyar kormánypártok életében (1861–1935)*

„A nemzet vonatkozásainak, viszonyainak összessége azáltal a szubjektív köztudat által összefoglalva, hogy a nemzet a lényeges, a kívülről lévő reá vonatkozó mellékes, tőle függő – adja a nemzeti érdeket, az általános érdeket. Ez az érdek, mint a végző, az első, a kezdő ok, mely a nemzetet mozgatja, egyben elv is..., mert összes mozgásainak, törekvéseinek kezdője, eleje, princípiuma” – írta *Concha Győző* 1917-ben, majd ezt is olvassuk ugyanott: „A pártoknak, a nemzeti érdek e pars-ainak, részeinek elvei, érdekei természetesen azon feltétel alatt jogosultak és egyesíthetők nagy, mondjuk: két nagy csoportba a parlamenti kormányzás fenntartására, ha a mögöttük lévő érdekek valóban tárgyilag is az általános nemzeti érdek részei, nem személyes érdekek s e részérdekeket is az általános nemzeti érdek mérsékli, amit a pártok hazafiasságának nevezünk.”¹

Ezt a szellemet és ezt az érdeket kerestük, amikor a magyar parlamentarizmus népképviselői korszakában a magyar kormánypártokat vizsgáltuk 1861-től máig, s adatokkal igyekeztünk a politikai történet külső látszata mögül feltárni az események rejtett rugóit és valódi okait. Az egybegyűjtött adatok törvényhalmaza határozott erővel utal arra, hogy a *magyar nemzet őseje mindig elevenen élt és hatott s – a múlt tanúságai szerint – mindig elevenen élni fog.*

* Az alábbi részlet a szerző: Politikai ideológia, pártszervezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935) *Államtani dolgozatok* c. könyvéből való. Magyar Társadalomtudományi Társulat kiadása Bp. 1936.

1.

Magyarország sorsát az abszolutizmus megszűnése óta *hét kormánypart* irányította (a választások éveit csoportosítva): 1. Deák Ferenc Felirati Pártja (1861–1875), 2. Tisza Kálmán Szabadelvű Pártja (1875–1906), 3. a Függetlenségi Párt koalíciója (1906–1910), 4. Gróf Tisza István Munkapártja (1910–1918), 5. a kersztény-nemzeti egyesülés koalíciója (1920–1922), 6. Gróf Bethlen István Egységes Pártja (1922–1935) és 7. Gömbös Gyula Nemzeti Egység Pártja (1935–).

A hét kormánypart az egypártrendszer alapján, azaz a választások többségi eredményeire támaszkodó párttal állt a kormány mellett és adta meg a politikai éra sajátos alapszínezetét, irányát és változatait.

A magyar népképviselői parlament első kormánypartja zárólag a közjogi eljárásmodban kifejeződő államjogi felfogást állította a programja központjába, s ez a törekvés sikert is ért el az 1867-es koronázás bekövetkeztékor. Ezt a politikai érárt egy új áramlatra támaszkodó három évtizedes korszak, a Szabadelvű Párt uralma követte, mely mint magyar politikai éra, sokszor lojális volt mindazzal szemben is, ami elsősorban nem magyar érdeket követett, így a nemzetiségek és a külföld, annak minden divatos áramlata s Ausztria iránt is. Egy, a szabadság és függetlenség iránti küzdelembe befáradt nemzedék rendezkedett be a '67 utáni status quóra és élvezte a monarchia nagyhatalmi állásának biztonságát és az európai külpolitikai helyzet tartósnak látszó nyugalmát. Az 1875-ben magyar szívvvel és akarattal, jóhiszeműen elindult politikai liberalizmus – a nyugalom és változatlanosság harminc éve végén – a következő nemzedék porondra léptékor, már más értelmet nyert, mert a *politikai* liberalizmusból *világnézeti* liberalizmussá lett, *más tartalmat* kapott, mert – bár sok újat teremtett és új lendületet hozott – a magyarság és főleg a magyar vezető réteg elerőtlenedését is eredményezte, s *más célokká* formálódott, mert sokszor már a magyarság ellen is sorakoztatta fel az erőket. Ezért is omlott 1905-ben össze a szabadelvű éra és jött létre a három évtizedes ellenzéki harcot vívott Függetlenségi Párt diadala, mely győzelmet azonban az európai külpolitika közelgő vihara és a magyar földön gyülekező nehézségek árnyai, valamint a párt belső összetételének lazaságai is nagyon erősen beárnyékolnak. A Munkapárt megjelenése 1910-ben azt célozta különösen, hogy a belső erőket egybefogja, a külső államoknak az itt élő nemzetiségekre gyakorolt propagandisztikus hatását ellensúlyozza és a magyar társadalomba időközben bekövetkezett új belső elhelyeződést a nemzet érdekeivel összhangba hozza. A súlyos és hosszú világháború azonban más eredményt hozott. A bolsevizmus után elemi erővel tört elő a magyarság nemzeti érzése és tudata. Az 1920-as, az 1922-es és az 1935-ös elindulás mottója az egyesülés, a belső

	1884		1887		1892		1896		1901		1905	
	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.
F.:	1	-	1	-	-	1	1	-	-	1	-	1
É.:	78	37	81	34	70	45	103	12	69	46	35	80
E.:	49	25	57	17	55	19	59	15	56	18	35	39
D.:	23	52	30	45	25	50	46	29	31	44	3	72
A.:	82	55	85	52	60	77	97	40	71	66	26	111
Bp.:	7	2	9	-	8	1	9	-	6	3	3	6
M.:	240	171	263	148	218	193	315	96	233	178	102	309
F.:	0,4	-	0,4	-	-	0,5	0,3	-	-	0,6	-	0,3
É.:	32,5	21,6	30,8	23	32,1	23,3	32,7	12,5	29,6	25,8	34,3	25,9
E.:	20,4	14,6	21,7	11,5	25,2	9,8	18,7	15,6	24	10,1	34,3	12,6
D.:	9,6	30,4	11,4	30,4	11,5	25,9	14,6	30,2	13,3	24,7	2,9	23,3
A.:	34,2	32,2	32,3	35,1	27,5	40	30,8	41,7	30,5	37,1	25,6	35,9
Bp.:	2,9	1,2	3,4	-	3,7	0,5	2,9	-	2,6	1,7	2,9	2
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

	1906		1910		1920		1922		1927		1931	
	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.
F.:		1	-	1								
É.:	55	60	76	39	29	13	32	10	33	9	29	13
E.:	39	35	47	27								
D.:	53	22	31	44	53	28	38	43	48	33	46	35
A.:	100	37	78	59	58	39	74	23	81	16	72	25
Bp.:	7	2	4	5	10	15	-	25	4	21	5	20
M.:	254	157	236	175	150	95	144	101	166	79	152	93
F.:		0,6	-	0,6								
É.:	21,7	38,2	32,2	22,3	19,3	13,6	22,2	9,9	19,9	11,4	19,1	14
E.:	15,4	22,3	19,9	15,4								
D.:	20,9	14	13,1	25,1	35,3	29,5	26,4	42,6	28,8	41,8	30,3	37,6
A.:	39,4	23,6	33,1	33,7	38,7	41	51,4	22,8	48,8	20,3	47,4	26,9
Bp.:	2,6	1,3	1,7	2,9	6,7	15,9	-	24,7	2,5	26,5	3,2	21,5
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

1935	
I.	II.
F.:	
É.:	30 12
E.:	
D.:	57 24
A.:	77 20
Bp.:	7 18
M.:	171 74
F.:	
É.:	17,5 16,2
E.:	
D.:	33,3 32,4
A.:	45 27
Bp.:	4,2 24,4
	100% 100%

F.: Fiume,
 É.: Észak,
 E.: Erdély,
 D.: Dunántúl,
 A.: Alföld,
 Bp.: Budapest,
 M.: mandátumok száma.

I.: a kormánypárt,
 II.: a kormánypárton kívüli pártok
 és pártönkíüliek által elért mandá-
 tumok közül egy-egy részre eső
 mandátumok száma és aránya.

A magyar képviselőház összes mandátumai közül az egyes országtájakra a következő mandátumok estek 1875–1918 és 1920–1935 között:

	1875–1918		1920–1935	
F.:	1	0,3%		
É.:	115	28,0%	42	17,1%
E.:	74	18,0%		
D.:	75	18,2%	81	33,1%
A.:	137	33,4%	97	39,6%
Bp.:	9	2,1%	25	10,2%
M.:	411	100,0%	245	100,0%

Ha ezen országos arányszámok segítségével a mandátumoknak az egyes pártcsoportok által egy-egy tájon elért egyes arányszámait vizsgáljuk, vagyis, hogy mikor mely pártcsoport arányszáma haladta meg az országos arányszámot, érdekes törvényszerűség látszik kiütközni.

Az adatsorokból azt látjuk, hogy *Fiume* 1892-ig kormánypárti, azután pedig 1910-ig – 1896 kivételével – már más pártállású vagy pártonkívüli képviselőt választott. Az északi rész csak egy ízben, 1906-ban választott többségében nem kormánypártiakat, amikor is a kormánypárt mandátumainak 21,7%-a, a többi mandátumoknak 38,2%-a esett erre a részre; az összes többi választásokon mindig a kormánypártra esett a nagyobb arányszám. Ehhez hasonlóan *Erdélyben* is csak 1906-ban fordult elő egy ízben, hogy a kormánypárt mandátumainak 15,4%-át, a többi pártok mandátumaiknak pedig 22,3%-át szereztek itt meg, a többi tíz választáson (csak ennyiszor volt itt parlamenti választás) mindig a kormánypárt arányszáma volt a magasabb. A *Dunántúl* csak a Deák-párt (1861–1872), a Függetlenségi Párt (1906–1910), a Keresztény-nemzeti Egyesülés (1920–1922) és a Nemzeti Egység Pártja (1935) érája alatt szavazott nagyobb arányszámban a kormánypárti képviselőkre, míg a Szabadelví Párt (1875–1905), a Munkapárt (1910–1918) és az Egységes Párt érája alatt többségében mindig a nem kormánypártokra adta le a szavazatát. Az *Alföld* és a bánági rész 1920-ig csak egy ízben: 1906-ban foglalt a kormánypárt mellett állást (39,4%-ban) a nem kormánypártok 23,6%-ával szemben, a többi esetben az arányszám mindig a pártoknál magasabb vagy legfeljebb egy ízben (1884-ben) azzal egyenlő; 1920 óta pedig – kivéve az első nemzetgyűlést – a kormánypártnál volt magasabb arányszám, bár ez a szám az óta lassan csökken. *Budapesten* a világháború előtt csak kétszer volt a nem kormánypártok arányszáma magasabb: 1878-ban és 1910-ben, míg a világháború után mindig a nem kormánypártok arányszáma a magasabb, bár a kormánypártok arányszáma 1922 óta lassan emelkedik.

A világháború előtti politikai állásfoglalás tükröképét legjobban az 1906. évi függetlenségi párti választás eredménye tárja

elénk, amelyben ugyanis az összes részek állásfoglalása pontosan megfordul (így az északi részen a kormánypárt arányszáma kisebb, ugyanígy Erdélyben is, míg a Dunántúlon és az Alföldön a kormányzópárté lett magasabb). Ezt a tényt az alábbi összeállítás még csak jobban szemlélteti, melyben Fiume, Észak és Erdély összesített (1920 óta csak Észak) adatai (I.) állanak a Dunántúl, az Alföld és Budapest (II.) adataival szemben:

K.:	1861	1869	1872	1875	1878	1881	1884	1887	1892
I.	40,6	54,3	48,5	49,8	53,5	53,7	53,3	52,9	57,3
II.	59,4	45,7	51,5	50,2	46,5	46,3	46,7	47,1	42,7
Nk.:									
I.	29,3	13,5	15,7	34,8	35,6	35,5	36,2	34,5	33,6
II.	70,7	86,5	84,3	65,2	64,4	64,5	63,8	65,5	66,4

K.:	1896	1901	1905	1906	1910	1920	1922	1927	1931	1935
I.	51,7	53,6	68,6	37,1	52,1	19,3	22,2	19,9	19,1	17,5
II.	48,3	46,4	31,4	62,9	47,9	80,7	77,8	80,1	80,9	82,5
Nk.:										
I.	28,1	36,5	38,8	61,1	48,3	13,6	9,9	11,4	14	16,2
II.	71,9	63,5	61,2	38,9	51,7	86,4	90,1	88,6	86	83,8

K.: kormánypárt, Nk.: a többi pártok és pártonkívüliek.

A történelmi távlatban elmosódnak az emberek (politikusok, képviselők), a pártagitációk, a választási győzelmek és sérelmezése, a választási jogrendszerek, csak egy tény áll elő törvényszerűséggel, az hogy a *magyarságnak politikai állásfoglalása mindig erősen magyar volt* s ez az állásfoglalás mindig bátran ki is fejeződött, ha nem is járt mindig számszerű teljes győzelemmel. S mindez az *állandó* színeképp kormánypártonként nyeri sajátos árnyalati színeződését, mert más és más a kormánypártok arányszáma Deák vagy Tisza Kálmán vagy a függetlenségi koalíció vagy Tisza István vagy a ker. nemzeti koalíció vagy Bethlen István avagy Gömbös Gyula irányította politikai éra alatt, bár az alapszíneképp mindig azonos marad lényegileg.

A tények alapján megállapítható, hogy *minden geopolitikai tájnak megvan a maga sajátos politikai színeképe és minden geopolitikailag adott táj lakosságának megvan maga sajátos politikai érzülete*. Arra a kérdésre, hogy részint a világháború előtt és részint a világháború után nagy részben a *nem kormánypártok* sorában *mi színezte* ezt a képet, mi jellemezte és alakította ki ezt az érzületet, feleletet az ad, ha a Függetlenségi Párt és a Keresztény (Nép)párt mandátumainak földrajzi és geopolitikai elhelyezkedését nézzük, és a Függetlenségi Pártét

1875–1918-ig, s a Keresztény Pártét 1892 óta máig, mint olyan pártokét, melyek a nem-kormánypártok közül a legnagyobb állandósággal állottak fenn és határozott világnézeti állásfoglalásokkal befolyásolólag is hatottak.

A Függetlenségi Párt mandátumainak elhelyezkedése:

	1875	1878	1881	1884	1887	1892	1896	1901	1905	1906	1910
É%	15,8	18,7	18,2	12,4	16,7	18,6	18,3	18,6	22,2	21,7	16,4
E.	5,3	4	8	11,3	1,3	1,7	3,3	10,6	11,1	15,4	6,5
D.	23,7	24	27,2	31	35,9	18,6	23,4	20,3	25	20,9	27,9
A.	55,2	52	46,6	45,3	46,1	61,1	55	50,5	40,6	39,4	47,5
Bp.	-	1,3	-	-	-	-	-	-	1,1	2,6	1,7

A Keresztény (Nép)párt mandátumainak elhelyezkedése:

	1892	1896	1901	1905	1906	1910	1920	1922	1927	1931	1935
É%	100	18,8	45,5	41,7	57,1	42,8	16,9	21,4	12,1	10	14,3
E.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
D.	-	81,2	54,5	58,3	40	57,2	40,7	42,9	57,6	60	35,7
A.	-	-	-	-	2,9	-	27,1	-	12,1	10	7,1
Bp.	-	-	-	-	-	-	15,3	35,7	18,2	20	42,9

A tényeket feltáró számadatok világosan megmutatják, hogy a *függetlenségi politikai ideológia* és politikai érzület legerősebben és állandóan *az Alföldön gyökerezett*, s részben még a Dunántúlon is gyökeret vert. A *keresztény politikai ideológia* és érzület mindig *a Dunántúlon gyökerezett legmélyebben*, kivéve 1906-ban, amikor az északi részen aratta a nagyobb diadalt; a világháború óta pedig Budapest játszik egyre nagyobb szerepet a párt életében.² Ezek az adatok egyben arra is rávilágítanak, hogy ez a két párt jelentős mértékben járult hozzá – a többi pártok mellett – a nem kormánypártok politikai színképének sajátos színeződéséhez, de ugyanakkor csak mindenben megerősítik előbbi megállapításunkat, mely szerint – *a különböző választójog és választási (titkos, nem titkos) rendszerek ellenére* – minden geopolitikai tájnak megvolt és megvan a maga sajátosan színezett politikai állásfoglalása és sajátosan jellemzett politikai érzülete, amely a választási eredményekben állandósággal, törvényszerűséggel mindig vissza is tükröződik. S ebben a visszatükrözőedésben élénk tárul az a kép, melyet a pártideológiákról az első szakaszban megállapításként elmondottunk.

(...)

Az életkörülmények s az élet követelményei, valamint a nemzeti múlt tradíciói szabják meg a politikai cselekvés irányát és a politikai életformák milyenségét. S minél inkább távolodnak el egyes pártok attól a kötelességüktől, hogy a nemzeti érdek parszai, részei legyenek, ahogy azt *Concha Győző* – mint bevezetőnkben idéztük – mondta, s minél inkább lesznek némely pártok az önérdék egyoldalú követése miatt frakciókká, annál inkább szükségesnek látszik a nemzet életében a politikai egységes erő és erős szervezet, melynek az egyik legaktívabb parlamentáris kifejeződési formája az egypártrendszer.

Összefoglalva az adatok megvilágította tényeket, megállapíthatjuk, hogy a magyar kormánypártok változó politikai ideológiája különböző módon tükröződik vissza a választókerületek geopolitikai adottságaival összefüggő és a különböző területeken lakó és élő lakosság *állandó* jellegű politikai állásfoglalásának képében, s láttuk, hogy ezen az állandó képen sem kormány, sem ellenzék vagy választójog hetven év alatt *lényegileg* nem volt képes változtatni, legfeljebb a szavazatok száma tolódtott időnként valamilyen irányban el. Láttuk a beszédes adatok bizonyosságát arra nézve is, hogy *a kormánypártok erejét mindig a párt belső összetételének szilárdsága adta meg akkor, amikor az az állam és a nemzet iránt határozott tudattal és felelősségérzettel telített hivatási rétegeknek biztosított befolyást*. S láttuk, hogy a háromnegyed évszázados magyar parlamenti egypártrendszer a *nemzet geopolitikai helyzetének* adottságiból és különböző (kül- és belpolitikai, gazdasági és világnézeti) szerteágazó és széttartó irányú törekvések ellensúlyozásának szükségességéből is adódott és adódik; ezen nemzeti ellensúlyozó törekvésnek és szervezőmunkának az eredménye csak hosszabb folyamat során észlelhető lassú haladásként.

A magyar kormánypártok által követett politikai szellemnek, ideológiának és a nemzeti közérdek közötti kapcsolat milyenségére is – közvetve – rávilágítottak a közölt adatok, s láthattuk, hogy nem volt olyan kormány vagy más párt, mely a nemzeti általános vagy részérdek figyelembevétel nélkül tudott volna fennmaradni, mert a nemzet elevenen él, bár mindig csak az élő nemzettagok tettei, érzései és akarásai által.

A magyar népképviselői parlament közel hetvenöt éves életéből emeltük ki a közölt adatokat, hogy a múlt tanulságait és az élet törvényszerűségeit kutassuk s vele az államtant, a történetírást és a magyar jövőt szolgáljuk.

JEGYZETEK

¹ Hatvan év tudományos mozgalmi között, II. kötet. Bp.: Magy. Tud. Akadémia 1935. 435. o.

² L. Rudai Rezső: A keresztény párt életfázisainak változásai (1892–1935), Magyar Kultúra, XXII. évf. 11. sz. 1935, 481–485. old.

KÖNYVEKRŐL

BERTALAN TAMÁS

Útkereső nyertesek és tanácstalan vesztesek

Kovách Imre–Csite András (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás – A posztoszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* Napvilág Kiadó. Budapest, 2002.

A tanulmánykötet egy izgalmas időszak történéseit dolgozza fel, amelyről részben még letisztulatlan személyes élményeink, tapasztalataink vannak. A korszak megnevezésére is kísérletet tesznek a szerzők, de a kötet igazi célja a kilencvenes évek és az ezredforduló időszakára egy olyan modell felállítása, amely képes áthidalni az előző korszak közelségéből, az adathiányból fakadó problémákat, mégpedig úgy, hogy érintettségünk ellenére is kellően objektív választ adhassunk a mű egyik alapkérdésére: mi következik a rendszerváltás ellentmondásos tizenöt éve, a posztoszocializmus után?

A kötetben szereplő tanulmányok egyszerre segítenek szembesülni a korszak veszteséglistájával, és keresik az utat a továbblépéshez, felkutatva azokat a lehetséges szereplőket, akik kellő erővel és mozgástérrel rendelkeznek a jövőépítéshez. Teszik ezt úgy, hogy az adatok és számok mögött ráismerünk saját tapasztalatainkra. Segítenek összerakni azt a mozaikot, amelynek darabjait ugyan birtokoljuk, de az összeillesztést megnehezíti, hogy túl közelről nézzük a mintát. A kötet időbeli kiterjedése és tematikus gazdagsága lehetővé teszi azt is, hogy az ország európai uniós integrációjával kapcsolatos egyes alapkérdéseket (ilyen például a vidékfejlesztés korántsem egyszerű problémaköre) ne a frázisok szintjén gondolhassuk át.

A tanulmányok által feldolgozott témákat a következő kérdésre fűzhetjük fel: Milyen hatást gyakorolnak ebben a turbulens időszakban a politikai, gazdaságpolitikai döntések egyes csoportok, szervezetek, térségek életére? Kiemelendő erénye a kötetnek, hogy a kérdés megválaszolása során a szerzők képesek együtt kezelni a politikai döntéshozók felelősségének kérdését a döntések társadalmi csoportokra gyakorolt tényleges hatásainak elemzésével. Teszik ezt több helyütt megindító szociális érzékenységgel.

Olyan politikai gazdaságtani elemzéseket olvashatunk, amelyek képesek együtt vizsgálni a mikroszinten jelentkező szervezeti folyamatokat, azok hatásait a folyamatok szereplőire, illetve a folyamatokra hatást gyakorló politikai döntéshozói szint stratégiaválasztásának következményeit.

A többnyire empirikus kutatásokkal is alátámasztott elemzések közelebb visznek bennünket az elmúlt tíz év mezőgazdasági, ipari szervezeteiben lezajlott történésekhez, de ugyanígy működésében ismerkedhetünk meg – egy kistérség példáján – az elszegényedés súlyos hatásaival, avagy az önkormányzatiság keretei között a helyi gazdasági elit politikai mozgásterével.

A változásokra vonatkozó adatok, folyamatok és jelenségek elemzésével a szerzők kísérletet tesznek a korszak gazdaságpolitikai és társadalmi jellegű értelmezési problémáinak megválaszolására. Szembesülnek azzal az alapvető kérdéssel, hogy az elemzéshez hiányzik a megelőző korszak hiteles „dokumentációja”. A kötet szerkesztője joggal állapítja meg, hogy a szocializmus elemzése is hiányosnak tekinthető a gazdaságpolitikai, foglalkoztatáspolitikai folyamatok szempontjából. Az összehasonlítási alap hiánya mellett komoly gondot okoznak a fogalmi bizonytalanságok, amelyek már a korszak elnevezése, tagolása szintjén is jelentkeznek.

Politikai gazdaságtani elemzéshez méltóan a kötet összeállítói elemzéseik középpontjába a tőkéhez való hozzájutás lehetőségeit, a tőke feletti ellenőrzés megszerzésének módját állítják. Izgalmas kérdés, hogy a privatizációval kapcsolatos politikai döntések hogyan befolyásolták a gazdasági elit kialakulását, és ezzel párhuzamosan a foglalkoztatásban bekövetkező változások akár egy gazdasági szervezeten belül, akár társadalmi méretekben hogyan változtatták meg a foglalkoztatottak, a munkavállaló korúak életviszonyait.

A szerkesztők egyetértenek azzal a nézettel, hogy a kilencvenes évek első fele, amely időszak a szocialista rendszer lebontását, illetve a politikai és gazdasági tőke újraelosztását célozta, egy viszonylag jól elhatárolható korszak, amelynek posztoszocializmusként történő aposztrófálása általánosan elfogadottnak tekinthető. Amíg azonban a politikai rendszer lebontása és a demokratikus berendezkedés kialakítása a 80-as évek végén és a 90-es évek elején lezajlott, addig a gazdasági változások egy je-

lentős része a nyolcvanas évek közepétől indult – gondoljunk csak a társasági törvény 1988-as kihirdetésére. Egyetértünk azonban azzal, hogy ugyanilyen fontosak az 1992-től 1997-ig zajló redisztribúciós folyamatok. Éppen ez az időszak teszi lehetővé vállalati környezetben, a gazdasági szervezetek szintjén a tőke tulajdonosainak, „felügyelőinek” milyensége szempontjából történő elemzések elvégzését. Nem egyértelmű azonban – a tanulmánykötet tatalmi felépítése, illetve az egyes tanulmányok szintjén sem –, hogy mennyiben teremthető meg a mikro-ökonómiai és szervezeti szintű elemzések és a makroökonómiai elemzések közötti párhuzam. Amíg a kötet sokrétűsége lehetővé teszi az ilyen irányú gondolkodás megindítását, nem törekszik arra, hogy egységes szerkezetbe foglalja a vizsgálódások tapasztalatait.

A kötet szerkesztője „A posztszocializmus vége” címmel részletes előszót írt, amelyben a tanulmányok főbb tartalmi megállapításait foglalta össze egy olyan elemzésben, amely a korszak főbb jellemzőit vetíti elénk. A szerző által az előszóban meghatározott tartalmi súlypontok közül néhányat felhasználunk a tanulmánykötet belső szerkezetének bemutatására. Az alábbiakban röviden kitérünk a társadalmi struktúra változásaira, a különböző elitcsoportok és a politikai elit egymáshoz való viszonyára, illetve a politikai elit befolyásolására egyedül képes gazdasági elit és a politikai elit viszonyára.

A gazdaságpolitikai beavatkozások következményeinek társadalmi hatásaira vonatkozó legáruklodóbb adatok a foglalkoztatási helyzetet bemutató adatok és azok változásai. Az elmúlt években a híradások szintjén folyamatosan azt hallottuk, hogy a munkanélküliségi ráta csökkenése kedvező gazdasági folyamatokra utal. Ezzel szemben azonban – különösen a kilencvenes évek első felében – a szocialista nagyvállalatok leépülésével és privatizációjával, a mezőgazdaság szerkezeti átalakításával megnövekedett az inaktívak száma. Ők ugyan nem rontják a munkaügyi statisztikákat, de különösen a többszörösen hátrányos helyzetű mikrorégiókban tapasztalható jelenlétük, és tanulmányozható egzisztenciális, mentális és egészségügyi állapotuk leromlása. A foglalkoztatási helyzet okozta kiszolgáltatottságból az egyik kitörési lehetőség a vállalkozóvá válás volt. Ezek a kísérletek is az esetek többségében kudarccal végződtek.

A mezőgazdaság drasztikus átalakításával, amely a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számát alig valamivel több, mint egynegyedére csökkentette, kialakult a családi gazdaságok egy túlélésre képes csoportja, és nyilvánvalóvá vált, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek mellett a kisgazdaságok is szerepet kapnak. Ezzel együtt azonban elkerülhetetlen egy, a mezőgazdaság fejlesztésén túlmutató vidékfejlesztési stratégia, a foglalkoztatási helyzet stabilizálása és az elszegényedési folyamatok

megállapítása érdekében. Ez az időszak a középrétegeket sem hagyta érintetlenül. A középrétegek jövedelmének csökkenése is állandó volt. A privatizáció hasznából a középrétegek széles csoportjai sem részesültek. A vagyon újraelosztásában kis elitcsoportok kerültek kedvező helyzetbe. A kötet egyik alapkérdése, hogy van-e a politikai elitek kontrolljára képes társadalmi csoport, intézmény. Kovách Imre a következőképpen határozza meg a politikai elitet (14. oldal):

Nem rendelkezik a kommunista korszak vezetőinek hatalmával, azonban jogi eszközökkel gyakorlatilag kizárta a nagyobb parlamenti cserék lehetőségeit.

Párttagság, párthovatartozás szerint majdnem végletekbe menő harcot vív a politikai hatalomért, de mint politikai osztály a magyar társadalom egynemű képződménye, minősége.

Politizálásának legfontosabb motiválója a pártállam lebontását követően szükségszerűen a gazdasági, politikai, kulturális és szimbolikus privatizációban való részvétel, vagy azok irányításából és az új redisztribúció kontrolljából eredő hatalmi részese-sedés.

A szerző szerint a politikai elit kontrolljára a következő társadalmi csoportok, intézmények lehetnének képesek:

Civil társadalom és szervezetei, amely intézményesülését tekintve dinamikus fejlődési pályára állt, de alulfinanszírozottságának és gyenge társadalmi beágyazottságának köszönhetően a politikai elit befolyása alá sodródott.

A nyilvánosság intézményei, amelyek viszont erőteljes piaci és profitkényszer alatt állnak, és többnyire emellett jól körülhatárolható politikai csoportok ellenőrzik őket.

Rivális társadalmi csoportok vagy intézmények. Ebből a szempontból a kötet két tanulmánya is vizsgálja a szakszervezetek, más munkavállalói érdekképviseletek befolyásoló képességét. A szakszervezetek, munkástanácsok a politikai elitek kontrolljára nem képesek, és a munkaadói oldal (amely jelentős részben átfedést mutat a gazdasági elittel) ellenőrzésére és befolyásolására is csak korlátozott mértékben van módjuk. Rivális társadalmi csoportnak tekinti a szerző a kulturális elitet, amely különösen a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején vállalt döntő szerepet a rendszerváltás levezénylésében, és folyamatos térvészését figyelhetjük meg a politikai mezőben. Ezzel szemben a gazdasági elitek politikai befolyásoló képessége mind helyi, mind országos szinten növekedni látszik, mint ahogy ezt egy közepes méretű város, Keszthely esetében a kötet egyik tanulmánya modellezi.

A fentiekből következik a kötet egyik alapvető megállapítása. A gazdasági elit – szemben a szocialista korszakban betöltött alárendelt szerepével – a privatizált gazdaságban nem függ közvetlenül a politikai elitől. Mi több, kísérleteket tesz a politikai elit folyamatos befolyásolására, ha kell gazdasági erejét kihazs-

nálva politikai pozíciókat szerez. A politikai elitek a privatizációs és redisztribúciós folyamatokban akarnak befolyást szerezni, a gazdasági elitek pedig gyakorlatilag a privatizációs folyamatok nyerteseinek tekinthetők. Ezért a 90-es évek gazdasági-társadalmi folyamatainak középpontjában, mint ahogy ezt a kötet szerkesztői és a kötetbe szerkesztett tanulmányok szerzői felismerték, az elitek privatizációban betöltött szerepének, a privatizációs folyamatokhoz való viszonyának elemzésével közelebb jutunk a korszak gazdasági folyamatainak megértéséhez.

A privatizáció első hulláma lezajlott, melynek következtében a tulajdonlás változatos formái jöttek létre a gazdaság legkülönbözőbb területein. A privatizáció következtében a gazdasági elit függőségének felszámolása megindult. Azonban a gazdasági szervezetek jelentős része forráshiánnyal küzd. Így nem nélkülözheti az állami támogatásokat. Szintén a forráshiány ellensúlyozására az állam – a politikai elit jóvoltából – nem érvényesíti követeléseit, a költségvetési követelések puha kontrollja jellemző. Elengedhetetlen a döntéshozói hatalom jóindulata a munkavállalói konfliktusok kezelésében is. Emellett a hazai vállalkozói réteg folyamatosan veszélyeztetve érzi magát a multinacionális tőke által, mely veszélyek kiküszöbölésére szintén a politikai elittel való jó kapcsolatok ápolásában, esetleg bizonyos politikai pozíciók megszerzésével keres menedéket. Tovább árnyalja ezt a képet, hogy várható a privatizáció és a rendelkezési hatalom újraelosztásának második hulláma, tekintve, hogy az állami és önkormányzati tulajdon aránya még mindig jelentős a nagyvállalati tulajdonban. Mindebből látszik, hogy a gazdasági és politikai elitcsoportok érdekkapcsolata szinte piaci elven, a kölcsönös érdekeken alapul.

Egészen más eredményekre jutunk azonban, ha a politikai elit és a gazdasági elit egymáshoz való viszonyát helyi (önkormányzati), illetve ha országos szinten vizsgáljuk. Helyi szinten a gazdasági elitek befolyása egyre erősödik, azonban országos szinten a politikai elit még bizonyos előnyök juttatásával fenntarthatja pozícióit, de ezzel maga is kiszolgáltatottá válik.

Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy 1997-től a forráshiány helyett állami többletbevételek megjelenését tapasztalhattuk. Ennek ellenőrzésében érdekelt a gazdasági elit, különös tekintettel a multinacionális cégek vezérkara. Helyi és regionális szinten a politikai elitek szerepe a különböző, többek között az uniós források elosztásában igen jelentős. Ezt a befolyást tovább erősíti, hogy nem működik a politikától független monitoringrendszer. Hiányoznak azok a szakmai, társadalmi szervezetek, amelyek a politikai és gazdasági elitek forrásmegosztási tevékenységét ellenőrizni tudnák. Ez azonban tovább erősíti az együttműködési kényszert, esetenként a két elitcsoport közötti átfedések növekedését.

Az elitcsoportok közül a politikai és gazdasági elitek képesek csupán egymás ellenőrzésére egy közel sem zárt térben, dinamikus zajló társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok közepette. Az elmúlt majd másfél évtizedben mindkét elitcsoportnak sikerült megerősíteni pozícióit, amelyek védelméért azonban az európai integrációs folyamatok és a nyitott piacgazdaság körülményei között folyamatos erőfeszítéseket kell tenniük. Ezeknek a szűk csoportoknak a hatalomhoz való viszonya és eredményessége meghatározó a társadalmi változások szempontjából.

Jól látszik tehát, hogy a mű egyik alapkérdésére (milyen hatást gyakoroltak a rendszerváltozás során meghozott politikai, gazdaságpolitikai döntések az egyes csoportok, szervezetek, térségek, ágazatok életére?) aligha adható autentikus válasz azon csoportok szerepének megismerése nélkül, amelyek meghatározóak voltak a poszt szocializmus időszakában. Ezeknek a csoportoknak az azonosítása kikerülhetetlenné tesz egy költség-haszon elemzést, amelynek eredményeként kiderülhet: a döntések befolyásolói úgy tudták érdekeiket érvényesíteni, hogy közben széles társadalmi csoportok képtelenek voltak helyzetüket stabilizálni.

Felvethető – és a kötetben közreadott tanulmányok már téma-választásukkal is felvetik – a politikai és gazdasági elitek közös felelősségét abban, hogy a vidék elszegényedő, munkanélkülivé váló tömegei vagy éppen az ipari cégek munkavállalói – amellett, hogy jövedelmi, egzisztenciális helyzetük a rendelkezésre álló adatok alapján nem javult a vizsgált időszakban – nem élveznek védeltséget sem a társadalmi újraelosztási folyamatokban a célzott közszolgáltatások által, sem az érdekvédelmüket és érdekképviseletüket szolgáló jogszabályok tekintetében. Természetesen az ilyenfajta súlyos megállapítások alátámasztására, tudományos igazolására a kötetben leírt elemzések, esettanulmányok csak részben alkalmasak. De az elitek küzdelmének és szerepének részletgazdag bemutatása akár a privatizációban, akár nagyvállalati, akár helyi politikai környezetben, kárpótol a viszonylagos hiányosságokért.

A tanulmánykötet egyébként három, terjedelmében azonos súlyt képviselő egységből épül fel. Abból kiindulva, hogy a mű politikai gazdaságtani elemzés (ahogy ezt a szerzők megfogalmazzák, elsődleges szándékuk a rendszerváltás és az európai integráció politikai gazdaságtani elemzése volt) az első szerkezeti egységben három tanulmány szól a privatizációról, annak társadalmi és szervezeti következményeiről. Csité András és Kovách Imre tanulmánya „A privatizáció és az új gazdasági elit kialakulása” címmel empirikus kutatások eredményeit mutatja be arról, hogy Magyarországon miként és mennyiben ment végbe a privatizáció során tulajdont szerzettek osztályá válása. Eközben részletesen elemzik, mely csoportok voltak a privatizáció résztvevői, kik milyen mértékben és milyen eredményes-

séggel tudták érdekeiket érvényesíteni, illetve a vizsgált időszakban pozícióikat megtartani. A privatizációról szóló fejezet második tanulmányában Buda Dorottya és Neumann László egy privatizációs alternatívának, a munkavállalói tulajdonszerzést szorgalmazó megoldásnak magyarországi visszaszorulásáról, sikertelenségének okairól és következményeiről írnak. A fejezet harmadik tanulmánya, amelyet Tóth András két multinacionális cég tulajdonában lévő autógyár szakszervezet-szervezési törekvéseiről ír, elsősorban a gazdasági szervezetek belső világával foglalkozik. A nagyipari termelés zászlóshajóinak tekinthető autógyárakban vizsgálja a szerző a munkavállalói érdekképviselet és a menedzsment viszonyát, küzdelmeit. Két magyarországi zöldmezős beruházás keretei között ismerhetjük meg a szakszervezetek mozgásterét, a szakszervezeti vezetők felkészültségét és az ágazati szakszervezetek szerepét a kialakuló piacgazdaság viszonyai között.

A privatizációról szóló fejezet magán viseli azt a problémát, hogy nehezen határozható meg a privatizációs folyamatok határai, akár makrogazdasági, akár szervezetszociológiai, akár foglalkoztatáspolitikai szempontból vizsgáljuk azokat. Ráadásul még számos más társadalmi szempontból meghatározó területen vizsgálhatnánk a privatizáció hatásait. Nem von le a résztanulmányok értékéből, hogy amíg a fejezet első tanulmánya a privatizációs folyamatokat jól meghatározott szempontok szerint átfogóan vizsgálja, a második tanulmányban már meghatározóak a konkrét privatizációs esetekről szóló elemzések, addig a harmadik már közvetlenül alig kapcsolható a konkrét privatizációs folyamatokhoz, sokkal inkább a piacgazdasági viszonyokat közvetítő multinacionális cégek és a szakszervezetek küzdelmei rajzolódnak ki előttünk.

A második fejezetben, amely a „*Társadalmi következmények és válaszok*” címet viseli, a gazdaságpolitikai, foglalkoztatáspolitikai, privatizációs döntések társadalmi hatásai bontakoznak ki előttünk. Ebben a fejezetben négy tanulmányt olvashatunk. Az elsőt („*A szegénység közelről*”) Laki László jegyzi, aki évtizedes szegénységkutatási és munkanélküliséggel kapcsolatos tapasztalatait írja le, drámai erővel bemutatva a gazdasági reformfolyamatok veszteségeinek egzisztenciális, mentális helyzetét. A szerző mind a vizsgálat fókuszának meghatározásával, mind pedig az eredmények feldolgozásával kiemelkedő szociális érzékenységről tesz tanúbizonyságot. A tanulmánykötet egészére jellemző a társadalmi problémák iránti nyitottság, azonban ebből a szempontból a kötet egyik súlypontja ez a tanulmány, amely szívszorító részletességgel mutatja be a gazdaságpolitikai beavatkozások partvonalra sodródó, és helyzetükből aligha menekülni tudó jelentős társadalmi rétegek helyzetét.

Tóth András „*Két tűz között: üzemi tanácsok, szakszervezetek és munkáltató*” című tanulmányában a munkaügyi kapcsó-

latok válságának történetét írja le. Kritikai elemzés alá veszi az érdekképviseletek jelenlegi rendszerét, bemutatja az üzemi tanácsok és a szakszervezetek egymáshoz való viszonyát, a jogalkotási problémákból fakadó működési problémákat, amelyek következményeként „alulszabályozott piacgazdaság” alakult ki a munkavállalók sérelmére. Mindemellett megfogalmazza azokat a szabályozási feladatokat, lehetőségeket, amelyek lehetővé tennék a kialakult anomáliák kezelését, rávilágítva azonban arra, hogy a jogalkotók felelőssége miként nyilvánul meg a piacgazdasági szereplők által foglalkoztatott munkavállalók esetében.

A harmadik tanulmány (Csite András, Horváth Gergely Krisztián, Kovács Ernő: *A vállalkozói politikai áttörés előzményei, lefolyása és következményei. Turizmus és vállalkozók Keszthelye*) tényszerűen mutatja be a helyi gazdasági elit és politikai elit viszonyának, küzdelmeinek alakulását. Újszerű elemzést olvashatunk arról, hogy a helyi gazdasági szereplők gazdasági pozícióik erősödésével, ezek védelmében hogyan lépnek be a politikai térbe, hogyan használják ki a helyi önkormányzati és országgyűlési választások kínálta lehetőségeket. A valóságos történet szereplői – akik közül néhányat név szerint ismerhetünk az előző évek híradásaiból – valódi küzdelmeket folytatnak a jogalkotók által kialakított küzdőtéren érdekeik, piacaik védelmében, illetve politikai befolyásoló képességük növelése érdekében. A történet modellértékű a pártpolitikai csatározások „nagypolitikai” és önkormányzati szintjeinek összefüggései szempontjából is.

A meglehetősen sokszínű fejezet negyedik eleme az ország két merőben eltérő térségében (az egyik Győr, a másik Nyíregyháza térsége) mutatja be a feketegazdaság helyzetét (Borboly István, Horváth Gergely Krisztián, Kovács Imre, Nagy Réka: *A feketegazdaság: érdekek és szereplők*). Empirikus kutatások adatai alapján kapunk képet a nyíregyházi KGST-piac prosperitásáról, annak változásairól, ezzel szemben megismerkedhetünk a győri KGST-piac leépítésének körülményeivel. Érdekfelesztő információkhoz juthatunk az ukrán olaj és benzin csempészetéről, felmérések adatai alapján kapunk hozzávetőleges képet a tevékenység nagyságrendjéről. A tanulmány szerzői nem vegytiszta elemzést készítettek, hanem a piacgazdaság kialakulásának olyan történéseit, szereplőit mutatják be, akikkel, amelyekkel az esetek többségében bűnügyi híradásokban találkozhatunk. Nincs hiányérzetünk amiatt, hogy az adatfelvétel módja, az elemzett adatok mennyisége nem teszi lehetővé hajszálpontos kép felrajzolását, hiszen mindezért kárpótol bennünket, hogy meglehetősen ritkán elemzett témáról juthatunk életszerű információkhoz.

A harmadik tematikus egység – amely „*A vidék*” címet kapta – két tanulmányt tartalmaz. Ez a fejezet témaválasztásában,

adatkezelésében és módszertanában jóval letisztultabbnak tűnik, mint az előző kettő. Olyan adatokat ismerhetünk meg és olyan információkhoz jutunk, amelyek lehetővé teszik a mai mezőgazdasági termelés tényszerű megismerését, de árnyalt képet kapunk a vidék helyzetéről is, a vidékfejlesztési folyamatok és törekvések tükrében.

Csíte András és Kovách Imre már tanulmányuk címválasztásában – *A vidék története* – is magasra tették a mércét. A szerzők kísérletet tesznek a vidék, a falu, a ruralitás definíciós problémáinak kezelésére. Mivel mindezt történelminek tekinthető 60–80 éves távlatok áttekintésével teszik, sikerrel alkotják meg a vidék társadalmi, gazdasági, mezőgazdasági folyamatainak kereteit. Mindezt úgy teszik, hogy nem hagyják figyelmen kívül az európai integrációs folyamatokat sem, kikerülve a mezőgazdaság, a vidékfejlesztés témakörében oly gyakran alkalmazott kliséket. A tanulmányban a vidék demográfiai változásai, a magyarországi falvak tipizálása, a foglalkoztatási helyzet terén bekövetkező drámai változások és a redistribúciós és privatizációs folyamatok, a vidék politikai befolyásoló képességének változásai, a vidéki politikai hálózatok felépítése, egymáshoz való viszonya és a vidékfejlesztés szereplői, hálózataik, célkitűzéseik egyaránt bemutatásra kerülnek. Mindezek a témák szinte egyedülállóan tényszerűen és rendkívül logikusan kerülnek felfűzésre arra az ívre, amely a „tétesítéstől” a földprivatizáción, a családi gazdaságok kialakulásán keresztül átvezet az európai mintára elképzelt vidékfejlesztésbe. Unikális megközelítése a vidékfejlesztés problémakörének a vidék reprezentációjáról és imázssteremtéséről szóló fejezet, amely a történelmi parasztságról alkotott képtől, a szocializmus parasztsággépén, a 90-es évek média által sugallt negatív vidékképéig vezet, bemutatva ezzel is azokat a feladatokat, amelyek immáron az Európai Unió keretei között a vidékfejlesztésre várnak. Mindezek alapján méltán állíthatjuk, hogy a tanulmány nem csupán a kötet egyik csúcspontja, hanem olyan átfogó elemzés, amely azok számára is segít a vidék évtizedes gazdasági, társadalmi, politikai folyamatainak megértésében, akik közvetlen élményekkel, tapasztalatokkal nem rendelkeznek a fenti témákban.

A fejezet második tanulmánya (Csíte András, Csurgó Bernadett, Himesi Zsuzsa, Kovách Imre: *Agrárpolitikai hatásvizsgálat: földhasználat, foglalkoztatás, üzemszerkezet*) harmonikusan illeszkedik az elsőhöz. A KSH országos és területi adatainak és egy átfogó, 1992-től 1997-ig húzódó, három adatfelvételt magába foglaló „farmerkutató” eredményei alapján alkothatunk képet az agrárpolitika rendszerváltozást követő hatásairól. Részletes képet kapunk a birtokméret alakulásáról, a foglalkoztatási adatok változásáról, a tulajdonosi viszonyok átalakulásáról. A tanulmány részletgazdag és átfogó képet ad arról, hogy milyen mértékben teljesültek azoknak a politikai erőknél, pár-

toknak a céljai, amelyek a családi gazdaságok kialakulását neveztek meg elsődleges agrárpolitikai célkitűzésként és ennek érdekében alakították ki, vitték végig földprivatizációs (földkárptólási) elképzeléseiket.

A kötet méltatásának végén megállapíthatjuk: túl közel vannak még a „posztoszocializmus” korszakának történései, és ez a közelség megnehezíti a tisztánlátást. Azonban a tanulmánykötet több szempontból is segít bennünket az eligazodásban. Elsőként említjük azt a szociális érzékenységet (méltán nevezhetjük elkötelezettségnek is), amely az elitek harcával és sikereivel párhuzamosan látni engedi a lemaradók, a vesztes többség kiszolgáltatottságát. Szintén erőssége a kötetnek, hogy dacolva az adathiány és az elemezhető adatok pontatlanságának problémáival, a tanulmányok többsége empirikus kutatási eredményeken alapul. És végül, de nem utolsósorban ki kell emelnünk, hogy a vizsgált korszak előzményeinek feldolgozatlansága, a rendkívül dinamikus gazdaságpolitikai változások ellenére is vállalkoztak arra a szerzők, hogy tényekre alapozva keressék a választ arra a mindenkit érintő kérdésre, hogy mi következik a posztoszocializmus után, annak érdekében, hogy a győztes, de útkereső elitek társadalmi, gazdaságpolitikai válaszai csökkentsék a vesztesek tanácstalanságát.

BŐHM KORNÉL

Politikai kommunikáció: helyzetek és gyakorlatok

Gianpietro Mazzoleni: *Politikai kommunikáció* (Osiris, Budapest, 2002)

Sárközy Erika—Schleicher Nóra (szerk.):
Kampánykommunikáció (Erasmus Könyvek,
Akadémia Kiadó, Budapest, 2003)

Az alábbiakban a közelmúltban megjelent két könyvet kísérel meg bemutatni. Mindkettő a politikai kommunikációval foglalkozik, de míg az egyik – Mazzolenié – egyfajta kézikönyvként, könnyített tankönyvként forgatható, addig a másik – a tanulmánykötet – sokkal inkább a 2002-es országgyűlési választásokra koncentrál, és mint ilyen, a kampánykommunikáció gyakorlati működésének egy-két aspektusába kíván betekintést nyújtani.

Sokan úgy látják, hogy a politika – a demokrácia kiterjedése és a média robbanásszerű fejlődése miatt – egyre inkább kommunikációvá lett, egyre kevesebb a tartalmi elem, nem igazán számít már, hogy „mit mondunk”, míg egyre nagyobb szélet jut az „ahogyan mondjuk-nak”. Ha igazuk van, akkor a politikai kommunikáció nem választható el magától a politikától, a kigyó a saját farkába harap. Mazzoleni tartalmas könyve átfogó munkát ígér a politikai kommunikáció ingoványos területéről, fel kívánja dolgozni a terület valamennyi lényeges iskoláját, saját bevallása szerint úgy, hogy azokat nem látja el saját nézeteivel. Ez utóbbiban nem tartja magát a saját maga állította feltételhez, de ez talán nem is baj. A szövegből rendre kitüremkedik a szerző kritikai álláspontja egyes nézetekkel szemben, ez rész-

ben árnyalja az olvasónak nyújtott olvasmányt, másrésről a hazai pálya előnyét kihasználva a szerző nézetei diadalmaskodnak a megidézett véleményeken.

A szerző célja tehát, mint azt a bevezetőben is olvashatjuk, hogy a politikai és kommunikációs jelenségek tanulmányozóinak világos szöveget adjon a kezébe, amely egységes képet nyújt erről a tudományos területről, s amely rendszerező, ugyanakkor lényegre törő kifejtésben mutatja be a „szakma állapotát”, vagyis azokat a fontos ismereteket, amelyek egy jelentős tudományos tradíció és a gombamód szaporodó vizsgálódások termékei. Hogy ez nem sikerül maradéktalanul, elsősorban nem Mazzoleni, hanem Oszama bin Laden és a nemzetközi terrorizmus hibája. Az eredeti szöveg 1998-ban jelent meg Olaszországban, és mire hozzánk elért (2002) történt egy s más a földgolyón, aminek hatására kissé másképpen kell gondolkoznunk a politikai kommunikációról is. Máshogy viselkedik a közszolgálat, mint annak előtte, máshogyan viszonyulnak a politikusok is a médiához. Érdemes talán ezt a könyvet 2001. szeptember 11-e előtti fejjel olvasnunk, ha egyáltalán lehetséges ez, és érdemes a katasztrófa utáni eszünkkel kiegészítéseket tenni a bemutatott tételekhez. Alighogy megérkezett hozzánk Mazzoleni könyve, máris megérett egy javított kiadásra.

Talán öngazolásként, de mindenképpen zavaró sűrűséggel bizonygatja a szerző a média és a politika egymásra hatásának jelentőségét, a videokráciára jellemző mediatizált politika kölcsönös függőségi viszonyát. A kötet jelentős része ennek a triviális tételnek a beláttatásán fáradozik, noha felvethető, hogy aki ezzel nem ért egyet, az valószínűleg tagadja azt is, hogy létezne politikai kommunikáció. A könyv első három fejezete nagyjából-egészében ennek jegyében telik.

Az első fejezet a politikai kommunikáció területének ismeretelméleti határait definiálja, azonosítja a három szereplő (politikai rendszer, tömegkommunikáció rendszere, állampolgár-választópolgár) közötti kommunikációs folyamatokat, és összegző képet rajzol a nemzetközi kutatási eredményekről. Áttekintést kapunk a „politikai kommunikáció” fellelhető történelmi gyökereiről, a mediatizált nyilvánosságról és a nyilvánosságmodellekről. Megkísérel megfogható definíciót is adni a politikai kommunikáció fogalmára. A második fejezet a két fő kibocsátószereplő, a politikai rendszer és a tömegkommunikáció rendszerének specifikumait vizsgálja, valamint e két szereplő interakciójának rendszerre vonatkozó jellemzőit. Felvázolja a média központi szerepének mibenlétét, és a könyv során nem utoljára a média és a politikus kölcsönös függéséről elmélkedik. Megvizsgálja az egyes politikai kommunikátorok (elnök, kormány, parlament, párt) kommunikációs jellemzőit, és mindent belehelyezi a média rendszerébe. Elgondolkodtató fejezet-rész foglalkozik azzal, hogy mi és hogyan válhat hírré, és hogy

a politika és a média együttműködése teremti-e vagy torzítja-e a valóságot. A hírekkel foglalkozó elméleti rész rendkívül alapos, olvasmányos és gondolatébresztő.

A harmadik fejezet továbbviszi ezt a gondolatot, és bemutatja a média és a politika interakciójának modelljeit, hatásait. Természetesen mindent magába foglaló modell nem létezik, de Mazzoleni kísérletet tesz egy igen átfogó kép felvázolására. Megvizsgálja, hogy a média pártosságának milyen szintjei vannak, majd rátér a különböző modellek bemutatására.

Az ellenfélmodellre épül a az állampolgárokat a hatalmasokkal szemben megvédő újságírás romantikus képzete, a házőrző kutyaként működő ellenálló újságírás eszménye és gyakorlata. A párhuzamosságmodellben a két szereplő érdekeinek és céljainak megfelelése a vonatkozási pont, más szóval „a média nem mindig és mindenütt negyedik hatalom, mert nem a politikai és gazdasági hatalmi érdekek fölött helyezkedik el”. (79. o.) A cseremodell fejezi ki leginkább a kölcsönös függés elvét, a kölcsönös szükség vezeti mindkét szereplőt arra, hogy a konfliktussal szemben a tárgyalást, az erőforrások cseréjét részesítse előnyben. Végezetül megemlíti a versenymodell is, amelyre a szembenállás és a kihívás a legjellemzőbb olyan elképzelés alapján, amely szerint a médiarendszerek olyasfajta politikai befolyásoló szerepre próbálnak meg szert tenni, amellyel a demokráciában normálisan a politikai intézmények és alanyok rendelkeznek. Mazzoleni ugyan nem fejt ki, de hozzátehetjük, hogy a modern demokrácia korában komolyan felvetődhet a kérdés, hogy a média ilyen jellegű erejének megnövekedésével joggal kérdezheti a választópolgár, hogy milyen felhatalmazás által gyakorolhatja a média a közhatalom bármely szeletét, legyen az akár a legkisebb rész is.

A mediatizáció következményei a politikai rendszerben címet viselő alfejezet olyan fogalmakat vezet be a téma tárgyalásába, mint az agenda setting és az agenda building, az issue-management stb. A média hatása a politikai életre abban is tetten érhető, hogy a pártok kénytelenek kisebb jelentőségű teret kiszakítani maguknak és átengedni a területet egyetlen pártvezérnek. A perszonalizációt azért követeli meg a média, hogy drámaiban, áttekinthetőbben tudja tálalni a politikai élet eseményeit a választóknak, és ehhez a pártoknak is alkalmazkodniuk kell. „A politikus nem tudja nem alávetni magát a televíziós népszerűség szabályainak, arra kényszerül, hogy sztár legyen, ellenkező esetben megszűnik létezni... A televízió az az eszköz, amelyik a leginkább ragaszkodik a perszonalizációhoz és a személyek közötti versengéshez.” (91. o.)

Mint azt Mazzoleni hangsúlyozza is, a politikai kommunikáció interdiszciplináris terület, magába foglalja a politikatudományt, a kommunikációs szociológiát, a szociálpszichológiát, a nyelvtudományt és más tudományágakat is. Megítélésem sze-

rint talán éppen ezért, Mazzoleni túl nagyot akart markolni, amikor teljes áttekintést kívánt nyújtani e számos, egymással nem feltétlenül könnyen összetársítható területről. Éppen emiatt a kötet szerkesztése talán kicsit ellentmondásos, nem jut súlyuknak arányosan megfelelő felület az egyes tudományágaknak. Van, ahol eltalálja a szerző az optimális mennyiséget. Ilyen például a negyedik és az ötödik fejezet, a politika nyelvéről, szertartásairól, szimbólumairól és a választási kommunikációról. A kötet középpontjába állított két fejezetet érzem a mű legerősebb, leginformatívabb részének, itt felel meg leginkább Mazzoleni a kitűzött célnak. A kötet itt kimondottan olvasmányos, érdekes, és átfogó képet ad a politikai kommunikáció ezen területeiről. Többoldalú definíciót kaphatunk a nyelvezetről, amelyet a politika használ, a politikai arénában használatos diskurzustípusról, annak elágazásairól. Meghatározza a politikai nyelv négy alaptípusát (buzdítás, jog, közigazgatás és alkudozás) és elemzési elveket is kínál ezekhez. Izgalmas a politikai szertartásokról szóló rész, amelyben történeti áttekintés mellett a jelenre vonatkozó eligazítást is olvashatunk, elmélkedhetünk a konzervatív típusúnak tekinthető rítusok állandóságáról és változásairól, végül a politika szimbolikájáról és a retorikáról.

Különösen jól sikerült a választási kommunikációról szóló fejezet. A szerző itt szakít leginkább az elméleti háttér tudományos feldolgozásával, a kötet itt a leginkább gyakorlatias és kézzelfogható. (Minthogy a nem túl vaskos fejezetekben amúgy sincsen mód ezeknek az iskoláknak meggyőző igényű feldolgozására, talán túlzott elképzelés volt ennek kísérlete.) A választási kommunikáció tehát az a terület, ami valóban közelebb viszi az olvasót a politikai kommunikáció egészéhez. „Nem túlzás azt állítani – írja Mazzoleni –, hogy a választási kommunikáció jelensége magában foglalja a politikai kommunikáció szinte egész területét abban az értelemben, hogy ez utóbbi együtt jár azokkal a kommunikatív folyamatokkal (azok ezt keresztezi és több ízben fölébük is helyezkedik), amelyek a konszenzus megszerzéséhez és a népi akarat mobilizálásához kapcsolódnak, ahhoz a két történéshez, amely különösen a választásokon valósul meg.” (123. o.) Ha ehhez hozzátesszük, hogy a videokrácia korában a fejlett demokráciákban szinte mindenhol megvalósulni látszik a permanens kampány, könnyen belátható, hogy ez a terület valóban viszi a pálmát, tanulmányozása megkerülhetetlen és nélkülözhetetlen.

Érdekes megfigyelés, hogy kutatásának népszerűsége három alappilléren nyugszik: 1. a küzdőszellem és a drámai természet; 2. a pártverseny és a piaci verseny analógiája; 3. a média politikára gyakorolt hatása itt nyilvánul meg viszonylag a legegyszerűbben. Mazzoleni a három pillér mellett bemutatja a választási kommunikáció típusait is, majd pedig bővebben megvizsgálja a pártok és a jelöltek választási kampányát is. A feje-

zet csúcspontja a politikai marketinggel foglalkozó rész, amely részletesen mutatja be az egyes modern marketingtechnológiákat, nem meglepő módon modernségük ellenére néhány ezek közülük még így is több ezer éves... Ilyen a door to door kampány, a mozgósítás, a nagygyűlés. Számos egyéb eszköz csupán a technika fejlődésének üteme miatt nem került használatra korábban, de az elmélet egy srófra jár; ilyenek a telemarketing, direkt marketing, a televíziós reklám stb. Érdekes, ahogyan a bemutatott marketingeszközök fokozatosan kopogtattak be hozzánk is.

Ehhez tartozik még a kötet egyik – a hazai olvasók szempontjából nézve legalábbis –gyengésege, ugyanis a szerző legtöbbször olasz példákat villant fel, ráadásul nem is minden esetben a legismertebbeket. Megeshet, hogy a magyar olvasóközönség nem eléggé járatos napi szinten az olasz belpolitikában, így egyes példák nem sokat mondanak vagy éppenséggel félrevezetnek. Hiányoltam továbbá a negatív példákat, a baklövések bemutatását is. Ezek felvillantása sok esetben legalább olyan tanulságos lehet, mint a pozitív esetek feldolgozása. Talán még érthetőbbek is, mint a konkrét, kevésbé ismert olasz történetek. Még több sztori talán jót tehetett volna a kötet szövege olvasható nyosságának is, ha már a cél nem egy száraz tankönyv prezentálása volt.

Azt is itt kell megjegyeznünk, hogy az olasz belpolitika sokkalta sűrűbben produkál választásokat, mint a magyar, ebből is adódhat némi szemléletbeli eltérés. Nem is beszélve az olasz és a magyar habitus közötti eltérésekről: Mazzoleni például pozitívként jegyzi meg, ha egy politikai szereplő bátran gesztikulál a televízióban; egy magyar honfit vélhetően idiótának tartának hasonló körülmények között... Sajnálatos az is, hogy példájának túlnyomó részét az 1994-es olasz kampányból citálja, és ezen a gyorsan fejlődő területen a majd' 10 évnyi különbség időben annyira távol esik, hogy sokszor nehéz kihámozni bármiféle értelmes párhuzamot. Az is tény ugyanakkor, hogy Berlusconi Forza Italiája ekkortájt bontott zászlót és egyben diadalmaskodott is, érdemes lehet tehát odafigyelni a párhuzamokra. Mint ahogy számos párhuzam figyelhető meg az egyes bevetett marketingeszközök terén is; mostanra az arzenál csaknem azonos.

Rendkívül értékes képet ad a kampány körül sündörgő szakértőkről, megismerhetjük a politikai tanácsadókat, imázsstratégákat, spindoktorokat (ez utóbbiak elsősorban azért felelősek, hogy a hírekből sikerüljön mindig pozitív üzenetet kihozni az adott politikusra, pártra nézve). Tanulságos a televízió választási hirdetéseivel kapcsolatos rész is, amely kritikai reflexiókkal zárul. „A televízió living-room kampánnyá változtatta a választási kampányokat, eladdig, hogy a televízió folytán olyan, mintha a jelölt lenne ott minden egyes otthonban, nem

csupán az aktivista” – idézi a szerző D. D. Nimmót, aki szerint „a célközönségbe való behatolás finom technikái és a kereskedelmi szakértelem igénybevétele, amelyek a televíziós eszköz cinikus használatával a jelöltek és a választók közötti intim, interperszonális tér illúzióját kínálják, lerombolják a politikai tereket”. (142. o.) Számos borús jóslatot fest még fel Mazzoleni, de végül megkönnyebbülten vehetjük tudomásul, hogy „a dirty politics már jóval az »inkorrekt« és »erkölcstelen« televíziós reklám elterjedése előtt is létezett”. (144. o.)

A nem kevésbé izgalmas hatodik fejezet a választási kampányok tömegkommunikációs tálalását tárgyalja. Megvizsgálja a politikai kampány napirendjét, ezen belül is az egyes médiumok és egyes politikai aktorok szerepét. Itt is rávilágít – kissé redundáns módon – a média és a politikusok közötti kölcsönös függésre, a hírehségre és a hírekbe való bekerülés éhségére. Elgondolkodtató önigazolási effektusra hívja fel a figyelmet, amikor ezt írja: „ha sok újság különböző okok miatt rossz fényben tüntet fel egy pártot vagy jelöltet vagy azoknak néhány kezdeményezését, nyilatkozatát, akkor a többszörös tálalási rendszer miatt – amely szétszórja, majd újra felfogja ugyanazt a hírt a tájékoztatás egész világában – beindul az önigazolás mechanizmusa, amely az érdekelt politikai alanyoknak nagy problémát okoz abban, hogy újra pozitív képet adjanak magukról”. (149. o.) Végigveszi a tömegkommunikációs tálalás jellemzőit és fajtáit, a hírszelekció fontosságát és jellemzőit, a kampányinformáció csomagolását, a politikai hírek műfajait.

Érdekes olvasmány a közvélemény-kutatásokra vonatkozó megállapítások összegzése, amelyből kiderül, hogy ezek a kutatások tulajdonképpen sokkal kevesebbet árulnak el a valóságról, mint amennyire maguk is alakítják azt. „Meghatározó súlyuk van a jelölésben és a kampány előkészítő szakaszában, mivel eszközei a vetélkedésben részt vevő felek erőviszonyai meghatározásának, egyben elemei a pártok és az esetleges jelöltek közötti tárgyalásnak, valamint ürügyül is szolgálhatnak az ellenfél megtámadásához.” (173. o.) A közvélemény-kutatásokért azért is hálás a média, mert ezek a számadatok rendkívüli módon le tudják egyszerűsíteni a világot, önmagukban is hírértékűek, ráadásul remekül dramatizálhatóak; egyszóval tökéletesek arra, hogy a sajtó címdalra tűzhesse őket. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a jól ismert tényt sem, hogy a közvélemény-kutatások önbeteljesítőek is lehetnek, de legalábbis visszahatnak vizsgált tárgyukra, a közvéleményre.

A fejezet zárásában Mazzoleni bemutatja, hogy a választási kampány tálalása hat a politikai szereplőkre is, akik a szabályszerűségekhez alkalmazkodva igyekeznek híreket szolgáltatni, igazodnak a lapzártákhoz, rövidítenek mondataikon és mondánivalójukon, emészthetővé teszik a politikát a nagyközönség számára. (Ehhez kapcsolódik a kritikai reflexió, amely cinkos-

sággal vádolja meg az újságírókat és a politikusokat, a politikusok mozgásterét behatárolja, ráadásul olyan kiválasztódást érvényesít, amelyben a „legtelegénebb” személy lesz a politikai vezér, és nem pedig a szakmailag legrátermettebb.) E fejezet érdekessége az is, hogy a kötetben ez az egyetlen hely, ahol bőségesen találunk ábrákat, táblázatokat és grafikonokat, ezek hiánya kimondottan feltűnő a többi fejezetben.

Korábban említettem, hogy maga Mazzoleni is hivatkozik arra, hogy interdiszciplináris tudományágat mutat be. Megítélésem szerint a kötet záró két fejezete épp ennek az elképzelésnek esett áldozatul. A VII., a politikai kommunikáció hatásai és következményei címet viselő fejezet nem illeszkedik szervesen a kötetbe, már címe is azt sugallja, hogy nem teljesen letisztult a helye. Mazzoleni elméleti részletekbe merülve, véleményem szerint feleslegesen vizsgálja az üzenetekre és a kibocsátókra vonatkozó változókat, a tömegkommunikáció keretbe foglaló szerepét, és sok egyéb bizonyára fontos területet, amelyek valóban hasznos kifejtéséhez a könyv nem kínál megfelelő terjedelmet.

Ha az elméleti megállapítások túlburjánzása igaz volt a hetedik fejezetre, akkor még inkább az a könyv zárófejezetére. Kicsit erőltetett módon hozza elő Mazzoleni a politikai szocializáció területét, s noha valóban sok összefüggés található a politikai kommunikációval, ez a rész inkább csak az interdiszciplinaritás újbóli igazolása miatt lehetett fontos a szerzőnek. Kicsit jobban védhető a tájékozott állampolgárról és a politikai részvételről szóló rész, de a kötet enélkül is teljes egész lenne.

A zárófejezet azonban így is tartalmaz egy rendkívül messzire vezető, bölcs és egyben önkritikus megállapítást, amikor a választó szavazásról való döntését „központi rejtélynek” nevezi. Való igaz, hogy ameddig nem tudjuk pontosan, hogy a választópolgár mi alapján dönt arról, hogy elmegy-e szavazni, és ha igen, akkor mire voksol, addig semmit se tudunk. „A választás indítékait megérteni annyit jelent, hogy megértjük a hatalomért folyó játékot, hogy azt esetleg irányítani is tudjuk (...) senki sem tudja igazán, milyen hatása van a televízióknak (...), akik kutatni szándékoznak ezen a téren: ne legyenek illúzióik a tekintetben, hogy univerzálisan érvényes paradigmát tudnak felállítani a tömegkommunikáció hatásáról a politikai viselkedésre.” (227–231. o.) Valószínűleg ez a bizonytalanság, ez a „nem tudás” a garancia arra, hogy a politikai kommunikáció játszmaí hosszú-hosszú ideig megjósolhatatlan kimenetelű játékok maradnak, és hogy a terület még számos kiváló kutatási területet kínál az önként jelentkezőknek.

Szokács Kinga fordítása szépen követhető, olvasmányos, bár néhol szóismétlésre bukkanhatunk, az angol szakkifejezéseket pedig nem minden esetben próbálja meg megmagyarázni, érthetővé tenni. A könyv borítóján egy jól eltalált, kifejező kép lát-

ható. Egy torzonborz, ősz szakállas bölcs – feltehetően egy piac-
téren – magyaráz az őt körbeálló, áhítattal figyelő közönségé-
nek. Az agóra persze sokat változik, fejlődik, alakul. De a lényeg
nem; továbbra is a meggyőzés, a rávezetés marad a politikai
kommunikáció középpontjában. A kötet szép kiállítású darab, vi-
lágos, kezelhető, mutatós példány.

* * *

Szintén fontos témájú könyvet jelentetett meg a Sárközy Erika
sorozatszerkesztésében készülő Erasmus könyvek sorában az
Akadémia Kiadó. Mazzoleni könyvéhez hasonlóan itt is a vá-
lasztók megnyeréséhez vezető útról, a politikai kommunikációról
esik szó, azonban annak egy sokkal lényegretörőbb részéről:
a választásokat megelőző kampánykommunikációról.

A tanulmánykötet a 2002-es országgyűlési választások kom-
munikációjának egy-egy speciális aspektusát dolgozza fel, elég-
gé változó színvonalon. A vizsgált területek kétségkívül jelentő-
sek, eddig – és főleg hazai vonatkozásban – feltáratlanok. A kö-
tet egyértelmű értéke, hogy a tanulmányok többsége azért ma-
gas színvonalú, újat is mondani tudó mű. Ez már csak azért is
fontos, mert egyelőre nem tolonganak a politikai kommunikáci-
óval, ezen belül is a kampánykommunikációval foglalkozó mű-
vek; ezen a területen nyomasztó az elmaradásunk a nemzetközi
politikatudományi szakirodalommal szemben.

Nyilvánvalóan vita tárgya lehetne, hogy miért pont ezt az öt
tanulmányt, miért ezt az öt témát tartották fontosnak kötetbe
rendezni. A dolog természetesen védhető, hiszen témáját tekint-
ve egyik dolgozat sem lóg ki a sorból, de bizonyos, hogy lehetett
volna egyéb, a 2002-es választáson megjelenő új kampánykom-
munikációs elemet is vizsgálat tárgyává tenni. Nem kizárt, hogy
gombhoz a kabát módjára a meglévő tanulmányokat gyűjtötték
össze, semmint előre kigondolták volna, hogy miről is kellene
szólnia ennek a könyvnek. Ennek ellenére ambiciózus célt jelöl-
nek meg a szerzők a könyv bevezetőjében. A cél tehát „egyrészt
az, hogy többet tudjunk meg a magyar politikai élet bizonyos
jellemzőiről, másrészt – s ezt tekintjük a kutatás kiemelt aspek-
tusának – a politikai kommunikáció működési mechanizmusá-
ról szerettünk volna mélyebb ismereteket szerezni” – írják.
Kérdés tehát az, hogy ez a mély mennyire mély, megtudunk-e
valamit a politikai kommunikáció működési mechanizmusáról.

Hogy az öt tanulmány a fontos téma ellenére sem képes igazán
fontos könyvvé formálódni, annak több oka is van. Egyrészt az
olvasónak olyan érzete lehet, mintha némely szerző csupán ujj-
gyakorlatnak tekintette volna vonatkozó tanulmányának elkészí-
tését, részben a már általa is leírt gondolatok miatt, másrészt a
sokat ígérő bevezető ellenére sem ásott le a téma mélyrétegeibe.

Magasra teszi a lécet a többiek számára mindjárt az első dolgozat. Kiss Balázs tanulmánya a tabloidizáció (bulvárosodás) és a perszonalizáció jelenségével foglalkozik. (A témában emlékeztetes előadást is tartott már Kiss a *Hol a határ?* konferencián, amelynek anyaga később kötetben is megjelent.¹⁾ A téma is hálás bizonyos tekintetben, hiszen kétséget kizáróan új és nagyon fontos jelensége volt a tavalyi kampánynak a vezérek mögé rendeződés, és a politika „felhígulása”, fogyaszthatóbbá tétele. Kiss bemutatja, hogy a perszonalizációnak két eltérő jelentése is van. Egyik a vezéresedés, „vagyis a kampánytörténesek és -üzenetek áttevődése a szervezetekről a személyekre”, másik pedig a popularizálódás, ami a politikai történeseknek az „egyszerű emberek” életén keresztül történő megjelenítését jelenti. A tabloidizáció három rétegben is végbemegy a hírszolgáltatáson belül. Egyrészt a bulvár kiszorítja a minőségi sajtót a standokról és a hullámhosszokról. Másrészt az egyes orgánumon belül is egyre nagyobb helyet foglalnak el a bulvárnak minősíthető cikkek, illetve műsorok, végül pedig az egyes cikkeken, műsorokon belül is átveszi a teret a bulvárosodó hangnem, létrejönnek a hibrid műfajok.

A bulvárosodás folyamatát gyakorlatilag fokról fokra végigkövethettük, követhetjük az elmúlt és elkövetkező években, de a vezéresedés vadonatúj elem volt a tavalyi választáson. (Legalábbis abban az értelemben, hogy egyértelműen két „vezér” között zajlott a küzdelem, közülük és nem pártok közül választott a szavazók túlnyomó többsége.) Kiss remekül mutatja be, ahogyan Medgyessy fokozatosan vezérként jelenik meg a kampányban (Orbán Viktor esetében ez kevésbé volt újszerű), végigveszi az egyes fontosabb beszédek tartalmát, az országjárás jelentőségét, az MSZP miniszterelnök-jelöltjének magától a párttól való megkülönböztetését.

Megítélésem szerint a dolgozat kevésbé jól sikerült része az a néhány gondolat, amely azt boncolgatja, hogy Medgyessy mennyiben volt a legalkalmasabb jelölt a szóba jöhető szocialista jelöltek közül. Ugyan itt is értékes megállapításokat olvashatunk, de valahogy túl sok a talány, túl sok a feltételezés és kevés a biztos információ az érvek között. (Ideértem azt is, hogy Kiss úgy kalkulál Medgyessy SZT-múltjával, mintha ez alapvetően meghatározta volna a szocialisták stratégiáját, noha erről végképp semmi bizonyos nem tudható. Ráadásul a D-209-ügy még többször visszaköszön a tanulmányban. Ha már belemegy Kiss ennek a helyzetnek az elemzésébe – szükségtelenül –, akkor el kell mondani, hogy nagy valószínűséggel az általa feltételezettnél jóval bonyolultabb folyamatok és erőviszonyok alakítják ki, hogy ki legyen végül a jelölt.)

A dolgozat jogosan időzik el a későbbi miniszterelnök verbális képességeinek vizsgálatánál, hosszan elemezve a miniszterelnöki vitát megelőző taktikai vitát is. Visszagondolva a tavaly

márciusi–áprilisi időszakra, abszurdnak hat, hogy a két vezető párt heteken keresztül vitatkozott a vitáról, plazmatévékről, a vita feltételeiről. Felsejlik a kép, amint Medgyessy Péter óráját nézegetve (amelyről később szórólapokon tudtuk meg, hogy milyen nagyon drága) toporog a Béke Szállóban, és konstatálja, hogy Orbán Viktor, ígéretének megfelelően, tényleg nem jött el. Másfél év távlatából visszanezve egészen bizonyos, hogy másféle gondolatokat ébreszt ez bennünk, mint annak idején, de Kissnek tökéletesen igaza van, amikor ezt annak illusztrálására használja fel, hogy a jelöltek összecsapásának fontosságát kiemelje, mint a vezéresedés egyértelmű jelét.

Orbán vezérként való bemutatása természetesen könnyebb feladatnak tetszik. A Fidesz jelöltjének „a ciklus alatt végig különleges médiakörítésben volt része, sokszor egyszerűen azért, mert olyan eseményeket hoztak létre tudatosan körülötte, melyek újabb és újabb oldaláról ismertették meg az állampolgárokkal. Vendégül látta állampolgárok százait a Parlament épületében, segítkezett az árvízi gátakon, láttuk körmenetben és futballmérkőzésen, vett át egyetemi díszoklevelet és kapott kécsókot, társalgott nagy országok vezető politikusaival és »kisemberekkel«, megtudtuk, hogy nem veri a feleségét, viszont gondosan neveli gyerekeit.” (22. o.) Érzékletes leírás, amely jól támasztja alá a vezéresedés tételét.

Nagyon izgalmas a tanulmány azon része, amely a personalizált támadásokról szól. Egyértelmű, hogy a vezéresedés végbemenetele után már nem a pártot, hanem magát a leadert kell támadni, és ezt a két oldal eltérő sikerrel oldotta meg. Kiss szerint jellegzetes példája volt a vezér támadásának dr. Kende Péter botránykönyve, amely alkalmas volt Orbán Viktor démonizálására. Kiss szerint a jobboldali sajtó nem kapcsolt időben, vagy nem vették komolyan, hogy Medgyessy az utolsó pillanatokig is miniszterelnök-jelölt marad, ezért több irányba próbáltak tüzelni. (Az, hogy a jobboldali sajtó arra számított volna, hogy Kovács László lép Medgyessy helyére, szintén Kiss kevéssé bizonyítható feltételezésesei közé sorolandó.)

A dolgozat hátralévő részében a popularizálódással foglalkozik, bemutatja, hogy sajtó egyre inkább hajlamos arra, hogy a politikát ne nagy összefüggések rendszereként, hanem az átlagember életére gyakorolt hatások bemutatása révén tálalja. Megvizsgálja „a hétköznapiság” taktikáját, amelynek legjellegzetesebb példája az a száznapos program volt, melynek révén bárki kiszámolhatta magának, hogy neki személy szerint hány forintot hozna a kormányváltás. A „vezér popularizálódása” a megszokott tétel szerint a leader nép közé vegyülését, a „kisemberek” gondjával való megismerkedést jelöli. Jócskán láthatunk erre példát mindkét oldalon.

Dányi Endre nem merül bele aprólékosan a tavalyi választás részleteibe, hanem inkább kurrens elméleti háttérrel, dicsére-

tesen messziről indítja útjára a posztmodern kampánytechnikákról és az ellenőrzés válságáról írott dolgozatát. A választás itt inkább csak apropó a valóban tanulságos elmélet megfogalmazására. A tanulmány kitűzött célja, hogy a kampány példáján mutassa be, hogy az új technológiák tömeges használata milyen kihívásokat jelent a politikai rendszer szereplői számára; állítása szerint az új, decentralizált technikák (e-mail, sms) képesek átalakítani a politikai kommunikáció korábbi szabályait. (Az állítás végül csak részben nyer igazolást; egyelőre csak annyit mondhatunk ki, hogy kismértékben mindenképpen képes módosítani azt, de átalakításról egyelőre nincs szó.)

A dolgozat célja, hogy három egymástól függetlenül kezelt elmélet szintézisét teremtsen meg. Az első a kontrollforradalmat, vagyis az információáramlást ellenőrző szervek a digitális kódolás miatti nehézségeit mutatja be. Az interneten lévő tartalmat könnyű tárolni, másolni, formálni, reprodukálni és a „megszokott” kapuőröket kicselezve továbbítani is. (Ez a jellemző két irányban is kifejti hatását, hiszen kétségtelenül rendkívül demokratikus információáramlást tesz lehetővé, de remekül tudja hasznosítani, hogy mást ne is említsünk, a nemzetközi terrorizmus is.) Dányi Grove elméletére hivatkozva jegyzi meg, hogy ezek a változások magát a rendszert változtatják meg, és kialakul a kontrollválság. (45. o.) A második elmélet, az e-demokrácia (ez egyébként a Dányi-Sükösd-féle műhely² névadója is), amely a nép uralmának kiüresedett fogalmát lenne hivatott felváltani, de legalábbis árnyalni. Az e-demokrácia a technoutópisták szerint út lehet a közvetlen demokrácia, az „intelligens közösség” megvalósulásához, míg mások, a technorealitások és technopessimisták; borúlátóbbak az emberi kapcsolatok felbomlásától, pszeudoközösségek létrejöttétől, sőt az állami felügyelet kiterjedésétől és a nyilvános tér szétaprózódásától tartanak. A harmadik elmélet a „tartalomszolgáltatás vs. személyközi kommunikáció” vita bemutatásához kapcsolódik. Dányi vázolja a mostanában divatos „vírusmarketing” fogalmát, és ezzel jut el a 2002-es választásokig; az elméletek bemutatása után a gyakorlati résszel is foglalkozik. Láthattuk, hogy a tartalomszolgáltatás területén nem mutattak sok újdonságot a mértékadó pártok, nem igazán tudtak mit kezdeni az interaktivitás nyújtotta lehetőségekkel sem. Ugyanakkor az újfajta kommunikációs csatornák (e-mail, sms) valóban forradalmasíthatják a politikai kommunikációt, amint erre jó példa volt (vö. kontrollvesztés), ahogy az MSZP által meg nem szervezett, spontán nagygyűlés alakult ki a Vörösmarty téren, amíg a prominensek a Gerbaud-ban beszélgettek egymással. A vírusmarketingre számos másik példát is hoz a szerző a Nyílt Társadalom Intézet (OSI) által összegyűjtött e-mail, és sms archívumból³, és ezek között sok akad, amely alkalmas volt a mozgósításra, aktivitás fokozására. A szerző tehát gyakorlati

példákon keresztül illeszti közös modellbe a három elméletet, fontos lépést téve a későbbi kutatások felé. Ugyanakkor, amint erre korábban Dányi is utal, a technikai változások annyira gyorsak és olyan sokirányúak, hogy nincs rá garancia: akár a közeljövőben teljesen másfelé ne forduljanak, és a csak kiforróban lévő elméletek bizonyos értelemben máris talajukat veszítik.

Reményi Andrea Ágnes munkája a 2002-es kampányviták interakciós elemzésére vállalkozik. (Négy vitát vett fel a vizsgáltak közé, ebből csak három [Pokorni–Kovács, Medgyessy–Orbán, pártelnökök a tv2-n] zajlott az országgyűlési kampány keretében, a negyedik elemzett vita a főpolgármesterek közötti volt.). Az izgalmas kutatás vizsgálja az interakciós jelenségeket, ezek a kérdések, a válaszadás és válaszmegkerülés, a vitapartner vagy a közönség megszólításának témája, a témaváltás, a beszédmennység, a szóátadás, a közbevágás és a hezitációs lehetőségek. A szerző közvélemény-kutatási adatokkal vázolja fel, hogy milyen jelentősége van a nagyközönség várakozásainak a vita végeredményének megítélésében, és az sem árt, hogy – mivel talán kevésbé ismert területről van szó – a megszokottnál hosszabban mutatja be a konverzációelemzés, interakciós elemzés kutatási folyamatát. Alapos jellemzést olvashatunk a kampányvitákról is, amelyek legfőbb célja természetesen nem egymás, hanem a közönség meggyőzése. Azt is megjegyzi, hogy a kampány utolsó fázisában tartalmilag újat mondani már nem lehetséges, ezért a meggyőzés inkább retorikai, semmint tartalmi kérdés. Ebben a részben mutatja be az elemzett viták reguláris rendjét is. Véleményem szerint, ha már ilyen alaposan mutatja be ezeket a szabályokat, akkor akár érdemes lett volna azt is megmutatni, hogy ezek a szabályok milyen konkrét befolyással lehetnek a vita kimenetelére, de ez sajnos hiányzik a tanulmányból.

Ezt követően már a konkrét viták elemzése következik, megfigyelhetjük, hogyan gyakorolt kontrollt az idő és a megszólalás joga felett Kovács László és Pokorni Zoltán, vagy éppen hogyan teljesített ezen a területen Medgyessy Péter és Orbán Viktor. A közbevágás technikájának elemzésére jól adta magát a tv2-n lefolytatott emlékezetes pártelnöki vita, ahol a rendelkezésre álló idő nagyobbik részében egynél több szereplő beszélt egyszerre; valóban „egymás szájából” szedték ki a szót.

A tanulmány kicsit talán túlrészletezett eleme az időhatárok betartásáról szóló, ebben ugyanis a moderátorok teljesítményét veszi górcső alá, akik ugyan kétségtelenül alakítói lehetnek egy-egy vitának, de kampánykommunikációs szempontból nem érdemes elemezni a mutatványukat. (Ennek ellenére érdekes ismét látni, hogy például hogyan folyt szét, hogyan kúszott fel 110 helyett 140 percesre a Kovács–Pokorni-vita Betlen János moderálása alatt, és hogyan tartotta be a pontos műsoridőt Bárdos

András a Medgyessy–Orbán-vitán.) Paradox ugyan, de ezeket a technikákat a moderátor újságíróknak, mint szakembereknek pontosan kellene ismerni és alkalmazni, míg a politikusok meggyőződésük szerint egy-egy kiragadott helyzetben kevésbé voltak tudatában annak, hogy amit tesznek az éppen – példának okáért – a „témák interpretálása feletti kontroll”.

A dolgozat talán legszemléletesebb fejezete az, amelyben a szabályszegéseket mutatja be Reményi az egyes vitákon keresztül. Ilyen „szabályszegéseknek” számít a közbevágás, amelyet a tv2-s pártelnöki vitán érzékeltet jól a szerző. A másik ilyen szabályszegés a másik fél megszólítása, illetve ennek elhárítása, amelyet, az előzetes megegyezés szerint kerülniük kellett volna a főpolgármester-jelölteknek, mégis több kísérlet történt Schmitt Pál megszólítására a két másik jelölt részéről. Reményi két konklúziót von le, az egyik szerint „a vitában nemcsak a racionális, vagyis argumentációs szinten érdekeltek a résztvevők abban, hogy partnerük/partnereik fölé kerekedjenek, hanem viselkedés, így a nyelvi viselkedés szintjén is”. (96. o.) Másik konklúziója szerint a résztvevőkön, a közönségen és a moderátoron kívül az is szükséges ahhoz, hogy a vita valódi kampányvitává váljon, hogy a vitatkozó felek interakcióban legyenek, mondanivalójukat egymásra vonatkoztassák.

Kicsit kilógónak érzem a kötetben az egyik szerkesztő, Schleicher Nóra tanulmányát a női politikusi szerep nyelvi konstrukciójáról. A dolgozat felvázolt célja, hogy a társadalmi nem (gender) és a nyelvhasználat kapcsolatára vonatkozó elméletek, kutatások eredményeit felhasználva választ keressen arra, hogy milyen lehetőségei vannak a nőknek a politikai szférában való megnyilvánulásra, és hogy milyen szerepvárásoknak kell megfelelniük ahhoz, hogy az adott női, illetve politikusi szerepeket betölthessék. Hogy a cél elérése kétségesen teljesíthető, az már akkor kódolva lett a dolgozatban, amikor az elemzés tárgyául Dávid Ibolya a fent már említett tv-2-n lévő pártelnöki vitában való szereplését választotta. Nyilván szubjektív a dolog, és nem is reprezentatív a minta, de még nem találkoztam olyan emberrel, aki Dávid akkori alakítását az éppen őmiatta emlékezetessé vált vitában ne nagyon gyengének ítélte volna. Az egyöntetűen elmarasztaló ítélet és a kirívóan sikerületlen szereplés alkalmatlanná teszi ezt a tv-műsort, hogy egy ilyen jellegű elemzés tárgyává váljon (szemben például Reményi tanulmányával, amelyhez ideális választás volt). Ráadásul Dávid kampánybéli szereplése nem volt hangsúlyos, szinte alig jelent meg a kortesidőszak alatt. Ha már ezt a témát dolgozza fel Schleicher, mindenképpen indokolt lett volna más női példát választania (akár Lendvai Ildikó, akár Szili Katalin szereplésére gondolva vissza).

Érdekes viszont a különböző feminista irányzatok bemutatása (liberális, radikális, illetve posztmodern feminizmus). Majd

részletekbe menő elemzést olvashatunk a gender és a nyelvhasználat összefüggéseiről és a különböző modellekről. Ezt követően mutatja be kutatásának másik rétegét, amivel, megítélés szerint ugyanaz a gond, mind Dávid Ibolya szereplésének kiválasztásával. Jelesül, az elemzésre kiválasztott negyvenkettő cikk (ami egyébként nem túl sok) olyan helyekről került kiállításra, amelyek leegyszerűsítik, egyben deformálja a kutatás eredményét. Nem lehetünk meglepve, hogy a bulvár Mai Napban megjelent 9, a konzervatív Magyar Nemzetből származó 16 (!) és a szélsőséges Magyar Demokratából kivett 1 cikkben valóban könnyűszerrel rá lehet bukanni olyan dehonesztáló kifejezésekre, amelyek bármelyik feminista tételt alátámasztják. Ezzel áll szemben például a Népszabadságból kiállított mindössze 5 darab, vagy a Magyar Hírlapból származó 7 darab írás. Különösen kínosnak érzem, hogy a tételek igazolására a vizsgálat tárgyává teszi Staller Ilonát, alias Ciccolinát is, úgyis mint magyar politikusasszonyt, ami önmagában olyan képtelenség, hogy némiképp komolytalanná teszi a kutatást. A nemzetközi genderdiskurzus nem kifejezetten pornószínésznőknél alapszik, még akkor sem, ha valamelyiküknek politikai ambícióik is vannak. (Ráadásul miért csodálkoznánk, hogy a Mai Nap kétértelmű utalásokat tesz az expornóosztárral kapcsolatban? Vagy Schleicher miért idézi több helyen is tételeinek alátámasztásául a köztudottan magyar nyelvi problémákkal is küszködő Ciccolina „Hát záporosó, zivatar én úgy sírtam” kifejezését?) Máshol pedig politikusnők kifejezésébe magyaráz bele olyan kitételeket, amelyeket nem mondtak. (Lendvai, 110. o.) Ugyanezt az erőltetett belemagyarázást éreztem a diskurzusszervező metaforák esetében is.

Dávid Ibolya tv-2-n történő szereplését a Reményihez hasonló eszközökkel elemezni a szerző (együtt elhangzó beszéd, beszélőváltás, metadiskurzus). A levont tanulságok persze alátámasztják a kiindulást, „Dávid a műsorban a férfiakéhoz hasonló politikusi szerepben jelenik meg. (...) A történelmi-társadalmi okoknál fogva a politikusi szerep és a férfi szerep között szoros megfelelés van, a szerepvállalások hasonlóak. Dávid tehát a politikusi szerepvárásokhoz igazodva a férfiszerephez is igazodik, sőt, azt is mondhatnánk, azt el is túlozza.” (130. o.) De hogy azért ne maradjunk csak az átvett férfiszerepeknél, a szerző még felkeresi Dávid Ibolya honlapját, ahol – minő szerencse – a női szerepre is talál példákat, öltözködési tanácsok, receptek, családi fotóalbumok képében. Schleicher végül a két szerep elegyítésének helyes arányának tudja be Dávid kedvező népszerűségi mutatóját is.

A kötet zárótanulmányát a Hegyesi Adrienn–Melegh Attila szerzőpáros jegyzi, és az Orbán–Nastase-egyezmény és a státustörvény sajtóbeli reprezentációjának és diskurzív rendjének elemzésére vállalkozik. A téma roppant érdekes, de meg kell je-

gyeznünk, hogy annyira egyedi és egyszeri vitáról van szó, hogy a kampánykommunikációra vonatkozóan hosszú távú következtetést szinte lehetetlen levonni belőle. Érzik ezt a szerzők is, akik a szorosan vett kampánykommunikációt közvetlenül nem érintő aspektust, a Kelet–Nyugat-diskurzust vizsgálják talán a legmélyenszántóbban.

Miután bemutatják a módszertani eljárást, felvázolják a státustörvény, majd az egyezmény vitájának hullámait, eseménytörténetét. Majd érdekes fejtegetés következik a vitában megjelenő narratívákról, az egyes narratívák visszaszorulásáról, újabbak megjelenéséről. Ennek fényében nagyon tanulságos a napisajtó elemzése, amely megmutatja, hogy mely elemeket boncolgatott a „kormánypárti Magyar Nemzet” és melyeket a „három ellenzéki napilap”. A legaktívabb a Magyar Nemzet volt, amely például egyszer sem nevezte az Orbán–Nastase-egyezményt „paktumnak”, és az ellenzék tevékenységét sűrűn „hecckampánynak”, és „pánikkeltésnek” minősítették. Elemzik még egyes civil szervezetek és magánszemélyek részvételét a vitában. Természetesen önálló tárgyalást igényelt a „külföldi munkavállalók” kérdése is, amelyekkel kapcsolatban az ellenzéki lapok nemritkán használják az „előzönlik”, „zúdul” kifejezéseket, sőt még egy erősen sovíniszta-gyanús karikatúrát is bemutatnak a Népszavából.

A diskurzuselemzések között fontos helyet kap a nemzeti diskurzus, „amely a státustörvény és annak megalkotását nemzeti közösségi cselekvésként állítja be”. (154. o.) Ebben a diskurzusban jelenik meg leginkább a patetikus nyelv, a „felemelkedés” témaköre. Ehhez szorosan kapcsolódik a kisebbségvédelmi, transznacionális etnikai jogi diskurzus, amely a kisebbségekben élők egyénileg és kollektíven megélt hátrányos helyzetét és az állammal szembeni kiszolgáltatottságot hangsúlyozza. Egy másik diskurzus volt a státustörvény kapcsán a liberális jogkiterjesztés és diszkriminációellenesség, valamint egy másik a munkaerőpiac, avagy az állam szociális védelme. A már feljebb hivatkozott Kelet–Nyugat-diskurzus elemzésével zárul a tanulmány – és így a könyv is. A diskurzus „különböző formákban a világ társadalmait rendezi el egy Kelet–Nyugat-lejtő vagy hátrévonás mentén, amely felosztás értelmében a Nyugat civilizációs és fejlődési szempontból a történeti fejlődés csúcspontja és a többi közösség ehhez képest rendezhető el.” (162. o.) A téma kifejtése magas színvonalú és érdekes, de kérdéses, hogy ennek a kampánykommunikáció szempontjából nem elenyésző-e a szerepe.

Ez utóbbi a legnagyobb gond a valóban fontos témát boncolgató egész könyvvel is. Nem bizonyos, hogy a legjellemzőbb, legfontosabb aspektusokat elemző tanulmányokat választották ki, ráadásul a változó színvonal miatt lehetetlen egységesen megítélni ezt a kötetet. Annyi bizonyos, hogy a kampánykom-

munikáció, a politikai kommunikáció kevésbé feldolgozott a hazai szakirodalomban, így minden olyan művet örömmel kell fogadnunk, amely kísérletet tesz ennek bővítésére.

JEGYZETEK

¹ Sükösd Miklós–Vásárhelyi Mária (szerk.): Hol a határ? (Élet és Irodalom Könyvek. Budapest, 2002)

² eDemokrácia Műhely, www.edemokracia.hu

³ <http://www.osa.ceu.hu/kampanyarchiv/>

KÖNYVFIGYELŐ

Új könyvek válogatott bibliográfiája

2003. második negyedév

JOG

NAGY Csongor István–PAPP Imre–SEPSI Tibor (szerk.)
Parlamentek Európában. Összehasonlító parlamenti jogi tanulmányok. Budapest: Parlamenti Módszertani Iroda, 2003.

NÉMETH János – PÁLFFY Ilona (szerk.)
Az Alkotmánybíróság határozatai, 2002. Budapest: Magyar Hivatalos Közlönyk., 2003.

POKOL Béla
Jogsociológiai vizsgálódások. Budapest: Rejtjel, 2003.

KOMMUNIKÁCIÓ

SÁRKÖZY Erika–SCHLEICHER Nóra (szerk.)
Kampánykommunikáció. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003.
(Erasmus könyvek)

KÜLPOLITIKA

DOBROVITS Mihály–UDVARVÖLGYI Zsolt
Gondolatok Magyarország EU-n kívüli külpolitikai törekvéseiről. Budapest: MTA PTI, 2003.
(Integrációs tanulmányok 15.)

KISS J. László
Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában.
Budapest: Teleki László Alapítvány, 2003.

PÁRTOK, PÁRTRENDSZEREK

Magyarországi pártprogramok.
1. köt. 1867–1919. (Szerk. Mérei Gyula, Pölöskei Ferenc.)
2. köt. 1919–1944. (Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc,
Pölöskei Ferenc.)
Budapest : ELTE Eötvös K., 2003.

POLITIKAELEMÉLET

CONQUEST, Robert
Kegyetlen évszázad. Budapest: XX. Század Intézet, 2003.

CSIZMADIA Ervin
A politika és az értelmiség. Pártok, agytrösztök, hálózatok.
Budapest: Századvég, 2003.

KENDE Péter
Még egyszer a párizsi toronyból. Kortörténeti és politikael-
méleti esszék, 1973–2003. Budapest: Új Mandátum, 2003.

SARTORI, Giovanni
Összehasonlító alkotmánymérnökség. A kormányzati rend-
szerek strukturái, ösztönzői, teljesítményei. Budapest: Akad.
K., 2003.

POLITIKAI FILOZÓFIA

SZABÓ Miklós
Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus történe-
te (1869–1918). Budapest: Új Mandátum, 2003.

TÁRSADALOM- ÉS POLITIKATÖRTÉNET

BECK, Ulrich
A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba. Buda-
pest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság: Szá-
zadvég, 2003.

BÍRÓ Dávid
A globális felmelegedés politikatörténete. Budapest:
Napvilág, 2003.
(Politikatörténeti füzetek 19.)

BOZÓKI András
Politikai pluralizmus Magyarországon, 1987–2002. Budapest:
Századvég, 2003.

GAZSÓ Tibor–GIRÓ-SZÁSZ András–STUMPF István (szerk.)
Ígéretek sodrásában. A Medgyessy-kormány első éve. Buda-
pest: Századvég, 2003.

KOLKO, Gabriel
A háborúk természetrajza a lejújabb kori történelemben. Új
háborús korszak kezdete? Budapest: Napvilág, 2003.
(Politikatörténeti füzetek 20.)

MÉSZÁROS Tamás
Rendkívüli állapot. Budapest: Magyar Könyvklub: Közsze-
replők Európai Akadémiája, 2003.

NOLTE, Ernst
A fasizmus korszaka. Action française. Az olasz fasizmus. A
nemzetiszocializmus. Budapest: XX. Század Intézet, 2003.

ORBÁN Viktor
A történelem főutcáján. Magyarország 1998–2002. Budapest:
Magyar Egyetemi K., 2003.

RAINER M. János (szerk.)
Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer
kialakulásának időszakáról. Budapest: 1956-os Intézet, 2003.

SCHADT Mária
„Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években. Pécs: Pro
Pannonia, 2003.
(Pécsi tudománytár)

SCHMIDT Mária
Egyazon mércével. A visszaperelt történelem. Budapest:
Magyar Egyetemi K., 2003.

TODD, Emmanuel
A birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer szétesés-
éről. Budapest: Allprint, 2003.

TODOROV, Tzvetan
Az emlékezet hasznáról és káráról. Budapest: Napvilág,
2003.

ZEIDLER Miklós (szerk.)
Trianon. Budapest: Osiris, 2003.
(Nemzet és emlékezet)

TERRORIZMUS

SCHRÖM, Oliver
A Sakál árnyékában. Carlos és a nemzetközi terrorizmus
szálláscsinálói. Budapest: Kairosz, 2003.

POLITIKAI ÉLETRAJZ, MEMOÁR

BERECZ János
Vállalom. Budapest: Budapest-Print, 2003.

FÜR Lajos
Az én történelmem. 1. köt. A Varsói Szerződés végnapjai –
magyar szemmel. Budapest: Kairosz, 2003.

HOFFNER, Sebastian
Churchille. Életrajz. Budapest: Európa, 2003.
(Mérleg)

HAJDU Tibor (szerk.)
Károlyi Mihály levelezése. 5. [köt.] 1945–1949. Budapest:
Napvilág, 2003.

HUSZÁR Tibor
Kádár János politikai életrajza. 2. köt. 1957. november–1989.
június. Budapest: Szabad Tér K.: Kossuth K., 2003

MOGYORÓSI Géza
Német politikusok arcképcsarnoka. 2. bőv. kiad. Budapest:
Századvég, 2003.

Összeállította: *Markella Károlyné*
Lezárva: 2003. augusztus 15.

ABSTARCTS

ANDRÁS BOZÓKI

THEORETICAL INTERPRETATIONS OF ELITE CHANGE IN EAST CENTRAL EUROPE

Elite theory enjoyed a remarkable revival in East Central Europe. Many researchers coming from different schools of thought – Marxist class analysis, Weberian sociology, functionalist social stratification research, New Class theory, and the like – turned to the analysis of rapid political and social changes and ended up doing elite centered research. One of the most important characteristics of contemporary elite research is the focus on elite transformation because nowadays elite research is primarily about change. The study investigates some major paradigms in elite theory (Daniel Bell, Kevin Phillips, Alvin Gouldner, Konrád and Szelényi, Irvin Kristol) and discusses contemporary general statements in detail (Burton and Higley, Iván Szelényi, Higley and Lengyel, Higley and Pakulski). Finally, it offers a wide overview on recent explanations which proved to be relevant in understanding elite change in East Central Europe. Those theories include the ideas of 1. 'Grand Coalition' (Elemér Hankiss), 2. political capitalism (Jadwiga Staniszkis), 3. elite network state (Anton Steen), 4. technocratic continuity (Erzsébet Szalai), 5. institution-building elites (Kaminski and Kurczewska), and finally 6. the proposition of 'three elites' (Jacek Wasilewski). It predicts that, as reflection to the characteristics of the period of democratic consolidation, comprehensive elite research will combine formal, positional analysis and informal, elite network approach as well.

MÁRTON SZABÓ

DISCOURSE ANALYSES AND POLITICAL SCIENCE

The essay describes the appearance of discourse analysis in political science in Western Europe. These analyses started in the 1990s, and have become an integral part of the discipline.

Their foundations are connected to the linguistic turn of philosophy, and they represent the attitude of constructivist political science. They interpret politics as a meaning, and follow the pluralistic methodology of political reading. Discourse analyses have been conducted both about politics and policy. The essay introduces the most important tendencies and characteristics of discourse analyses. It concludes that discourse analyses have supplemented the traditional issues of political science, and have attempted to transform the interpretation of politics.

ISTVÁN BALOGH

ON POLITICAL JUSTICE

(The political philosophy of Otfried Höffe – part 1)

In his theory of political justice Otfried Höffe focuses the attention on foundation of the legitimation and limitation of the power and expansion of modern state and law, which problems fall into the background of even such of outstanding contemporary philosophical conception as John Rawls' theory of justice. Höffe develops his theory in three logically connected steps. First he argues for his starting assumption, that the legitimation and limitation simultaneously constitute the basic problem of the modern political philosophy. The justification is achieved by a critical analysis of philosophical and juridical positivism and of theoretical anarchism. The second step is the construction of the basic structure which is generally qualified for performing the requirement of legitimation and limitation of the power and expansion of the state. Höffe argues that this basic structure must be a real construction, and that is the model of change, in contrast to the ideal construction of the classical and modern contract theories as well. The third step is the definition of the basic principles and characterization of the institutional system focusing on the human and basic rights for the legitimation and limitation of the power and expansion of the contemporary modern state.

From a detailed analysis of Höffe's political justice theory can be some leading considerations and starting points extracted for the foundation of the intercultural exercisable principles of justice, predominately for the human rights. First of all, on the anthropological level definable model of change can be interpreted as the kernel of a relation-anthropology which can serve as the foundation for a reconsidered theory of justice.

JÁNOS JOHANCSIK

PARTIES AND POLITICAL STABILITY IN THE FRENCH REGIME

The study examines the role of the parties in creating political stability in the French regime. In France – earlier famous for its governmental and political instability – to answer the challenges of modernisation it has been made successful efforts to create stability in the last four decades. The creators of the fifth republic blamed the political parties for the unstable situation and tried to overshadow them with creating the “republic monarchy”. The parties hadn’t been able to change the republican system, which implemented the “rational parliamentary system”, based on emphasising the president of the republic’s political importance therefore gradually they adjusted to it. There’d been a special bipolar system of parties developed which at the same time met the new political regime’s claim on the field of assuring the political support. The difference between the presidential and the governmental majority led from 1986 to a new form of governing: the system of cohabitation and at the same time generated new tensions. The presidential election in 2002 has restored political homogeneity of the presidential and parliamentary majority and the introducing of the five-year presidential cycle conserved it. The birth of the UMP has changed the French system of the parties but the new cleavages of the French political life don’t reflect in the rank of the parties. The stability of the democratic governing is endangered mostly by the growing influence of the ethno-nationalist Front National and the using of the scandalous affairs (affaire) in the political competition. The French institutional model ensure the political system’s stability among other things with refusing to paralyse the government’s work not by the parties neither by the parliament though its controlling role increased lately.

TIBOR SZABÓ

ITALIAN NATIONAL IDENTITY AND POLITICAL CULTURE

In the paper the author tries to find the real background of the Italian politics. On the base of Ernesto Galli della Loggia’s book on national identity, the author identifies four decisive factors determinating the Italian political activities: the geopolitical situation, the historical and religious tradition, the importance of the family and the existence of the local oligarchy. The consequence of this specific situation is that in Italy the State is weak and the civil society is strong. The Italian political culture is colourful and it causes the complexity of the party system.

So, we can also assist at the process of the transformation of the party system after 1992. This specific situation increases the previous anomalies (the so-called transformism, governmental instability and economic stability etc.) of the Italian Second Republic.

CONTENTS

THEORIES AND METHODS

<i>András Bozóki: Theoretical Interpretations of Elite. Change in East Central Europe</i>	5
<i>Márton Szabó: Discourse Analyses and Political Science</i>	41

PARTIES AND POLITICAL PHILOSOPHY

<i>István Balogh: On Political Justice (The Political Philosophy of Otfried Höffe – Part 1)</i>	59
---	----

POLITICAL CONFLICTS

<i>János Johancsik: Parties and Political Stability in the French Regime</i> ...	79
<i>Péter Havas: The Role of British Parties in Managing Political Conflicts</i>	109
<i>Tibor Szabó: Italian National Identity and Political Culture</i>	135
<i>Stefano Bartolini-Peter Mair: Challenge for Parties in Old and New Democracies</i>	157

TRADITIONS OF THE HUNGARIAN POLITICAL SCIENCE

<i>Rezső Rudai: The Role of the Political Ideology and Party Organization during the Era of the Hungarian Government Parties (1861–1935)</i> ...	177
--	-----

BOOKS

<i>Támás Bertalan: Winners Finding a Way and Losers without Advice (Imre Kovách: Power and Social Changes – The End of Postsocialism)</i>	185
<i>Kornél Böhm: Political Communication: Situations and Exercises (Gianpietro Mazzoleni: Political Communication; Erika Sárközy – Nóra Schleicher (Ed.): Campaign Communication)</i>	195

LIST OF NEW TITLES	211
--------------------------	-----

ABSTRACTS	215
-----------------	-----

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 28. SZÁM 2003. 2. SZÁM

Tartalomjegyzék

Változó idők

Altorjai Szilvia–Giczi Johanna–Sik Endre: Etűdök az élet
üteméről

Kovách Imre: A magyar társadalom „parasztlanítása”
– európai összehasonlításban

Gondolkodók

Cs. Kiss Lajos: Találkozások Carl Schmitt-tel

Karácsony András: Carl Schmitt politikai antropológiájáról

Mezei Balázs: Carl Schmitt teológiai felfogásáról

Horkay Hörcher Ferenc: Carl Schmitt decizionizmusa
és a klasszikus erényetika

Lánczi András: Carl Schmitt és a liberalizmus

Századvég-szövegelő

Balázs Zoltán és Cieger András interjúja Schlett Istvánna

E SZÁMUNK SZERZŐI

BALOGH ISTVÁN
filozófus, tudományos tanácsadó
MTA PTI

BERTALAN TAMÁS
politikai szakértő, vezető tanácsadó
Arvato Systems Hungary Kft.

BOZÓKI ANDRÁS
politológus, egyetemi docens
Közép-európai Egyetem (CEU)

BÖHM KORNÉL
Politikaimarketing-szakértő

HAVAS PÉTER
politológus

JOHANCSIK JÁNOS
politológus
MTA-titkárság, főosztályvezető-helyettes

SZABÓ MÁRTON
politológus, egyetemi tanár

SZABÓ TIBOR
politológus, főiskolai tanár
Szegedi Tudományegyetem

STEFANO BARTOLINI–PETER MAIR

Kihívás a politikai pártokkal szemben a régi és az új demokráciákban*

Az új vagy fejlődő demokráciákban a politikai pártok szerepéről és fontosságáról tartalmas vitát szinte lehetetlen anélkül folytatni, hogy ne utalnánk a megalapozottabb demokráciákban, konkrétan a nyugat-európaiakban játszott szerepükre és fontosságukra. Ennek két fő oka van. Először is, ami még a legfelszínebb szemlélő számára is több mint nyilvánvaló, a megszilárdult demokráciákban a politikai pártok számottevő státusra és legitimitásra tettek szert, és hosszú ideje a politikai képviselő, a kormány szervezésének eszközeként és a demokratikus számonkérés fenntartásához kulcsfontosságú mechanizmusként működnek. Még akkor is, ha sokan azt állítják, hogy ezekben a megalapozott demokráciában a pártok manapság a válság vagy hanyatlás korszakát élik meg, ez még nem tagadja azt a fontosságot, amit ezeknek a demokráciáknak a hosszú távú fejlődésében és stabilizálásában játszottak. Ezért aztán amit ezek a pártok tettek vagy tesznek, az mindig döntő hivatkozási pontot fog jelenteni. Másodsorban a tudományos irodalom nagy része, amely alátámasztja a politikai pártok szerepének és fontosságának megértését a modern demokráciában, mindenekelőtt a

* *Stefano Bartolini* az olaszországi Firenzében működő Európai Egyetemi Intézet Politikai és Társadalomtudományi Intézetének professzora, a *The Political Mobilization of the European Left* (2000) szerzője. *Peter Mair* a hollandiai Leideni Egyetemen az összehasonlító politológiai professzora és társszerkesztője a *West European Politics* c. lapnak. Társszerzője (*Michael Gallagher*rel és *Michael Laver*rel) a *Representative Government in Modern Europe* (3. kiadás, 2000) c. műnek. Az esszé módosított változatát a *Larry Diamond* és *Richard Gunther* szerkesztésében megjelent *Political Parties and Democracy* c. kötetben adták közre (*Johns Hopkins University Press*, 2001.).

nyugati tapasztalatból meríti hivatkozási pontjait. Ez modelljeink és paradigmáink forrása. De még ha az is derül ki, hogy az új demokráciákban a pártok némiképpen különbözőek, ezt is a megszilárdult demokráciák pártjai által teremtett szabványhoz mérten lehet definiálni.

A pártok összehasonlítása – mind az új és fejlődőben lévő, mind pedig a már megteremtett demokráciáké (különösen Nyugat-Európában) – nem mindig könnyű, és figyelembe vehetők a lehetséges párhuzamokkal és hasonlóságokkal szemben meglévő eltérő elvárások is.¹ Először is érvelhetünk azzal, hogy tekintet nélkül a korszakra vagy tartalomra, a pártok szerepe és fontossága minden – akár régi, akár új – demokráciában hajlik arra, hogy nagyjából ugyanolyan evolúciós úton fejlődjön. Ez pedig többé-kevésbé azt jelenti, hogy minden párt végigjárja a fejlődés azonos evolúciós szakaszait, függetlenül a demokratizálódás szélesebb folyamatának konkrét időzítésétől, vagy napirendre kerülésétől. Akár olyan pártokkal foglalkozunk, amelyek először versenytársakként az 1920-as években jelentek meg a nyugat-európai demokráciákban, azután Dél-Európában az 1970-es években, akár a posztkommunista Európában az 1990-es években, nagyjából ugyanannak a nyomvonalnak lehetünk a szemtanúi, amely elindult az elitpárttól a tömegpárt, majd a gyűjtőpártok, azután a választói professzionális párt irányába és így tovább. Ezt az érvet követve látható, hogy a pártformákat és szerepeket a demokratikus fejlődés adott szakasza határozza meg, amelyben az adott rendszer éppen tart, és amelynek korai szakaszai a tömegpártok alakítását segítik elő, amelyek azután később gyűjtőpártokká alakulnak, ahogyan a demokrácia jobban intézményesedik és válik rutinná. Valójában azok a bizonyítékok, amelyekkel konkrétan a harmadik hullám demokráciáiban működő pártok jellegéről és stílusáról rendelkezünk, arra utalnak, hogy ez aligha kézenfekvő megközelítés. Ugyanakkor az érvnek van bizonyos heurisztikus értéke, és hasznos vonatkoztatási pontként szolgálhat.

Másodszor, mondhatjuk, hogy a pártok szerepe és fontossága minden régi és új demokráciában hajlik arra, hogy tükrözze a meghatározó – egyébként ugyancsak egyre inkább standardizált – társadalmi, gazdasági és kormányzati körülményeket, amelyek mellett ezek a pártok versengenek egymással. Ezek a közös körülmények magukba foglalják a technikai és egyéb erőforrásokat és a globalizáció hatását, az individualizálódást és a tömegkommunikációt. E nézet szerint arra számíthatunk, hogy a mai demokráciákban versengő pártok között jelentős hasonlóságot találunk, tekintet nélkül arra, hogy hol helyezkednek el, vagy a demokratizálódás milyen szakaszában tartanak. Mi több, függetlenül attól, hogy az 1920-as, 1970-es, avagy az 1990-es években először megteremtett demokráciákról van-e szó, a kormányok, amelyeket jelenleg a pártok alkotnak, valamennyien azonos politikai korlátoknak vannak alávetve, és ez önmagában arra kény-

szeríti a pártokat, hogy hasonló stratégiákat kövessenek, mind politikailag, mint pedig választási szempontból. Ezért eltekintve az óhatatlan „kezdeti” nehézségektől, a pártok szerepe és fontossága várhatóan azonos minta alapján fejlődik, függetlenül attól, hogy a demokráciák mostanában bontakoznak ki vagy már megalapozottak, keletiek vagy nyugatiak. Nyilvánvalóan azonban, ez az érv is jócskán vitatható. A pártokkal foglalkozó mostani irodalom világosan rámutat arra, hogy a választói fragmentáció, a szavazói identitások és választások csekély vagy hanyatló megragadása, a lazuló vagy gyenge kötelékek az érdekcsoportokkal és a kormányzati ciklussal való birkózás gondjai láthatóan azonosak igen sok és nagymértékben eltérő összefüggésekben. Seymour Martin Lipset legutóbbi érvelése² az európai baloldal amerikanizációjáról ebből a perspektívából is olvasható, amikor a közösen megtapasztalt külső körülmények nyomása arra készíti az európai szocialista és felekezeti pártokat, hogy ne hangsúlyozzák eredeti szociális és ideológiai identitásukat, és olyan utat járjanak, ami nincs nagyon messze mindattól, ami segíti az amerikai politikai helyzetkép definiálását.

Harmadszor mondhatjuk, hogy a politikai pártok szerepe és jelentősége a mai demokráciákban attól függően változhat, hogy melyek voltak a kezdeti kialakulásukat és fejlődésüket övező konkrét körülmények. Ha ezt az útfüggő megközelítést követjük, amely hangsúlyozza a zömében eredendő tényezők hosszú távú hatását, akkor számottevő és potenciálisan tartós különbségekre számíthatnánk a század elején Nyugat-Európában először kibontakozott pártok és pártrendszerek, valamint azok között, amelyek a közelmúlt harmadik hullámos átmenete idején jelentek meg. Ha a főáramban lévő nyugat-európai pártok egymáshoz meglehetősen hasonlóvá növekedtek, ez azért van, mert hasonló körülmények között, továbbá hasonló törésvonal-struktúrák politizációjának eredményeképpen alakultak meg és fejlődtek.³ Ez azonban azt is jelenti, hogy nincs jó okunk azt várni, miszerint az 1970-es és az 1990-es években az új demokráciákban kibontakozó pártok azonos utat járnának, mivel a kezdeti kialakulásuk és fejlődésük körülményei jócskán különböztek a nyugat-európai megfelelőik feltételeitől.⁴ És nem várhatjuk a pártstílusok semmiféle konvergenciáját sem a különféle globális régiók között. Így a latin-amerikai pártok meglehetősen különböznek az ázsiaiaktól, és mindegyik csoport számottevően eltér az európaiaktól és a közel-keletiektől.

A POLITIKAI PÁRTOK FUNKCIÓI

A politikai pártokat és pártrendszereket egy sor különböző dimenzió mentén lehet összehasonlítani vagy szembeállítani, a pártok szerepével és fontosságával összefüggő vizsgálódás

szükségképpen megkívánja a pártok által ellátott vagy tőlük elvárt *funkciókra* történő összpontosítást. Ez a nézőpont akkor is hasznos, amikor a különböző régiók és időszakok pártjait hasonlítjuk össze, ugyanis elvontabb hivatkozási keretet kínál, ami az egymástól igen eltérő társadalmi környezetben és politikai fejlettségi szinten lévő demokráciákra is alkalmazható. Amikor azonban a pártok funkcióit különböző környezetben értékeljük és vetjük egybe, fontos szem előtt tartani, hogy nem olyasmivel foglalkozunk, ami szükségképpen a pártok lényege vagy szükségképpen meghatározza a pártokat, mint olyanokat. Először is nyilvánvaló, hogy a pártokat gyakorlatilag igen sokféleképpen definiálhatjuk. Giovanni Sartori minimális definíciója szerint például párt „bármely politikai csoport, amely megjelenik a választásokon, és képes közhivatalra jelölteket állítani a választások révén”⁵. Így ebből következik, hogy valamely párt meghatározásához nem szükséges konkrétan leírni annak különböző funkcióit, és a pártok által ellátott funkciók azonosításához nem kell szükségképpen specifikálni eme pártok jellegét. Ez ugyanis két, egymástól teljesen különálló vizsgáldás, és teljesen egyszerű elképzelni cselekvők olyan csoportját, akiknek mindegyike hasznos húz abból, ha pártként definiálják, a gyakorlatban mégis mindegyikük igen különböző funkciókat lát el a maga általi keretei között.

Az egyik idetartozó probléma, hogy óhatatlanul és meglehetősen közhelyszerűen összekeverik, hogy egyfelől *mi is* egy párt, és hogy *mit csinál*. Konkrétában, amikor meghatározzuk, hogy mi is egy párt, akkor könnyen túlzott súlyt helyezhetünk arra, hogy mit tesz. Itt két szélső álláspontot lehet elfoglalni. Egyfelől kitarthatunk a párt minimális definíciója mellett, és akkor minden politikai entitásban pártokat fedezhetünk fel, bármilyen töredezett állapotban mindenütt, ahol a választásokon szabad verseny van. Ha egyszerű jelölteket állítottak a választásra, feltételezhetjük, hogy a pártok, mint a jelöltek állítói, vagy a legszélsőségesebb esetben a szóban forgó „pártok” egyszerűen az egyes jelöltek kiválasztása mögött lazán összetartó támogatói csoportok. Másfelől viszont, a funkciók és a meghatározás egybeolvasztása révén, és ragaszkodva ahhoz, hogy pártok csak akkor léteznek, ha a politikai entitáson belül bizonyos számú kulcsfontosságú funkció fölött effektív monopóliumot élveznek, kockáztatjuk egy olyan feltételrendszer kialakítását, ami miatt azután egyre nehezebb, ha nem lehetetlen egyáltalán bármilyen pártot is találni. Itt a nehézségnek egy részét az alkotja, hogy a politikai pártoknak klasszikusan tulajdonított szerepek (ennek a részleteiről később szólunk) gyakorlatilag azok, amelyeket a legkönnyebben egy bizonyos párttípussal azonosítanak, mégpedig a klasszikus tömegpárttal, ahogyan azt Maurice Duverger, Sigmund Neumann és Otto Kirchheimer⁶ leírta. Figyelembe véve, hogy a tömegpárt kora a megszilárdult demokráciákban im-

máron lejárt, és igen kevés bizonyíték van arra, hogy igazi tömegpártok tudnának kibontakozni vagy valóban kibontakoztak az újonnan demokratizált politikai entitásokban, azt kockáztatjuk, hogy olyan helyzetbe kerülünk, amelyben nem marad semmilyen, az elvárásainkat megfelelően kivitelező párt. Az egyik szélsőség az tehát, hogy a pártok elszaporodnak és megkerülhetetlenek, a másik szélsőség esetén pedig alig találhatóak. Egyik alternatíva sem kielégítő.

Azzal is érvelhetünk, hogy amikor egy adott politikai entitáson belül becsüljük meg a pártok szerepét és fontosságát, ne törődjünk túl sokat azzal, hogy vajon egy adott funkciót a politikai pártok, mint olyanok, látnak-e el, hanem inkább annak mértékére figyeljünk, hogy a szóban forgó funkció mennyiben marad meg a pártok monopóliumának, szemben azzal, amikor megosztottnak rajta más, nem pártjellegű szervezetekkel vagy ügynökségekkel. Más szóval az a fontos, hogy a pártok milyen mértékben élveznek többé vagy kevésbé *exkluzív* ellenőrzést bizonyos funkciók vonatkozásában, és milyen mértékben vonják kétségbe a szerepüket vagy szorítják ki őket belőle. Amióta Gabriel Almond 1960-ban elsőként feltérképezte, majd 1969-ben Anthony King elvégezte a kritikusabb értékelést, tényleges egyetértés van a potenciális funkciók körét illetően, amelyek összekapcsolhatók a demokratikus politika keretei között a politikai pártok szerepével.⁷ Ezek között szerepel a polgárság integrálása és mozgósítása, az érdekek kifejezése és összesítése, a közpolitika kialakítása és a politikai vezetők toborzása. Ezekhez még hozzáadható a parlament és a kormány megszervezésének funkciója, mivel ez a parlamentáris demokráciákban a pártok számára különösen fontos. Ezek azok a feladatok, amelyeket a pártok végeznek, amit csinálnak, bár nyilvánvalóan az ellátásukhoz szükséges kapacitás és annak mértéke, amennyiben monopóliumot élveznek a kivitelezésükkor, eltér az egyes politikai entitások és időszakok között.

INTÉZMÉNYEK KÉPVISELETE

A pártok különböző funkcióit könnyen két csoportba oszthatjuk. Egyfelől a pártok láthatóan elláthatnak különféle *képviselési* feladatokat, beleértve az érdekképviselést, azok aggregálását és a politika kialakítását. Másfelől ellátnak egy sor *eljárás*i vagy *intézményi* funkciót, beleértve a politikai vezetők toborzását és a parlament és kormány megszervezését.⁸ Mi több, ha így tekintjük, akkor olyan analitikus különbséget teszünk, amit egy régebbi történelmi és genetikus különbséghez asszimilálhatunk, tekintettel azokra az erőkre, amelyek eredetileg megformálták a pártok természetét és szerepét, nevezetesen a társadalmi inputokra vagy törésvonalakra egyfelől, és az intézményi

szervezetre másfelől. A társadalmi input (azaz a társadalmi törésvonalak mozgósítása és átpolitizálása) szempontjából a pártok tekinthetők olyannak, amelyek rendelkeznek politikailag strukturált politikai entitással, amely összehozza az egyéneket, csoportokat és érdekszövetségeket a szervezeti tagság és szavazás sajátos mintájába. Ebből a perspektívából szemlélve, és tekintet nélkül a pártok és az állampolgárok közötti viszony bármilyen válságának jelére, az új törésvonalak nehezen nyernek kifejezést, amennyiben a „bent lévők” elrendeződése és szövetségei erőteljesen meghatározzák a „kívül lévők” lehetőségeit és szövetkezési esélyeit. Ha egyszer egy rendszer így strukturálódott, ellenállóvá válik a változással szemben, a pártok pedig megtanulják ideológiájukat és politikai pozíciójukat hozzáigazítani az új kérdések és követelések beépítéséhez. Ha pedig egy rendszer nem ilyen értelemben strukturálódott, akkor valószínűleg olyan helyzetet találunk, amelyben a létező szereplőket leváltják azok, akik alkalmasabb stratégiát fejlesztenek ki az új kihívások kezelésére. Fordítva pedig, intézményi perspektívából a pártok szerepe az intézményi teljesítményi és harmonizáció fogalmaival ragadható meg. A pártokat részben az intézmények munkája formálja, részben ők maguk alakítják az intézmények tevékenységét, legyen az választási rendszer, parlament vagy a végrehajtó hatalom.

Ami azonban talán fontosabb, hogy ezeknek a perspektíváknak mindegyike a pártok eredetéről meglehetősen ellentétes várakozásokhoz vezethet el a jelenlegi és a jövőendő szerepüket illetően. Például amikor hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi inputok fontossága a pártok eredeténél annyit tesz, hogy aláhúzza a pártok alakításának egyedi jellegét Nyugaton, különösen Európában, valamint azokat a tartós kapcsolatokat, amelyeket a pártoknak fenn kell tartaniuk a civil társadalommal ahhoz, hogy pártoknak minősüljenek. Ez viszont arra emlékeztet minket, hogy a modern „tömegpárt” nem csupán a társadalmi mozgósítás, iparosodás és urbanizáció konkrét folyamatainak a politikai mobilizációval, a választójog kiterjesztésével és a politikai szerveződéssel való egybeeséséből keletkezett történelmi termék, hanem olyan történelmi korszakokra és pillanatokra volt jellemző, amelyek természetesen hajlottak és hajlanak a hanyatlásra, amint a politika begyakorlottabbá válik. Más szóval a modern tömegpárt egyszerre volt ideiglenes és az összefüggésekre jellemző jelenség.

Igy a második világháború után a kollektív mobilizáció utolsó hullámát követően a kezdeti megalakulást és fejlődést meghatározó modellekhez képest szükségképpen mások kezdtek alakítani az eredeti tömegpártok nyomvonalát. Nem volt többé szükség a politikai rendszerbe belépő új tömegek integrációjára. Az érdekek és követelések mind töredezettebbek lettek, partikulárisabbak és a végén átmenetibbek. Óhatatlanul hanyatlott a pár-

toknak a követeléseket összegző képessége. Ezenközben a növekvő állami beavatkozás a napi politikai tevékenységet összetettebbé és technikaibbá tette azzal az eredménnyel, hogy a politikai osztály vagy inkább a professzionalizmusát kezdte hangsúlyozni, vagy egyre inkább egyszerűsítő karizmatikus vagy populista képet vetített önmagáról. A tömegkommunikáció mindjobban megkönnyítette a politika szereplőinek közvetlenebb észlelését és a politikai szocializáció kezelésének nagyobb centralizációját, valamint a konszenzus mozgósítását. Ilyen körülmények között egyre nehezebb, költségesebb és még fölöslegebb is lett pénzeszközöket juttatni az alsó szintű politikai részvételnek.⁹

Ez az átalakulás messze túlment a Kirchheimer és nagy hatású esszéje által észlelt jeleken, amelyek a gyűjtőpártok korai időszakával függtek össze.¹⁰ A politikai piac, amit egykor a kínálati oldal uralt, egyre inkább keresletorientált lett. A polgár, mint alany fogyasztó polgárrá vált és a fogyasztói társadalom törvényei, elég nagy késéssel, de végül kezdtek belépni a politikába. Kezdték megnyílni a képviselőlet versengő csatornái, miközben „alternatív” szervezetek vagy mozgalmak bontakoztak ki, és ezeket úgy tekintették, hogy képesek hatékonyabb vagy kielégítőbb eszközöket kínálni és ezekkel az állampolgárokat a döntéshozatali folyamatokhoz kötni. Ugyanakkor a kommunikációs forradalom gyorsan véget vetett a differenciált közönségnek és a differenciált politikai nyelvnek. Ehhez párosult a növekvő individualizálódás, amelyben legitimé vált minden állampolgár számára, hogy a saját magánvágyainak és motivációinak a megvalósulását keresse a politikában, ennek pedig az lett az eredménye, hogy meggyengültek a szervezetek és kollektív identitások hálózata, amelyek korábban a politikai bevonás és részvétel fő keretét alkották, valamint az identifikáció (régión, lokalitás és etnicitás) új egységeinek növekvő kereslete és kutatása. Mindenekfölött az állampolgárok kezdték megszerezni a közvetlen cselekvés vélhető képességét és többé már nem tűntek hajlandónak arra, hogy a politikai közvetítésre támaszkodjanak.¹¹ Ilyen körülmények között nemcsak a politikai öszszegzés vált nehezzé és hálátlanná, hanem a politikai közvetítőket is egyre inkább úgy tekintették, hogy csupán eszközjellegű a legitimitásuk.

Csaknem magától értődő, hogy ilyen összefüggésben a politikai pártok társadalmi gyökerei hajlamosak arra, hogy elhalványuljanak. Valójában szembeszökő és megjegyzendő, hogy a pártok környezetének pusztá változatossága, amelyet a szélesebb irodalom manapság áttekint, mennyire hasonló történetet mond el az erózióról, sőt, a nemrégiben demokratizált politikai entitásokban, a „társadalmi párttság” meg nem jelenéséről. Mi több, nem meglepő, hogy ezt a folyamatot a párthanyatlást tükrözőnek kell látni, mivel ha a pártok és állampolgárok közötti

viszony változásaira összpontosítjuk a figyelmet, akkor könnyű levonni a következtetést, hogy a mai pártok többé már nem azonosak a múltbeliekkel, és hogy még azok a pártok is, amelyek újonnan keletkeztek, nagyon különböznek azóktól, amelyek egykor meghatározták a nyugati politikai színteret.

Ezenkívül bőséges és egyre gyarapodó irodalom bizonyítja, hogy most olyan korban élünk, amelyet a népességnek a politikai pártokból történő fokozódó kiábrándulása és általánosabban a politikai osztály iránti növekvő bizalmatlansága jellemez.¹² Itt a bizonyíték széles körű, egyúttal meglehetősen következetes is: a párthoz tartozás és a párttal való azonosulás hanyatló érzete; a hanyatló lakossági bizalom általában a pártok iránt; a csökkenő párttagság; az alacsony választói részvétel; az új pártok, kis pártok és „antipárt pártok” – általánosabban, a szélsőbal és a szélsőjobb rendszerellenes szervezeteinek, valamint az autonómia, regionális és populista mozgalmaknak – a növekvő támogatása. Mindez a bizonyíték világosan a hagyományos pártok csökkenő kapacitására utal abban a vonatkozásban, hogy szilárd kapcsolatot tartsanak fenn a választókkal, és hogy lekössék őket és megnyerjék elkötelezettségüket. Mindenekfelett a bizonyíték egyre inkább és visszavonhatatlanul a pártok mint képviseleti szervezetek hanyatlására utal.

Továbbá a pártok többé már nem élveznek olyan kiváltságos pozíciót e tekintetben, mint a tömegpárt úgynevezett „aranykora” idején volt, hogy egyéb eszközök egyre inkább hozzáférhetővé váltak az érdekkifejezés és akár az összesítés alternatív csatornáinak kibontakozása révén is. Ezek magukba foglalják az érdekcsoportokat, amelyek a közelmúlt éveiben elszaporodtak, és immár egyre inkább a párttól és a társadalmi mozgalmaktól, civil akciócsoportoktól stb. függetlenül működnek. Egyéb csatornák is léteznek, amiken keresztül a politikai vezetők tájékozódhatnak a nyilvános ügyekről, köztük található a közvélemény-kutatók és a tömegtájékoztatók. E tekintetben, ahogy különösen az új társadalmi mozgalmak kutatói helyesen rámutattak, a pártok többé már nem tarthatnak igényt semmire, ami akár csak közelítene az érdekképviselet funkciójának monopóliumához. Szerepük ebben az értelemben is kérdésessé vált.

Az is fontos azonban, hogy felismerjünk itt egy lényegi megkülönböztetést, amennyiben ez a konkrét fejlődés nem szükségképpen jelent kihívást a párttal mint olyannal szemben; inkább, és talán legfeljebb a pártszervezeteket kérdőjelezi meg, legalábbis amennyiben ezek a szervezetek egykor a legfőbb közvetítőeszközei voltak a lakossági gondoknak a politikai vezetők felé, továbbá a vezetés döntéseit juttatták el lefelé a lakossághoz vagy a választókhöz. Ebből az következik, hogy a képviselet új és alternatív csatornáit nem szükségképpen teszik a pártokat mint olyanokat fölöslegessé, még akkor sem, ha aláássák a párt-

nak, különösen pedig a tömegpártnak tulajdonított klasszikus szerepet. Ez utóbbi megkülönböztetés persze azt is magába foglalja, hogy a pártok könnyen megtanulhatnak együttélni ezekkel a párhuzamos szerveződésekkel, és jelenlétükből hasznot húzhatnak annak érdekében, hogy új érdekekről és igényekről szerezzenek ismereteket, ahogy azok megfogalmazódtak. Valójában bizonyos olvasatban ezeket a párhuzamos szerveződések tekinthetjük olyanoknak is, hogy igencsak funkcionálisnak bizonyulhatnak a pártok számára. A múltban a pártokat képviseleti funkciójuk ellátásában segítette az, hogy képesek voltak bizonyos *feltételezéseket* megfogalmazni az érdekek elhelyezkedéséről. A formális kommunikáció pedig nem volt annyira fontos. A szocialista vezetők tételezhatték, hogy ismerik a munkássz-tály érdekeit; a vallási jellegű politikai vezetők meg azt, hogy tudják, mi lenne a legjobb a vallásos szavazóknak; a parasztvezetők pedig tudták, hogy mit akarnak a farmerek. De ez ma már aligha járható, ezért a kommunikáció az érdekcsoportok, társadalmi mozgalmak, a média és a közvélemény-kutatás révén sokkal fontosabbá válik. Ezért tehát félrevezető lehet, ha a képviselet párt- és nem pártcsatornái közötti lehetséges érdekkonfliktusokról beszélünk, vagy egyiket a másikkal szembe fordítjuk. A mai demokráciákban mindkét csatorna egymást táplálhatja.

Mi több, ha képviseleti mechanizmusként vizsgáljuk meg alaposan a kommunikáció nem pártjellegű csatornáit, akkor láthatóak a saját gyengéik és problémáik, amelyeket a legjobban inkább, mint a politikai pártok tevékenységének korlátozott kiegészítőiként és nem helyettesítőiként ábrázolhatunk. Ha a testületi érdekeket és társadalmi mozgalmakat a politikai rendszeren belül a képviselet szervezésének átfogó elveként tüntetjük fel, akkor az átfogó rendszerracionalitás problémáit teljesen figyelmen kívül hagyánk. Azt a tényt sem szabad alábecsülni, hogy egyes testületi szerveződések és társadalmi mozgalmak ugyanolyan mély (ha nem mélyebb) politikai nehézségeket tükrözhetnek, mint a pártok. Röviden, bár megkérdőjelezi a politikai pártok mint képviseleti szerveződések input funkciójának „monopóliumát”, sőt olykor még „politikacsinálói” output funkciójukat is, ezeket az alternatív csatornákat nem szabad szűkségképpen nagyarányú funkcionális alternatíváknak tekinteni.

Van egy további fontos feltétel, amit itt alá kell húzni: míg egy párt képviseleti funkciói, legalábbis amennyiben ezeket közvetlenül a párton keresztül csatornázták be, valószínűleg hanyatlottak a megszilárdult demokráciákban, és miközben sok újabb demokráciában gyengén fejlettek is lehetnek, ugyanezt nem lehet elmondani az eljárás vagy intézményi funkciókról. Mi több, ez utóbbi funkciókat gyakorlatilag nem kérdőjelezi meg sem az alternatív szerveződések, sem pedig a média. Ez igen fontos szempont, ugyanis az egyre növekvő irodalom ellenére, amely a párt

feltételezett hanyatlásával foglalkozik, alig van valami, ami arra utal, hogy található életképes demokratikus alternatíva, amely átvinné a pártok szerepét a vezetők toborzásában vagy a kormányzat megszervezésében. Ezen a szinten még azt is mondhatjuk, hogy a pártok funkciói növekedtek. Ezért azt látjuk, hogy például a kormányzati pozíciókra (beleértve a kormányzati posztokat) és a közületi szektor kulcspozícióira történő toborzás napjainkban a korábbinál sokkal inkább pártalapú. Ezenkívül a kormányalakítási eljárások ma már a parlamenti demokráciákban nyitottabbá és előre kevésbé megjósolhatóvá váltak a mind újítóbba és vegyessé váló koalíciókkal. Mindez arra utal, hogy a pártok kénytelenek egyre több figyelmet szentelni és egyre központibb szerepet vállalni a végrehajtó és a parlamenti hivatalok szervezésében és fenntartásában. A pártok által játszott eljárási szerep fontossága is egyre nagyobb elismerést vív ki a növekvő állami szubvenciók és a kiterjesztett párttörvények formájában, és mindez a pártoknak növekvő mértékű „hivatalos” státust kölcsönöz a különböző politikai entitásokban.¹³

Ezért, aminek a szemtanúi vagyunk, az a pártfunkciók egyensúlyában bekövetkező változás, áttérés a kombinált képviseleti és eljárási szerepekről – amelyek az úgynevezett aranykorban a tömegpártra voltak jellemzőek – egy kizárólagosabban eljárási funkció felé. És amit persze ugyancsak látunk, az, hogy az új demokráciákban a kezdő pártokat gyorsan felruházzák ilyen eljárási szereppel, amelyek közül sok elsődleges feladatként vállalta magára az újonnan demokratizált intézmények megteremtését és legitimációját.

HANYATLÁS VAGY ADAPTÁCIÓ?

E történelmi elmozdulás mellett a párt szerepének hangsúlyozása a demokratikus intézményeken és eljárásokon belül várhatóan igencsak más következtetéshez vezet el, mint az lenne, amit akkor nyernénk, ha csupán a képviseleti szerepükre összpontosítanánk. A politikai döntések, a választások megszervezése, a parlamenti élet fenntartása, a kormányzatok megalakítása és az ehhez hasonlóak mindig és mindenütt megkövetelik a csoportmagatartás egységének bizonyos mennyiségét, és ezt a konformitást normális körülmények között és talán a leghatékonyabban a pártelkötelezettségekkel lehet elérni ezen intézmények között. Ha abból a szemszögből nézzük, hogy a kulcsfontosságú politikai intézmények ténylegesen hogyan működnek, és hogyan viszonyulnak a pártok az államhoz, akkor a pártok „centrálisabbnak” látszanak, mint akár fél évszázaddal ezelőtt. A pártok szempontjából azonban a reprezentáció csatornázásán lévő hangsúly eltolódása a szervezési eljárásokra – a pártok elmozdulása a társadalomtól az állam felé – túlélési stratégiaként

is értelmezhető. Egyéb előnyök mellett megerősíti a pártokat a döntéshozatali helyeken, amelyek révén a saját helyzetük számára kedvező körülményeket teremthetnek, és törvényeket támogathatnak. Más szóval, megengedhetik, hogy igénybe vegyék a nyilvánosság előjogát, amely növeli a saját erőforrásaikat és pozíciójukat.

Ugyanakkor azonban ez a fejlődés további két kérdést vet fel, mindkettőnek hosszú távú összefüggései vannak. Egyfelől ugyan növelik eljárás szerepüket, amikor hanyatlik a képviselők, és ez segíthet a pártok rövid távú fenntartásában, de egyúttal hosszabb távon alááshatja a legitimitásukat. Könnyen lehet, hogy ez a pártokat és az általuk benépesített intézményeket az összes megszilárdult demokráciában jelenleg markában tartó kór megértésének a kulcsa, amennyiben az egyre jobban védelt intézményes szerepüket a relevanciájuk látszólagos eróziója kíséri a szélesebb társadalomban. Másfelől a funkcióknak ez az új megosztottsága azt a kérdést is felveti, hogy meddig lehet a gyakorlatban fenntartani, és hogy a pártok, amelyek az intézményekbe visszavonulva igyekeznek megőrizni magukat, vajon képesek-e pártként megmaradni. Erre a kérdésre később visszatérünk.

Ha a pártok megkülönböztető és meghatározó vonása egy közös instrumentális hatalmi érdek által egyesített embercsoport minimális viselkedési konformitása adott intézményi színtereken, akkor persze könnyen levonható a következtetés, hogy pártok mindig lesznek, mint ahogy azt is könnyen levonhatjuk, hogy mindig is léteztek a középkori kommunák frakciói között, a patinás vatikáni gyűléseken és akár még a római szenátusban is. Azonban az is igaz, hogy ami történelmileg új volt a „modern” pártokban, ahogyan kibontakoztak az ipari (brit) és a politikai (francia) forradalmak által megnyitott történelmi korszakban, ennél valamivel több volt, és valami más tartalmazott, mint az egyszerűen kizárólagos intézményi szerep. Ezért ha most azt látjuk, hogy ezek a pártok többé-kevésbé kizárólag a közhivatal viselőinek szerepére zsugorodnak, akkor egyszerűen asszimilálhatjuk azokat a hasonló gondolkodású emberek választási és parlamenti csoportjaihoz, amelyek megelőzték a tömegpolitikát. Ebben az értelemben és Ruud Koole-nak a „modern káderpártról” adott leírását visszhangozva láthatjuk, amint a pártok teljes körűen visszatérnek.¹⁴ Akkor azonban az a kérdés merül fel, hogy vajon egyáltalán van-e értelmes jövőjük.

A pártok kutatói sok pártaktivistával és politikai megfigyelővel együtt régen a történelmileg egyedi tömegpártot tekintették normának. Sok tekintetben a tömegpárt a pártfejlődés csúcspontját jelentette, amint sajátosan kombinálta a képviselők és az intézményi szerepeket, és amelyek mind a pártot önmagát, mind pedig azt a szélesebb politikai entitást legitímálta, amelynek keretein belül működött. A képviselők és intézményi szerepek egy-

re hangsúlyosabb szétválása (és különösen a párt képviseleti adottságaitól való megszabadulás bizonyítéka) ebben az értelemben hanyatlást jelezhet. Mégsem nehéz azzal érvelni, hogy amit itt megfigyelünk, az inkább adaptáció és nem hanyatlás, és amik az új politikában kibontakoznak, azok egyszerűen „más” pártok, nem jobbak és nem is rosszabbak talán, mint az őket megelőző tömegpárt volt, de mindenképpen jobban megfelelnek a mai demokráciák szükségleteinek és korlátainak. Mi több, és most visszatérünk a fejezet elején említett hármas különbséghez, ezt a nézetet úgy is értelmezhetjük, hogy fenntartja a második, inkább „generációs” megközelítést, amelyben az elsődlegesen iparosodott és globalizált gazdaságokban uralkodó feltételek új stílusú pártot követelnek, csaknem tekintet nélkül arra, hogy ezek a pártok hol találhatóak vagy a demokratizálódás mely stádiumában versengenek egymással. Ezért a különböző politikai entitásokban mindenfelé szemtanúi lehetünk a konvergencia bizonyítékainak, láthatjuk, hogy a megszilárdult demokráciákban a pártok evolúciós pályája, ahogyan a tömegpártoktól a gyűjtőpártokon át és azon túl haladva összetalálkozik az új demokráciák pártjainak pályájával, amint kezdenek beilleszkedni a legalábbis kezdetben csaknem kizárólag a közhivatal követelményei formált új szerepükbe.

Itt is úgy látszik, hogy bizonytalanságban maradunk: vajon elkorcsosulásnak vagy regenerálódásnak, hanyatlásnak vagy adaptációnak vagyunk-e szemtanúi? Ám önmagában ez a bizonytalanság a fontos, amennyiben a változó pártuniverzum értelmezésére tett kísérlet önmagában olvasható úgy is, hogy jelzi a politikai pártok történelmi „válságát”. Egyfelől a pártok szerepének mindenfajta taglalása a mostani és a jövőendő demokráciákban erőteljes normatív felhangokat tartalmaz és különböző és nem szükségképpen egymást kiegészítő hipotéziseket kombinál. Másfelől a párt „válsága” vagy „hanyatlása” önmagában is kevésbé megfogható. Minden tünet, ami a csódnél és az eltűnésnél kevesebb, ahogyan Has Daalder, Richard Rose és Tom Mackie figyelmeztet minket, nem tekinthető elégségesnek vagy elégtelennek a hipotézis teszteléséhez.¹⁵

Akkor vajon ezt a fejtörőt hogyan oldhatjuk meg? Itt két problémával kell foglalkoznunk. Először világosabban meg kell értenünk, miben különbözik a pártok történelmi szerepe a demokratizálódás folyamatában attól, ami a napjainkra inkább jellemző környezetben látható. Másodszer, e kontraszt fényében azt kell megkérdeznünk, hogy vajon egy kizárólag intézményi szerep – vagy amire mint intézményi integrációs képességre fognak utalni – elég-e a pártok fenntartásához, amelyek láthatóan egyre kevésbé tudják eljátszani képviseleti szerepüket, vagy nem birtokolják már a *politikai* integráció képességét. Mert ha a politikai integráció kudarcot vall, akkor vajon hogy lehet fenntartani az intézményi integrációt?

A MÚLT ÉS A JÖVENDŐ KIHÍVÁSAI

Az a kulcsfontosságú történelmi szerep, amit a pártok a különböző demokratizálódási folyamatokban játszottak, és amelyek a tizenkilencedik század közepétől a huszonegyedik század elejéig terjednek, az *intézményi rendeknek* és a *politikai folyamatoknak* a nemzetállam keretei között történő harmonizálására tett erőfeszítés. Kétségtelen, hogy a pártok nem mindig és nem mindenütt játszották el ezt a szerepet sikeresen. Mégis, amikor más főbb eszközökkel összehasonlítjuk – területi megosztás és testületi érdekképviselet –, amelyek révén a modern demokráciák politikailag struktúrálódtak, a pártok jelentették az egyetlen olyan intézményt, amelyek demokratikus politikai keretek között tudatosan törekedtek az integrációra és a különböző folyamatok és intézmények kompatibilissé tételére. Ezek a következőket tartalmazták: 1. a választási folyamatot, amelyben figyelembe lehetett venni a nem testületi érdekeket, törekvéseket, mozgalmakat és a közvéleményt; 2. azt a folyamatot, amelynek révén összehozták a testületi érdekeket, és amelyben a szabályozó utasítások megegyeztek az erős érdekek fölött, és az állami bürokratikus szerveződésekkel a kölcsönös összeférhetőség és rendszerkompatibilitás érdekében ellenőrizték azáltal, hogy ellensúlyozták a választói csatorna hatását; 3. a parlamenti törvényhozó folyamatot, amelyben a többségtől elvárták a következetes intézményi életet és a törvényalkotási teljesítményt; 4. a végrehajtó hatalom megalakításának folyamatát; 5. a politikaformálás folyamatát. Egyszerűen megfogalmazva: nem volt más olyan modern politikai intézmény, amely ilyen széles körű folyamatok és intézmény keretei között terjesztette ki a szerepét, ugyanakkor pedig rendszerszerű integrációjukat kísérte meg.

Itt tehát két tényezőről van szó: a *politikai* integrációról és az *intézményi* integrációról. A politikai integráció megköveteli az egyéni és a csoportmagatartás ellenőrzését, és amelyben a pártok igyekeznek szervezni, alakítani, befolyásolni és végső soron ellenőrizni a választók, az érdekcsoportok, a társadalmi mozgalmak és a parlamenti csoportok magatartását a lojalitás és a pártos identifikáció rendszerein keresztül, a politikai kapcsolatok, anyagi átfogalmazás és a kliensi hálózatok révén. Az intézményi integráció viszont az intézményi rend átfogó harmonizációját követeli meg, beleértve a politikai személyzet kiválasztását és szocializációját, a parlamenti többségek kialakítását, a végrehajtó szervezet támogatásának megszervezését és a konfliktusok és a feszültségek összeegyeztetését a különböző intézményi, területi és funkcionális alrendszerekben. Ezek a politikai és intézményi integrációs kapacitások messze nem egyformák, továbbá világos kontrasztok láthatók a demokratizálódás kezdeti szakasza és az érettebb fázisa között, a közelmúltban demokra-

tizálódott és a megalapozottabb és stabilabb politikai entitások, valamint az átmenet és a konszolidáció periódusai között.

Ma már bőséges bizonyítékok erősítik meg azt a nézetet, hogy a pártok politikai integrációs képessége számottevően erodálódott. A mai pártok képessége, hogy fegyelmezzék az egyéni és a csoportos politikai magatartást, és ellenőrizzék a társadalmi mozgalmak követeléseit, továbbá az államnál alacsonyabb szintű területi egységek kívánságait, ma már sokkal korlátozottabb, mint elődeiké volt a régen megalapozott demokráciákban, míg sok új demokráciában ez a képesség csupán meglehetősen szűk korlátok között alakult ki. Ha ez a diagnózis megállja a helyét, akkor az a kérdés, hogy vajon a pártoknak van-e jövőjük, úgy fogalmazható meg, hogy vajon továbbra is képesek maradnak-e az intézményi integráció biztosítására, nevezetesen a különböző intézményi arénák működésének összehangolására egy olyan összefüggésben, amelyben a politikai integrációs képességük egyértelműen hanyatlik. E tekintetben a pártok ma három konkrét kihívással néznek szembe.

Először ahhoz, hogy a különböző intézményi szintereket (amelyek például a parlamenti felzárkózások és kabinetalakítás közötti viszonyban részt vesznek) integrálják, a politikai pártoknak képesnek kell lenniük viszonylag koherens belső hierarchiát teremteni, és olyan helyzetben lenni, amely „megkétszerezi” vagy „exportálja” ezt a hierarchiát az általuk szervezni és fegyelmezni kívánt szinterekre. Ez a feladat nyilvánvalóan mind nehezebb lesz, ha a belső hierarchia fokozatosan felhígul és kevésbé tekintélyelvű környezetté alakul át. Ha a pártok belső életét és külső tevékenységét például a törvények túlzottan szabályozzák, ez elvezet oda, hogy közszolgálati ügynökségekké fogalmazzák át őket, és ezzel együtt gyengül a saját belső szervezeti hierarchikus rendjük. Valóban, ha a „pártszabályokból” „jogi szabályok” lesznek, ha a belső pártfolyamatokat kívülről szabályozzák, és ha végül minden tag, szimpatizáns vagy akár csak az állampolgár, aki nem is vesz részt a szervezet életében, jogosulttá válik a belső döntéshozatal és személyzet kiválasztása tekintetében, akkor a pártszervezet hierarchikus rendje egyre jobban gyengül és elveszti azt a képességét, hogy megkettőzze magát és terjeszkedjen.

Másodsor, a pártoknak vissza kell szerezniük autonómiájukat és koherenciájukat, amelyek intézményi integritásuk kulcsdimenziói. A mai demokráciákban a mind nagyobb kiterjedésű támaszkodás a „kompetencia” elvére vagy a szakértői legitimitásra, szemben a *politikai* legitimitással (valamint hogy egyre jobban támaszkodnak a nem politikai központi bankok, szakértői bizottságok, technikai testületek stb. döntéshozatalára), továbbá a népszavazások kiterjedt használata és az intézményi megoldásokra való támaszkodás, amely felhívítja a politikai felelősséget (nevezetesen például a szabályozószervekre és az

igazságszolgáltatásra), ténylegesen csökkenti a pártok autonómiáját és elősegíti, hogy más külső intézmények és cselekvők átvegyék a hatalmat. Hasonló eredménnyel járhat a pártokon belüli „laterális belépés” növekvő jelensége, az, ami akkor fordul elő, valahányszor a pártok konkrét személyi vagy magán-erőforrásokkal rendelkező (pénz, társadalmi presztízs, közismertség, sztárság, kliensek és érdekcsoport-támogatás) cselekvőket építenek be; ez pedig hangsúlyozza az autonómiavesztésüket. Hosszú távon tehát a pártokba behatolnak a külső környezetben rendelkezésre álló hierarchiák és erőforrások, ahelyett, hogy a saját belső hierarchiáikat exportálnák és kettőznék meg.

A pártok autonómiáját és koherenciáját azokon a területeken is veszély fenyegeti, ahol a szupranacionális intézmények és kormányzat a döntéshozatalhoz újabb réteget ad hozzá. Történelmileg a pártok a nemzeti konfliktusok, identitások és követelések központosításának eszközei voltak. A kormányzati rétegek – helyi, regionális, nemzeti és szupranacionális – megsokszorozása ma már a pártok részére sokkal jobban megnehezíti az ellenőrzés és a koordináció gyakorlását. E sokszintű területi játszmákban a pártok valószínűleg megtapasztalják saját szervezeti koherenciájuk és politikai autonómiájuk hanyatlását. Ebben ugyanaz a párt egyre nehezebbnek találja, hogy ugyanazt a politikai pozíciót foglalja el a különböző szintereken, míg a párt jogalkotói különböző módokon csoportosulnak, vagy átcsoportosulnak más és más arénákban. Ezenkívül annak a lehetőségét, hogy hangsúlyozzák a konkrét kérdések dimenzióinak a jellegzetességeit, amelyek egy konkrét területen kedvezőek, várhatóan befolyásolja a tény, hogy meg kell fontolni a más területekkel való kompatibilitásukat.¹⁶ A többszintű kormányzás azt is jelenti, hogy míg a pártok esetleg ténylegesen felelősek és számon kérhetőek maradnak hazai szinten, a helyzet olyan politikai döntéseket is jelenthet, amikor csupán korlátozott vagy egyáltalán semmiféle nyomásgyakorlásra nincs módjuk.

A harmadik kihívás, amivel a pártok intézményi szerepe szembetalálkozik, az a legitimitásvesztés, amit az állampolgárok körében tapasztalhat. Itt három elemről van szó: az első jogi, és a jogszabályokhoz történő igazodás hanyatlása, valamint egyfelől a jogi, sőt még az erkölcsi, valamint a politikai standardok között is növekvő diszkrépancia tükrözi. E feszültségforrás nyilvánvalóan kulcsfontosságú jelzője a korrupció jelenléte és a döntéshozatal átláthatóságának a hiánya. A második elem attitűdbeli, és a pártcselekvések és a demokráciákban játszott történelmi funkcióik értelmezése közötti alapvető ellentét egyre szélesebb körű felismerése tükrözi. Itt a képviselői kudarcok bizonyossága nyilvánvalóan fontos, miképpen a politikai osztály növekvő „elszigetelődésének” észlelése a lakossági problémáktól és sérelmektől. A harmadik elem magatartásbeli, és a hagyó-

mányos pártok hanyatló népi támogatása tükrözi, valamint a pártcselekvés és párturalom jóváhagyásának csökkenő megnyilvánulásai. Itt értelmezendő a pártpolitikából való lakossági kilépés mind a választói és mind a pártszervezeti szinteken, ahogy növekszik a választói hajlam, hogy a meglévő renddel szembenálló vagy olykor a kifejezetten pártellenes alternatívát válassza.

KONKLÚZIÓ

A legtöbb elemzés megegyezik abban, hogy a pártok és az általuk kifejezett demokratikus intézmények a modern állam konszolidációjának és határai ellenőrzésének megnyilvánulásai. Ebből a szempontból a pártok a kívülről zárt politikai entitás belső politikai artikulációjának létfontosságú eszközei, tehát egy politikai entitáson belül, amely viszonylag hangsúlyos ellenőrzést gyakorol a külső gazdasági, kulturális és politikai-közigazgatási határai fölött. Az egyik legmeredekebb kihívás, amikkel a pártoknak ma szembe kell nézniük, e történelmi kapuszula, a nemzetállam végső fellazulásából fakad. Igen röviden fogalmazva a területi egységek, amelyek gazdaságilag, közigazgatásilag és kulturálisan egyre puhábban kötöttek, alááshatják nem csupán a pártok politikai integrációs kapacitását, de még az integrációs képességüket is.

Mégis, amikor még a közelmúltban született elemzések is hangsúlyozzák, hogy a pártok ma egy sor versengő szereplővel és kihívást jelentő új folyamattal néznek szembe, ugyanakkor elismerik, hogy valódi alternatívák sem a régi, sem az újonnan megteremtett demokráciákban nem bontakoztak ki. Lehet, hogy a pártok növekvő számú *verseny társsal* találják szembe magukat, láthatóan mégsem ütköztek valódi *alternatívába*. Tehát sehol sem látjuk valamiféle hiteles alternatív intézmény rendszeres bizonyítékát, amely megfelelően tudná ellenőrizni a politikai magatartást és összehangolni a különféle intézményi rendeket.

Az azonban bizonyos, hogy a politikai pártok alternatíváinak hiánya semmiféle garanciát nem jelent azok jövőbeli sikerére vagy akár túlélésére. A pártok pusztá címkévé redukálhatók, amelyek frakciós, kliensszerszerű küzdelmet tükröznek a többé-kevésbé független politikai vállalkozók között, és mindegyikük igyekszik megnyerni a választók támogatását a pártszervezetek mint olyanok ellenőrzésén kívül eső módszerek és erőforrások felhasználásával. Am miközben ez képviselheti a pártok egyfajta jövőjét, új kérdéseket hagy nyitva a szélesebb politikai rendszereket illetően, amelyekben ezek a pártok versenyeznek. Mert ha a pártok többé már nem látják el a feladatukat, akkor vajon ki fog fellépni a politikai és intézményi integ-

ráció cselekvőjeként? Pontosabban: mi történik a demokráciával, ha többé sem a politikai, sem pedig az intézményi integráció nem bizonyul lehetségesnek?

JEGYZETEK

- ¹ L. Ingrid van Beizen: „Party Organization in New Democracies: Southern and Eastern Europe Compared,” PhD-disszertáció (Leiden: Leiden University, 2001.)
- ² L. Seymour Martin Lipset: „The Americanization of the European Left”, *Journal of Democracy* 12 (April 2001): 74–87.
- ³ Stein Rokkan: „Nation Building, Cleavage Formation and the Structuring of Mass Politics”, in Stein Rokkan: *Citizens, Elections, Parties: Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development* (Oslo: Universitetsforlaget, 1970), 72–144.
- ³ L. Peter Mair: *Party System Change: Approaches and Interpretations* (Oxford: Oxford University Press, 1997), 175–98.
- ⁴ Giovanni Sartori: *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 64.
- ⁵ Maurice Duverger: *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*, Barbara and Robert North, trans. (New York: Wiley and Sons, 1963); Sigmund Neumann: „Towards a Comparative Study of Political Parties”, in Sigmund Neumann, ed.: *Modern Political Parties: Approaches to Comparative Politics* (Chicago: University of Chicago Press, 1956), 395–421; és Otto Kirchheimer: „The Transformation of Western European Party Systems”, in Joseph LaPalombara és Myron Weiner, eds.: *Political Parties and Political Development* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1966), 177–200.
- ⁶ Gabriel A. Almond: „A Functional Approach to Comparative Politics”, in Gabriel A. Almond and James S. Coleman, eds.: *The Politics of the Developing Areas* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1960), 3–64, és Anthony King: „Political Parties in Western Democracies: Some Sceptical Reflections”, *Polity* 2 (December 1969): 111–41.
- ⁷ L. Peter Mair: „De toekomstmogelijkheden van politieke partijen, links, en de democratie”, *Socialisme & Democratie* 57 (December 2000): 544–553.
- ⁸ L. Alessandro Pizzorno: „Elementi di uno schema teorico con riferimento ai partiti politici in Italia,” in Giordano Sivini, ed.: *Partiti e partecipazione politica in Italia* (Milan: A. Giuffrè, 1969), 4–40.
- ⁹ Otto Kirchheimer: „The Transformation of the Western European Party Systems”, in Joseph LaPalombara and Myron Weiner, eds.: *Political Parties and Political Development* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1966).
- ¹⁰ Stefano Bartolini: „Collusion, Competition, and Democracy, Part I,” *Journal of Theoretical Politics* 11 (1 October 1999): 435–70, és Stefano Bartolini: „Collusion, Competition, and Democracy, Part II.,” *Journal of Theoretical Politics* 12 (1 January 2000): 33–65.
- ¹¹ Pl. I. Pippa Norris, ed.: *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance* (Oxford: Oxford University Press, 1999), és Susan J. Pharr and Robert D. Putnam eds.: *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2000).
- ¹² Richard S. Katz and Peter Mair: „Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party”, *Party Politics* 1 (January 1995): 5–28.

- ¹³ Ruud A. Koole: „The Vulnerability of the Modern Cadre Party in the Netherlands”, in: Richard S. Katz and Peter Mair, eds.: *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies* (London: Sage Publications, 1994), 278–303.
- ¹⁴ L. Hans Daalder: „A Crisis of Party?” *Scandinavian Political Studies* 15 (December 1992): 269–88, Richard Rose and Thomas T. Mackie: „Do Parties Persist or Fall? The Big Tradeoff Facing Organizations”, in Kay Lawson and Peter H. Merkl, eds.: *When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations*. (Princeton N. J: Princeton University Press, 1988), 533–558.
- ¹⁵ Például I. Michael Laver, „Party Competition and Party System Change: The Interaction of Coalition Bargaining and Electoral Competition”, *Journal of Theoretical Politics* 1 (July 1989): 301–24.

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

RUDAI REZSŐ a két háború közötti magyar politikai szociológia és az akadémiai tudomány ismert szereplője. Az államtudományok doktora, a Magyar Társadalomtudományi Társulat választmányának tagja. 1936-ban szerezte meg habilitációját „Az állam elmélete” témakörben. Fő kutatási területe azonban nem elsősorban az államelmélet, hanem a pártok szociológiája és a pártok „viselkedésének” kutatása volt. E tárgykörben számos publikációt jelentetett meg a korszak vezető akadémiai folyóiratában, a Társadalomtudományban. *Adalékok a magyar képviselőház szociológiájához* című dolgozata (amely ma is érdekes olvasmány) a folyóirat 1933. évfolyamában jelent meg. A Politikatudományi Szemle mégsem ebből a tanulmányából közöl részletet, aminek az a magyarázata, hogy *A politikai ideológia, pártszerkezet, a hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében* című munkája (1936) még az előbbinél is érettebb és átfogó munka. Ebből a dolgozatból egy elfogulatlan tudós képe bontakozik ki, aki szintetizálja korának legfontosabb tudományos felismeréseit a pártokra és a parlamentre vonatkozóan.

RUDAI REZSŐ

A politikai ideológia és a pártszervezet szerepe a magyar kormánypártok életében (1861–1935)*

„A nemzet vonatkozásainak, viszonyainak összessége azáltal a szubjektív köztudat által összefoglalva, hogy a nemzet a lényeges, a kívülről lévő reá vonatkozó mellékes, tőle függő – adja a nemzeti érdeket, az általános érdeket. Ez az érdek, mint a végző, az első, a kezdő ok, mely a nemzetet mozgatja, egyben elv is..., mert összes mozgásainak, törekvéseinek kezdője, eleje, princípiuma” – írta *Concha Győző* 1917-ben, majd ezt is olvassuk ugyanott: „A pártoknak, a nemzeti érdek e pars-ainak, részeinek elvei, érdekei természetesen azon feltétel alatt jogosultak és egyesíthetők nagy, mondjuk: két nagy csoportba a parlamenti kormányzás fenntartására, ha a mögöttük lévő érdekek valóban tárgyilag is az általános nemzeti érdek részei, nem személyes érdekek s e részérdekeket is az általános nemzeti érdek mérsékli, amit a pártok hazafiasságának nevezünk.”¹

Ezt a szellemet és ezt az érdeket kerestük, amikor a magyar parlamentarizmus népképviselői korszakában a magyar kormánypártokat vizsgáltuk 1861-től máig, s adatokkal igyekeztünk a politikai történet külső látszata mögül feltárni az események rejtett rugóit és valódi okait. Az egybegyűjtött adatok törvényhalmaza határozott erővel utal arra, hogy a *magyar nemzet őseje mindig elevenen élt és hatott s – a múlt tanúságai szerint – mindig elevenen élni fog.*

* Az alábbi részlet a szerző: Politikai ideológia, pártszervezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935) *Államtani dolgozatok* c. könyvéből való. Magyar Társadalomtudományi Társulat kiadása Bp. 1936.

1.

Magyarország sorsát az abszolutizmus megszűnése óta *hét kormánypart* irányította (a választások éveit csoportosítva): 1. Deák Ferenc Felirati Pártja (1861–1875), 2. Tisza Kálmán Szabadelvű Pártja (1875–1906), 3. a Függetlenségi Párt koalíciója (1906–1910), 4. Gróf Tisza István Munkapártja (1910–1918), 5. a kersztény-nemzeti egyesülés koalíciója (1920–1922), 6. Gróf Bethlen István Egységes Pártja (1922–1935) és 7. Gömbös Gyula Nemzeti Egység Pártja (1935–).

A hét kormánypart az egypártrendszer alapján, azaz a választások többségi eredményeire támaszkodó párttal állt a kormány mellett és adta meg a politikai éra sajátos alapszínezetét, irányát és változatait.

A magyar népképviselői parlament első kormánypartja zárólag a közjogi eljárás módban kifejeződő államjogi felfogást állította a programja központjába, s ez a törekvés sikert is ért el az 1867-es koronázás bekövetkeztéig. Ezt a politikai érat egy új áramlatra támaszkodó három évtizedes korszak, a Szabadelvű Párt uralma követte, mely mint magyar politikai éra, sokszor lojális volt mindazzal szemben is, ami elsősorban nem magyar érdeket követett, így a nemzetiségek és a külföld, annak minden divatos áramlata s Ausztria iránt is. Egy, a szabadság és függetlenség iránti küzdelembe befáradt nemzedék rendezkedett be a '67 utáni status quóra és élvezte a monarchia nagyhatalmi állásának biztonságát és az európai külpolitikai helyzet tartósnak látszó nyugalalmát. Az 1875-ben magyar szívrrel és akarattal, jóhiszeműen elindult politikai liberalizmus – a nyugalom és változatlanosság harminc éve végén – a következő nemzedék porondra léptek, már más értelmet nyert, mert a *politikai* liberalizmusból *világnézeti* liberalizmussá lett, *más tartalmat* kapott, mert – bár sok újat teremtett és új lendületet hozott – a magyarság és főleg a magyar vezető réteg elerőtlenedését is eredményezte, s *más célokká* formálódott, mert sokszor már a magyarság ellen is sorakoztatta fel az erőket. Ezért is omlott 1905-ben össze a szabadelvű éra és jött létre a három évtizedes ellenzéki harcot vívott Függetlenségi Párt diadala, mely győzelmet azonban az európai külpolitika közelgő vihara és a magyar földön gyülekező nehézségek árnyai, valamint a párt belső összetételének lazaságai is nagyon erősen beárnyékolta. A Munkapárt megjelenése 1910-ben azt célozta különösen, hogy a belső erőket egybefogja, a külső államoknak az itt élő nemzetiségekre gyakorolt propagandisztikus hatását ellensúlyozza és a magyar társadalomba időközben bekövetkezett új belső elhelyeződést a nemzet érdekeivel összhangba hozza. A súlyos és hosszú világháború azonban más eredményt hozott. A bolsevizmus után elemi erővel tört elő a magyarság nemzeti érzése és tudata. Az 1920-as, az 1922-es és az 1935-ös elindulás mottója az egyesülés, a belső

	1884		1887		1892		1896		1901		1905	
	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.
F.:	1	-	1	-	-	1	1	-	-	1	-	1
É.:	78	37	81	34	70	45	103	12	69	46	35	80
E.:	49	25	57	17	55	19	59	15	56	18	35	39
D.:	23	52	30	45	25	50	46	29	31	44	3	72
A.:	82	55	85	52	60	77	97	40	71	66	26	111
Bp.:	7	2	9	-	8	1	9	-	6	3	3	6
M.:	240	171	263	148	218	193	315	96	233	178	102	309
F.:	0,4	-	0,4	-	-	0,5	0,3	-	-	0,6	-	0,3
É.:	32,5	21,6	30,8	23	32,1	23,3	32,7	12,5	29,6	25,8	34,3	25,9
E.:	20,4	14,6	21,7	11,5	25,2	9,8	18,7	15,6	24	10,1	34,3	12,6
D.:	9,6	30,4	11,4	30,4	11,5	25,9	14,6	30,2	13,3	24,7	2,9	23,3
A.:	34,2	32,2	32,3	35,1	27,5	40	30,8	41,7	30,5	37,1	25,6	35,9
Bp.:	2,9	1,2	3,4	-	3,7	0,5	2,9	-	2,6	1,7	2,9	2
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

	1906		1910		1920		1922		1927		1931	
	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.
F.:		1	-	1								
É.:	55	60	76	39	29	13	32	10	33	9	29	13
E.:	39	35	47	27								
D.:	53	22	31	44	53	28	38	43	48	33	46	35
A.:	100	37	78	59	58	39	74	23	81	16	72	25
Bp.:	7	2	4	5	10	15	-	25	4	21	5	20
M.:	254	157	236	175	150	95	144	101	166	79	152	93
F.:		0,6	-	0,6								
É.:	21,7	38,2	32,2	22,3	19,3	13,6	22,2	9,9	19,9	11,4	19,1	14
E.:	15,4	22,3	19,9	15,4								
D.:	20,9	14	13,1	25,1	35,3	29,5	26,4	42,6	28,8	41,8	30,3	37,6
A.:	39,4	23,6	33,1	33,7	38,7	41	51,4	22,8	48,8	20,3	47,4	26,9
Bp.:	2,6	1,3	1,7	2,9	6,7	15,9	-	24,7	2,5	26,5	3,2	21,5
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

1935	
I.	II.
F.:	
É.:	30 12
E.:	
D.:	57 24
A.:	77 20
Bp.:	7 18
M.:	171 74
F.:	
É.:	17,5 16,2
E.:	
D.:	33,3 32,4
A.:	45 27
Bp.:	4,2 24,4
	100% 100%

F.: Fiume,
É.: Észak,
E.: Erdély,
D.: Dunántúl,
A.: Alföld,
Bp.: Budapest,
M.: mandátumok száma.

I.: a kormánypárt,
II.: a kormánypárton kívüli pártok és pártönkívüliek által elért mandátumok közül egy-egy részre eső mandátumok száma és aránya.

A magyar képviselőház összes mandátumai közül az egyes országtájakra a következő mandátumok estek 1875–1918 és 1920–1935 között:

	1875–1918		1920–1935	
F.:	1	0,3%		
É.:	115	28,0%	42	17,1%
E.:	74	18,0%		
D.:	75	18,2%	81	33,1%
A.:	137	33,4%	97	39,6%
Bp.:	9	2,1%	25	10,2%
M.:	411	100,0%	245	100,0%

Ha ezen országos arányszámok segítségével a mandátumoknak az egyes pártcsoportok által egy-egy tájon elért egyes arányszámait vizsgáljuk, vagyis, hogy mikor mely pártcsoport arányszáma haladta meg az országos arányszámot, érdekes törvényszerűség látszik kiütközni.

Az adatsorokból azt látjuk, hogy *Fiume* 1892-ig kormánypárti, azután pedig 1910-ig – 1896 kivételével – már más pártállású vagy pártonkívüli képviselőt választott. Az északi rész csak egy ízben, 1906-ban választott többségében nem kormánypártiakat, amikor is a kormánypárt mandátumainak 21,7%-a, a többi mandátumoknak 38,2%-a esett erre a részre; az összes többi választásokon mindig a kormánypártra esett a nagyobb arányszám. Ehhez hasonlóan *Erdélyben* is csak 1906-ban fordult elő egy ízben, hogy a kormánypárt mandátumainak 15,4%-át, a többi pártok mandátumaiknak pedig 22,3%-át szereztek itt meg, a többi tíz választáson (csak ennyiszor volt itt parlamenti választás) mindig a kormánypárt arányszáma volt a magasabb. A *Dunántúl* csak a Deák-párt (1861–1872), a Függetlenségi Párt (1906–1910), a Keresztény-nemzeti Egyesülés (1920–1922) és a Nemzeti Egység Pártja (1935) érája alatt szavazott nagyobb arányszámban a kormánypárti képviselőkre, míg a Szabadelví Párt (1875–1905), a Munkapárt (1910–1918) és az Egységes Párt érája alatt többségében mindig a nem kormánypártokra adta le a szavazatát. Az *Alföld* és a bánági rész 1920-ig csak egy ízben: 1906-ban foglalt a kormánypárt mellett állást (39,4%-ban) a nem kormánypártok 23,6%-ával szemben, a többi esetben az arányszám mindig a pártoknál magasabb vagy legfeljebb egy ízben (1884-ben) azzal egyenlő; 1920 óta pedig – kivéve az első nemzetgyűlést – a kormánypártnál volt magasabb arányszám, bár ez a szám az óta lassan csökken. *Budapesten* a világháború előtt csak kétszer volt a nem kormánypártok arányszáma magasabb: 1878-ban és 1910-ben, míg a világháború után mindig a nem kormánypártok arányszáma a magasabb, bár a kormánypártok arányszáma 1922 óta lassan emelkedik.

A világháború előtti politikai állásfoglalás tükröképét legjobban az 1906. évi függetlenségi párti választás eredménye tárja

elénk, amelyben ugyanis az összes részek állásfoglalása pontosan megfordul (így az északi részen a kormánypárt arányszáma kisebb, ugyanígy Erdélyben is, míg a Dunántúlon és az Alföldön a kormányzópárté lett magasabb). Ezt a tényt az alábbi összeállítás még csak jobban szemlélteti, melyben Fiume, Észak és Erdély összesített (1920 óta csak Észak) adatai (I.) állanak a Dunántúl, az Alföld és Budapest (II.) adataival szemben:

K.:	1861	1869	1872	1875	1878	1881	1884	1887	1892
I.	40,6	54,3	48,5	49,8	53,5	53,7	53,3	52,9	57,3
II.	59,4	45,7	51,5	50,2	46,5	46,3	46,7	47,1	42,7
Nk.:									
I.	29,3	13,5	15,7	34,8	35,6	35,5	36,2	34,5	33,6
II.	70,7	86,5	84,3	65,2	64,4	64,5	63,8	65,5	66,4

K.:	1896	1901	1905	1906	1910	1920	1922	1927	1931	1935
I.	51,7	53,6	68,6	37,1	52,1	19,3	22,2	19,9	19,1	17,5
II.	48,3	46,4	31,4	62,9	47,9	80,7	77,8	80,1	80,9	82,5
Nk.:										
I.	28,1	36,5	38,8	61,1	48,3	13,6	9,9	11,4	14	16,2
II.	71,9	63,5	61,2	38,9	51,7	86,4	90,1	88,6	86	83,8

K.: kormánypárt, Nk.: a többi pártok és pártonkívüliek.

A történelmi távlatban elmosódnak az emberek (politikusok, képviselők), a pártagitációk, a választási győzelmek és sérelmezése, a választási jogrendszerek, csak egy tény áll elő törvényszerűséggel, az hogy a *magyarságnak politikai állásfoglalása mindig erősen magyar volt* s ez az állásfoglalás mindig bátran ki is fejeződött, ha nem is járt mindig számszerű teljes győzelemmel. S mindez az *állandó* színeképp kormánypártonként nyeri sajátos árnyalati színeződését, mert más és más a kormánypártok arányszáma Deák vagy Tisza Kálmán vagy a függetlenségi koalíció vagy Tisza István vagy a ker. nemzeti koalíció vagy Bethlen István avagy Gömbös Gyula irányította politikai éra alatt, bár az alapszíneképp mindig azonos marad lényegileg.

A tények alapján megállapítható, hogy *minden geopolitikai tájnak megvan a maga sajátos politikai színeképe és minden geopolitikailag adott táj lakosságának megvan maga sajátos politikai érzülete*. Arra a kérdésre, hogy részint a világháború előtt és részint a világháború után nagy részben a *nem kormánypártok* sorában *mi színezte* ezt a képet, mi jellemezte és alakította ki ezt az érzületet, feleletet az ad, ha a Függetlenségi Párt és a Keresztény (Nép)párt mandátumainak földrajzi és geopolitikai elhelyezkedését nézzük, és a Függetlenségi Pártét

1875–1918-ig, s a Keresztény Pártét 1892 óta máig, mint olyan pártokét, melyek a nem-kormánypártok közül a legnagyobb állandósággal állottak fenn és határozott világnézeti állásfoglalásokkal befolyásolólag is hatottak.

A Függetlenségi Párt mandátumainak elhelyezkedése:

	1875	1878	1881	1884	1887	1892	1896	1901	1905	1906	1910
É%	15,8	18,7	18,2	12,4	16,7	18,6	18,3	18,6	22,2	21,7	16,4
E.	5,3	4	8	11,3	1,3	1,7	3,3	10,6	11,1	15,4	6,5
D.	23,7	24	27,2	31	35,9	18,6	23,4	20,3	25	20,9	27,9
A.	55,2	52	46,6	45,3	46,1	61,1	55	50,5	40,6	39,4	47,5
Bp.	-	1,3	-	-	-	-	-	-	1,1	2,6	1,7

A Keresztény (Nép)párt mandátumainak elhelyezkedése:

	1892	1896	1901	1905	1906	1910	1920	1922	1927	1931	1935
É%	100	18,8	45,5	41,7	57,1	42,8	16,9	21,4	12,1	10	14,3
E.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
D.	-	81,2	54,5	58,3	40	57,2	40,7	42,9	57,6	60	35,7
A.	-	-	-	-	2,9	-	27,1	-	12,1	10	7,1
Bp.	-	-	-	-	-	-	15,3	35,7	18,2	20	42,9

A tényeket feltáró számadatok világosan megmutatják, hogy a *függetlenségi politikai ideológia* és politikai érzület legerősebben és állandóan *az Alföldön gyökerezett*, s részben még a Dunántúlon is gyökeret vert. A *keresztény politikai ideológia* és érzület mindig *a Dunántúlon gyökerezett legmélyebben*, kivéve 1906-ban, amikor az északi részen aratta a nagyobb diadalt; a világháború óta pedig Budapest játszik egyre nagyobb szerepet a párt életében.² Ezek az adatok egyben arra is rávilágítanak, hogy ez a két párt jelentős mértékben járult hozzá – a többi pártok mellett – a nem kormánypártok politikai színképének sajátos színeződéséhez, de ugyanakkor csak mindenben megerősítik előbbi megállapításunkat, mely szerint – *a különböző választójog és választási (titkos, nem titkos) rendszerek ellenére* – minden geopolitikai tájnak megvolt és megvan a maga sajátosan színezett politikai állásfoglalása és sajátosan jellemzett politikai érzülete, amely a választási eredményekben állandósággal, törvényszerűséggel mindig vissza is tükröződik. S ebben a visszatükrözőedésben élénk tárul az a kép, melyet a pártideológiákról az első szakaszban megállapításként elmondottunk.

(...)

Az életkörülmények s az élet követelményei, valamint a nemzeti múlt tradíciói szabják meg a politikai cselekvés irányát és a politikai életformák milyenségét. S minél inkább távolodnak el egyes pártok attól a kötelességüktől, hogy a nemzeti érdek parszai, részei legyenek, ahogy azt *Concha Győző* – mint bevezetőnkben idéztük – mondta, s minél inkább lesznek némely pártok az önérdék egyoldalú követése miatt frakciókká, annál inkább szükségesnek látszik a nemzet életében a politikai egységes erő és erős szervezet, melynek az egyik legaktívabb parlamentáris kifejeződési formája az egypártrendszer.

Összefoglalva az adatok megvilágította tényeket, megállapíthatjuk, hogy a magyar kormánypártok változó politikai ideológiája különböző módon tükröződik vissza a választókerületek geopolitikai adottságaival összefüggő és a különböző területeken lakó és élő lakosság *állandó* jellegű politikai állásfoglalásának képében, s láttuk, hogy ezen az állandó képen sem kormány, sem ellenzék vagy választójog hetven év alatt *lényegileg* nem volt képes változtatni, legfeljebb a szavazatok száma tolódtott időnként valamilyen irányban el. Láttuk a beszédes adatok bizonyosságát arra nézve is, hogy *a kormánypártok erejét mindig a párt belső összetételének szilárdsága adta meg akkor, amikor az az állam és a nemzet iránt határozott tudattal és felelősségérzettel telített hivatási rétegeknek biztosított befolyást*. S láttuk, hogy a háromnegyed évszázados magyar parlamenti egypártrendszer a *nemzet geopolitikai helyzetének* adottságiból és különböző (kül- és belpolitikai, gazdasági és világnézeti) szerteágazó és széttartó irányú törekvések ellensúlyozásának szükségességéből is adódott és adódik; ezen nemzeti ellensúlyozó törekvésnek és szervezőmunkának az eredménye csak hosszabb folyamat során észlelhető lassú haladásként.

A magyar kormánypártok által követett politikai szellemnek, ideológiának és a nemzeti közérdek közötti kapcsolat milyenségére is – közvetve – rávilágítottak a közölt adatok, s láthattuk, hogy nem volt olyan kormány vagy más párt, mely a nemzeti általános vagy részérdek figyelembevétel nélkül tudott volna fennmaradni, mert a nemzet elevenen él, bár mindig csak az élő nemzettagok tettei, érzései és akarásai által.

A magyar népképviselői parlament közel hetvenöt éves életéből emeltük ki a közölt adatokat, hogy a múlt tanulságait és az élet törvényszerűségeit kutassuk s vele az államtant, a történetírást és a magyar jövőt szolgáljuk.

JEGYZETEK

¹ Hatvan év tudományos mozgalmi között, II. kötet. Bp.: Magy. Tud. Akadémia 1935. 435. o.

² L. Rudai Rezső: A keresztény párt életfázisainak változásai (1892–1935), Magyar Kultúra, XXII. évf. 11. sz. 1935, 481–485. old.

KÖNYVEKRŐL

BERTALAN TAMÁS

Útkereső nyertesek és tanácstalan vesztesek

Kovách Imre–Csite András (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás – A posztoszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* Napvilág Kiadó. Budapest, 2002.

A tanulmánykötet egy izgalmas időszak történéseit dolgozza fel, amelyről részben még letisztulatlan személyes élményeink, tapasztalataink vannak. A korszak megnevezésére is kísérletet tesznek a szerzők, de a kötet igazi célja a kilencvenes évek és az ezredforduló időszakára egy olyan modell felállítása, amely képes áthidalni az előző korszak közelségéből, az adathiányból fakadó problémákat, mégpedig úgy, hogy érintettségünk ellenére is kellően objektív választ adhassunk a mű egyik alapkérdésére: mi következik a rendszerváltás ellentmondásos tizenöt éve, a posztoszocializmus után?

A kötetben szereplő tanulmányok egyszerre segítenek szembesülni a korszak veszteséglistájával, és keresik az utat a továbblépéshez, felkutatva azokat a lehetséges szereplőket, akik kellő erővel és mozgástérrel rendelkeznek a jövőépítéshez. Teszik ezt úgy, hogy az adatok és számok mögött ráismerünk saját tapasztalatainkra. Segítenek összerakni azt a mozaikot, amelynek darabjait ugyan birtokoljuk, de az összeillesztést megnehezíti, hogy túl közelről nézzük a mintát. A kötet időbeli kiterjedése és tematikus gazdagsága lehetővé teszi azt is, hogy az ország európai uniós integrációjával kapcsolatos egyes alapkérdéseket (ilyen például a vidékfejlesztés korántsem egyszerű problémaköre) ne a frázisok szintjén gondolhassuk át.

A tanulmányok által feldolgozott témákat a következő kérdésre fűzhetjük fel: Milyen hatást gyakorolnak ebben a turbulens időszakban a politikai, gazdaságpolitikai döntések egyes csoportok, szervezetek, térségek életére? Kiemelendő erénye a kötetnek, hogy a kérdés megválaszolása során a szerzők képesek együtt kezelni a politikai döntéshozók felelősségének kérdését a döntések társadalmi csoportokra gyakorolt tényleges hatásainak elemzésével. Teszik ezt több helyütt megindító szociális érzékenységgel.

Olyan politikai gazdaságtani elemzéseket olvashatunk, amelyek képesek együtt vizsgálni a mikroszinten jelentkező szervezeti folyamatokat, azok hatásait a folyamatok szereplőire, illetve a folyamatokra hatást gyakorló politikai döntéshozói szint stratégiaválasztásának következményeit.

A többnyire empirikus kutatásokkal is alátámasztott elemzések közelebb visznek bennünket az elmúlt tíz év mezőgazdasági, ipari szervezeteiben lezajlott történésekhez, de ugyanígy működésében ismerkedhetünk meg – egy kistérség példáján – az elszegényedés súlyos hatásaival, avagy az önkormányzatiság keretei között a helyi gazdasági elit politikai mozgásterével.

A változásokra vonatkozó adatok, folyamatok és jelenségek elemzésével a szerzők kísérletet tesznek a korszak gazdaságpolitikai és társadalmi jellegű értelmezési problémáinak megválaszolására. Szembesülnek azzal az alapvető kérdéssel, hogy az elemzéshez hiányzik a megelőző korszak hiteles „dokumentációja”. A kötet szerkesztője joggal állapítja meg, hogy a szocializmus elemzése is hiányosnak tekinthető a gazdaságpolitikai, foglalkoztatáspolitikai folyamatok szempontjából. Az összehasonlítási alap hiánya mellett komoly gondot okoznak a fogalmi bizonytalanságok, amelyek már a korszak elnevezése, tagolása szintjén is jelentkeznek.

Politikai gazdaságtani elemzéshez méltóan a kötet összeállítói elemzéseik középpontjába a tőkéhez való hozzájutás lehetőségeit, a tőke feletti ellenőrzés megszerzésének módját állítják. Izgalmas kérdés, hogy a privatizációval kapcsolatos politikai döntések hogyan befolyásolták a gazdasági elit kialakulását, és ezzel párhuzamosan a foglalkoztatásban bekövetkező változások akár egy gazdasági szervezeten belül, akár társadalmi méretekben hogyan változtatták meg a foglalkoztatottak, a munkavállaló korúak életviszonyait.

A szerkesztők egyetértenek azzal a nézettel, hogy a kilencvenes évek első fele, amely időszak a szocialista rendszer lebontását, illetve a politikai és gazdasági tőke újraelosztását célozta, egy viszonylag jól elhatárolható korszak, amelynek posztoszocializmusként történő aposztrófálása általánosan elfogadottnak tekinthető. Amíg azonban a politikai rendszer lebontása és a demokratikus berendezkedés kialakítása a 80-as évek végén és a 90-es évek elején lezajlott, addig a gazdasági változások egy je-

lentős része a nyolcvanas évek közepétől indult – gondoljunk csak a társasági törvény 1988-as kihirdetésére. Egyetértünk azonban azzal, hogy ugyanilyen fontosak az 1992-től 1997-ig zajló redisztribúciós folyamatok. Éppen ez az időszak teszi lehetővé vállalati környezetben, a gazdasági szervezetek szintjén a tőke tulajdonosainak, „felügyelőinek” milyensége szempontjából történő elemzések elvégzését. Nem egyértelmű azonban – a tanulmánykötet tatalmi felépítése, illetve az egyes tanulmányok szintjén sem –, hogy mennyiben teremthető meg a mikro-ökonómiai és szervezeti szintű elemzések és a makroökonómiai elemzések közötti párhuzam. Amíg a kötet sokrétűsége lehetővé teszi az ilyen irányú gondolkodás megindítását, nem törekszik arra, hogy egységes szerkezetbe foglalja a vizsgálódások tapasztalatait.

A kötet szerkesztője „A posztszocializmus vége” címmel részletes előszót írt, amelyben a tanulmányok főbb tartalmi megállapításait foglalta össze egy olyan elemzésben, amely a korszak főbb jellemzőit vetíti elénk. A szerző által az előszóban meghatározott tartalmi súlypontok közül néhányat felhasználunk a tanulmánykötet belső szerkezetének bemutatására. Az alábbiakban röviden kitérünk a társadalmi struktúra változásaira, a különböző elitcsoportok és a politikai elit egymáshoz való viszonyára, illetve a politikai elit befolyásolására egyedül képes gazdasági elit és a politikai elit viszonyára.

A gazdaságpolitikai beavatkozások következményeinek társadalmi hatásaira vonatkozó legáruklodóbb adatok a foglalkoztatási helyzetet bemutató adatok és azok változásai. Az elmúlt években a híradások szintjén folyamatosan azt hallottuk, hogy a munkanélküliségi ráta csökkenése kedvező gazdasági folyamatokra utal. Ezzel szemben azonban – különösen a kilencvenes évek első felében – a szocialista nagyvállalatok leépülésével és privatizációjával, a mezőgazdaság szerkezeti átalakításával megnövekedett az inaktívak száma. Ők ugyan nem rontják a munkaügyi statisztikákat, de különösen a többszörösen hátrányos helyzetű mikrorégiókban tapasztalható jelenlétük, és tanulmányozható egzisztenciális, mentális és egészségügyi állapotuk leromlása. A foglalkoztatási helyzet okozta kiszolgáltatottságból az egyik kitörési lehetőség a vállalkozóvá válás volt. Ezek a kísérletek is az esetek többségében kudarccal végződtek.

A mezőgazdaság drasztikus átalakításával, amely a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számát alig valamivel több, mint egynegyedére csökkentette, kialakult a családi gazdaságok egy túlélésre képes csoportja, és nyilvánvalóvá vált, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek mellett a kisgazdaságok is szerepet kapnak. Ezzel együtt azonban elkerülhetetlen egy, a mezőgazdaság fejlesztésén túlmutató vidékfejlesztési stratégia, a foglalkoztatási helyzet stabilizálása és az elszegényedési folyamatok

megállapítása érdekében. Ez az időszak a középrétegeket sem hagyta érintetlenül. A középrétegek jövedelmének csökkenése is állandó volt. A privatizáció hasznából a középrétegek széles csoportjai sem részesültek. A vagyoni újraelosztásában kis elitcsoportok kerültek kedvező helyzetbe. A kötet egyik alapkérdése, hogy van-e a politikai elitnek kontrolljára képes társadalmi csoport, intézmény. Kovách Imre a következőképpen határozza meg a politikai elitet (14. oldal):

Nem rendelkezik a kommunista korszak vezetőinek hatalmával, azonban jogi eszközökkel gyakorlatilag kizárta a nagyobb parlamenti cserék lehetőségeit.

Párttagság, párthovatartozás szerint majdnem végletekbe menő harcot vív a politikai hatalomért, de mint politikai osztály a magyar társadalom egynemű képződménye, minősége.

Politizálásának legfontosabb motiválója a pártállam lebontását követően szükségszerűen a gazdasági, politikai, kulturális és szimbolikus privatizációban való részvétel, vagy azok irányításából és az új redisztribúció kontrolljából eredő hatalmi részesedés.

A szerző szerint a politikai elit kontrolljára a következő társadalmi csoportok, intézmények lehetnének képesek:

Civil társadalom és szervezetei, amely intézményesülését tekintve dinamikus fejlődési pályára állt, de alulfinanszírozottságának és gyenge társadalmi beágyazottságának köszönhetően a politikai elit befolyása alá sodródott.

A nyilvánosság intézményei, amelyek viszont erőteljes piaci és profitkényszer alatt állnak, és többnyire emellett jól körülhatárolható politikai csoportok ellenőrzik őket.

Rivális társadalmi csoportok vagy intézmények. Ebből a szempontból a kötet két tanulmánya is vizsgálja a szakszervezetek, más munkavállalói érdekképviseletek befolyásoló képességét. A szakszervezetek, munkástanácsok a politikai elitnek kontrolljára nem képesek, és a munkaadói oldal (amely jelentős részben átfedést mutat a gazdasági elittel) ellenőrzésére és befolyásolására is csak korlátozott mértékben van módjuk. Rivális társadalmi csoportnak tekinti a szerző a kulturális elitet, amely különösen a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején vállalt döntő szerepet a rendszerváltás levezénylésében, és folyamatos térvésztesét figyelhetjük meg a politikai mezőben. Ezzel szemben a gazdasági elitnek politikai befolyásoló képessége mind helyi, mind országos szinten növekedni látszik, mint ahogy ezt egy közepes méretű város, Keszthely esetében a kötet egyik tanulmánya modellezi.

A fentiekből következők a kötet egyik alapvető megállapítása. A gazdasági elit – szemben a szocialista korszakban betöltött alárendelt szerepével – a privatizált gazdaságban nem függ közvetlenül a politikai elitől. Mi több, kísérleteket tesz a politikai elit folyamatos befolyásolására, ha kell gazdasági erejét kihazs-

nálva politikai pozíciókat szerez. A politikai elitek a privatizációs és redisztribúciós folyamatokban akarnak befolyást szerezni, a gazdasági elitek pedig gyakorlatilag a privatizációs folyamatok nyerteseinek tekinthetők. Ezért a 90-es évek gazdasági-társadalmi folyamatainak középpontjában, mint ahogy ezt a kötet szerkesztői és a kötetbe szerkesztett tanulmányok szerzői felismerték, az elitek privatizációban betöltött szerepének, a privatizációs folyamatokhoz való viszonyának elemzésével közelebb jutunk a korszak gazdasági folyamatainak megértéséhez.

A privatizáció első hulláma lezajlott, melynek következtében a tulajdonlás változatos formái jöttek létre a gazdaság legkülönbözőbb területein. A privatizáció következtében a gazdasági elit függőségének felszámolása megindult. Azonban a gazdasági szervezetek jelentős része forráshiánnyal küzd. Így nem nélkülözheti az állami támogatásokat. Szintén a forráshiány ellensúlyozására az állam – a politikai elit jóvoltából – nem érvényesíti követeléseit, a költségvetési követelések puha kontrollja jellemző. Elengedhetetlen a döntéshozói hatalom jóindulata a munkavállalói konfliktusok kezelésében is. Emellett a hazai vállalkozói réteg folyamatosan veszélyeztetve érzi magát a multinacionális tőke által, mely veszélyek kiküszöbölésére szintén a politikai elittel való jó kapcsolatok ápolásában, esetleg bizonyos politikai pozíciók megszerzésével keres menedéket. Tovább árnyalja ezt a képet, hogy várható a privatizáció és a rendelkezési hatalom újraelosztásának második hulláma, tekintve, hogy az állami és önkormányzati tulajdon aránya még mindig jelentős a nagyvállalati tulajdonban. Mindebből látszik, hogy a gazdasági és politikai elitcsoportok érdekkapcsolata szinte piaci elven, a kölcsönös érdekeken alapul.

Egészen más eredményekre jutunk azonban, ha a politikai elit és a gazdasági elit egymáshoz való viszonyát helyi (önkormányzati), illetve ha országos szinten vizsgáljuk. Helyi szinten a gazdasági elitek befolyása egyre erősödik, azonban országos szinten a politikai elit még bizonyos előnyök juttatásával fenntarthatja pozícióit, de ezzel maga is kiszolgáltatottá válik.

Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy 1997-től a forráshiány helyett állami többletbevételek megjelenését tapasztalhattuk. Ennek ellenőrzésében érdekelt a gazdasági elit, különös tekintettel a multinacionális cégek vezérkara. Helyi és regionális szinten a politikai elitek szerepe a különböző, többek között az uniós források elosztásában igen jelentős. Ezt a befolyást tovább erősíti, hogy nem működik a politikától független monitoringrendszer. Hiányoznak azok a szakmai, társadalmi szervezetek, amelyek a politikai és gazdasági elitek forrásmegosztási tevékenységét ellenőrizni tudnák. Ez azonban tovább erősíti az együttműködési kényszert, esetenként a két elitcsoport közötti átfedések növekedését.

Az elitcsoportok közül a politikai és gazdasági elitek képesek csupán egymás ellenőrzésére egy közel sem zárt térben, dinamikus zajló társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok közepette. Az elmúlt majd másfél évtizedben mindkét elitcsoportnak sikerült megerősíteni pozícióit, amelyek védelméért azonban az európai integrációs folyamatok és a nyitott piacgazdaság körülményei között folyamatos erőfeszítéseket kell tenniük. Ezeknek a szűk csoportoknak a hatalomhoz való viszonya és eredményessége meghatározó a társadalmi változások szempontjából.

Jól látszik tehát, hogy a mű egyik alapkérdésére (milyen hatást gyakoroltak a rendszerváltozás során meghozott politikai, gazdaságpolitikai döntések az egyes csoportok, szervezetek, térségek, ágazatok életére?) aligha adható autentikus válasz azon csoportok szerepének megismerése nélkül, amelyek meghatározóak voltak a poszt szocializmus időszakában. Ezeknek a csoportoknak az azonosítása kikerülhetetlenné tesz egy költség-haszon elemzést, amelynek eredményeként kiderülhet: a döntések befolyásolói úgy tudták érdekeiket érvényesíteni, hogy közben széles társadalmi csoportok képtelenek voltak helyzetüket stabilizálni.

Felvethető – és a kötetben közreadott tanulmányok már téma-választásukkal is felvetik – a politikai és gazdasági elitek közös felelősségét abban, hogy a vidék elszegényedő, munkanélkülivé váló tömegei vagy éppen az ipari cégek munkavállalói – amellett, hogy jövedelmi, egzisztenciális helyzetük a rendelkezésre álló adatok alapján nem javult a vizsgált időszakban – nem élveznek védeltséget sem a társadalmi újraelosztási folyamatokban a célzott közszolgáltatások által, sem az érdekvédelmüket és érdekképviseletüket szolgáló jogszabályok tekintetében. Természetesen az ilyenfajta súlyos megállapítások alátámasztására, tudományos igazolására a kötetben leírt elemzések, esettanulmányok csak részben alkalmasak. De az elitek küzdelmének és szerepének részletgazdag bemutatása akár a privatizációban, akár nagyvállalati, akár helyi politikai környezetben, kárpótol a viszonylagos hiányosságokért.

A tanulmánykötet egyébként három, terjedelmében azonos súlyt képviselő egységből épül fel. Abból kiindulva, hogy a mű politikai gazdaságtani elemzés (ahogy ezt a szerzők megfogalmazzák, elsődleges szándékuk a rendszerváltás és az európai integráció politikai gazdaságtani elemzése volt) az első szerkezeti egységben három tanulmány szól a privatizációról, annak társadalmi és szervezeti következményeiről. Csité András és Kovách Imre tanulmánya „A privatizáció és az új gazdasági elit kialakulása” címmel empirikus kutatások eredményeit mutatja be arról, hogy Magyarországon miként és mennyiben ment végbe a privatizáció során tulajdont szerzettek osztályá válása. Eközben részletesen elemzik, mely csoportok voltak a privatizáció résztvevői, kik milyen mértékben és milyen eredményes-

séggel tudták érdekeiket érvényesíteni, illetve a vizsgált időszakban pozícióikat megtartani. A privatizációról szóló fejezet második tanulmányában Buda Dorottya és Neumann László egy privatizációs alternatívának, a munkavállalói tulajdonszerzést szorgalmazó megoldásnak magyarországi visszaszorulásáról, sikertelenségének okairól és következményeiről írnak. A fejezet harmadik tanulmánya, amelyet Tóth András két multinacionális cég tulajdonában lévő autógyár szakszervezet-szervezési törekvéseiről ír, elsősorban a gazdasági szervezetek belső világával foglalkozik. A nagyipari termelés zászlóshajóinak tekinthető autógyárakban vizsgálja a szerző a munkavállalói érdekképviseltek és a menedzsment viszonyát, küzdelmeit. Két magyarországi zöldmezős beruházás keretei között ismerhetjük meg a szakszervezetek mozgásterét, a szakszervezeti vezetők felkészültségét és az ágazati szakszervezetek szerepét a kialakuló piacgazdaság viszonyai között.

A privatizációról szóló fejezet magán viseli azt a problémát, hogy nehezen határozható meg a privatizációs folyamatok határai, akár makrogazdasági, akár szervezetszociológiai, akár foglalkoztatáspolitikai szempontból vizsgáljuk azokat. Ráadásul még számos más társadalmi szempontból meghatározó területen vizsgálhatnánk a privatizáció hatásait. Nem von le a résztanulmányok értékéből, hogy amíg a fejezet első tanulmánya a privatizációs folyamatokat jól meghatározott szempontok szerint átfogóan vizsgálja, a második tanulmányban már meghatározóak a konkrét privatizációs esetekről szóló elemzések, addig a harmadik már közvetlenül alig kapcsolható a konkrét privatizációs folyamatokhoz, sokkal inkább a piacgazdasági viszonyokat közvetítő multinacionális cégek és a szakszervezetek küzdelmei rajzolódnak ki előttünk.

A második fejezetben, amely a „*Társadalmi következmények és válaszok*” címet viseli, a gazdaságpolitikai, foglalkoztatáspolitikai, privatizációs döntések társadalmi hatásai bontakoznak ki előttünk. Ebben a fejezetben négy tanulmányt olvashatunk. Az elsőt („*A szegénység közelről*”) Laki László jegyzi, aki évtizedes szegénységkutatási és munkanélküliséggel kapcsolatos tapasztalatait írja le, drámai erővel bemutatva a gazdasági reformfolyamatok veszteségeinek egzisztenciális, mentális helyzetét. A szerző mind a vizsgálat fókuszának meghatározásával, mind pedig az eredmények feldolgozásával kiemelkedő szociális érzékenységről tesz tanúbizonyságot. A tanulmánykötet egészére jellemző a társadalmi problémák iránti nyitottság, azonban ebből a szempontból a kötet egyik súlypontja ez a tanulmány, amely szívszorító részletességgel mutatja be a gazdaságpolitikai beavatkozások partvonalra sodródó, és helyzetükből aligha menekülni tudó jelentős társadalmi rétegek helyzetét.

Tóth András „*Két tűz között: üzemi tanácsok, szakszervezetek és munkáltató*” című tanulmányában a munkaügyi kapcsó-

latok válságának történetét írja le. Kritikai elemzés alá veszi az érdekképviseletek jelenlegi rendszerét, bemutatja az üzemi tanácsok és a szakszervezetek egymáshoz való viszonyát, a jogalkotási problémákból fakadó működési problémákat, amelyek következményeként „alulszabályozott piacgazdaság” alakult ki a munkavállalók sérelmére. Mindemellett megfogalmazza azokat a szabályozási feladatokat, lehetőségeket, amelyek lehetővé tennék a kialakult anomáliák kezelését, rávilágítva azonban arra, hogy a jogalkotók felelőssége miként nyilvánul meg a piacgazdasági szereplők által foglalkoztatott munkavállalók esetében.

A harmadik tanulmány (Csite András, Horváth Gergely Krisztián, Kovács Ernő: *A vállalkozói politikai áttörés előzményei, lefolyása és következményei. Turizmus és vállalkozók Keszthelye*) tényszerűen mutatja be a helyi gazdasági elit és politikai elit viszonyának, küzdelmeinek alakulását. Újszerű elemzést olvashatunk arról, hogy a helyi gazdasági szereplők gazdasági pozícióik erősödésével, ezek védelmében hogyan lépnek be a politikai térbe, hogyan használják ki a helyi önkormányzati és országgyűlési választások kínálta lehetőségeket. A valóságos történet szereplői – akik közül néhányat név szerint ismerhetünk az előző évek híradásaiból – valódi küzdelmeket folytatnak a jogalkotók által kialakított küzdőtéren érdekeik, piacaik védelmében, illetve politikai befolyásoló képességük növelése érdekében. A történet modellértékű a pártpolitikai csatározások „nagypolitikai” és önkormányzati szintjeinek összefüggései szempontjából is.

A meglehetősen sokszínű fejezet negyedik eleme az ország két merőben eltérő térségében (az egyik Győr, a másik Nyíregyháza térsége) mutatja be a feketegazdaság helyzetét (Borboly István, Horváth Gergely Krisztián, Kovács Imre, Nagy Réka: *A feketegazdaság: érdekek és szereplők*). Empirikus kutatások adatai alapján kapunk képet a nyíregyházi KGST-piac prosperitásáról, annak változásairól, ezzel szemben megismerkedhetünk a győri KGST-piac leépítésének körülményeivel. Érdekfelesztő információkhoz juthatunk az ukrán olaj és benzin csempészetéről, felmérések adatai alapján kapunk hozzávetőleges képet a tevékenység nagyságrendjéről. A tanulmány szerzői nem vegytiszta elemzést készítettek, hanem a piacgazdaság kialakulásának olyan történéseit, szereplőit mutatják be, akikkel, amelyekkel az esetek többségében bűnügyi híradásokban találkozhatunk. Nincs hiányérzetünk amiatt, hogy az adatfelvétel módja, az elemzett adatok mennyisége nem teszi lehetővé hajszálpontos kép felrajzolását, hiszen mindezért kárpótol bennünket, hogy meglehetősen ritkán elemzett témáról juthatunk életszerű információkhoz.

A harmadik tematikus egység – amely „*A vidék*” címet kapta – két tanulmányt tartalmaz. Ez a fejezet témaválasztásában,

adatkezelésében és módszertanában jóval letisztultabbnak tűnik, mint az előző kettő. Olyan adatokat ismerhetünk meg és olyan információkhoz jutunk, amelyek lehetővé teszik a mai mezőgazdasági termelés tényszerű megismerését, de árnyalt képet kapunk a vidék helyzetéről is, a vidékfejlesztési folyamatok és törekvések tükrében.

Csíte András és Kovách Imre már tanulmányuk címválasztásában – *A vidék története* – is magasra tették a mércét. A szerzők kísérletet tesznek a vidék, a falu, a ruralitás definíciós problémáinak kezelésére. Mivel mindezt történelminek tekinthető 60–80 éves távlatok áttekintésével teszik, sikerrel alkotják meg a vidék társadalmi, gazdasági, mezőgazdasági folyamatainak kereteit. Mindezt úgy teszik, hogy nem hagyják figyelmen kívül az európai integrációs folyamatokat sem, kikerülve a mezőgazdaság, a vidékfejlesztés témakörében oly gyakran alkalmazott kliséket. A tanulmányban a vidék demográfiai változásai, a magyarországi falvak tipizálása, a foglalkoztatási helyzet terén bekövetkező drámai változások és a redistribúciós és privatizációs folyamatok, a vidék politikai befolyásoló képességének változásai, a vidéki politikai hálózatok felépítése, egymáshoz való viszonya és a vidékfejlesztés szereplői, hálózataik, célkitűzéseik egyaránt bemutatásra kerülnek. Mindezek a témák szinte egyedülállóan tényszerűen és rendkívül logikusan kerülnek felfűzésre arra az ívre, amely a „tétesítéstől” a földprivatizáción, a családi gazdaságok kialakulásán keresztül átvezet az európai mintára elképzelt vidékfejlesztésbe. Unikális megközelítése a vidékfejlesztés problémakörének a vidék reprezentációjáról és imázssteremtéséről szóló fejezet, amely a történelmi parasztságról alkotott képtől, a szocializmus parasztsággépén, a 90-es évek média által sugallt negatív vidékképéig vezet, bemutatva ezzel is azokat a feladatokat, amelyek immáron az Európai Unió keretei között a vidékfejlesztésre várnak. Mindezek alapján méltán állíthatjuk, hogy a tanulmány nem csupán a kötet egyik csúcspontja, hanem olyan átfogó elemzés, amely azok számára is segít a vidék évtizedes gazdasági, társadalmi, politikai folyamatainak megértésében, akik közvetlen élményekkel, tapasztalatokkal nem rendelkeznek a fenti témákban.

A fejezet második tanulmánya (Csíte András, Csurgó Bernadett, Himesi Zsuzsa, Kovách Imre: *Agrárpolitikai hatásvizsgálat: földhasználat, foglalkoztatás, üzemszerkezet*) harmonikusan illeszkedik az elsőhöz. A KSH országos és területi adatainak és egy átfogó, 1992-től 1997-ig húzódó, három adatfelvételt magába foglaló „farmerkutató” eredményei alapján alkothatunk képet az agrárpolitika rendszerváltozást követő hatásairól. Részletes képet kapunk a birtokméret alakulásáról, a foglalkoztatási adatok változásáról, a tulajdonosi viszonyok átalakulásáról. A tanulmány részletgazdag és átfogó képet ad arról, hogy milyen mértékben teljesültek azoknak a politikai erőknél, pár-

toknak a céljai, amelyek a családi gazdaságok kialakulását nevezték meg elsődleges agrárpolitikai célkitűzésként és ennek érdekében alakították ki, vitték végig földprivatizációs (földkárptólási) elképzeléseiket.

A kötet méltatásának végén megállapíthatjuk: túl közel vannak még a „posztoszocializmus” korszakának történései, és ez a közelség megnehezíti a tisztánlátást. Azonban a tanulmánykötet több szempontból is segít bennünket az eligazodásban. Elsőként említjük azt a szociális érzékenységet (méltán nevezhetjük elkötelezettségnek is), amely az elitek harcával és sikereivel párhuzamosan látni engedi a lemaradók, a vesztes többség kiszolgáltatottságát. Szintén erőssége a kötetnek, hogy dacolva az adathiány és az elemezhető adatok pontatlanságának problémáival, a tanulmányok többsége empirikus kutatási eredményeken alapul. És végül, de nem utolsósorban ki kell emelnünk, hogy a vizsgált korszak előzményeinek feldolgozatlansága, a rendkívül dinamikus gazdaságpolitikai változások ellenére is vállalkoztak arra a szerzők, hogy tényekre alapozva keressék a választ arra a mindenkit érintő kérdésre, hogy mi következik a posztoszocializmus után, annak érdekében, hogy a győztes, de útkereső elitek társadalmi, gazdaságpolitikai válaszai csökkentsék a vesztesek tanácstalanságát.

BŐHM KORNÉL

Politikai kommunikáció: helyzetek és gyakorlatok

Gianpietro Mazzoleni: *Politikai kommunikáció* (Osiris, Budapest, 2002)

Sárközy Erika—Schleicher Nóra (szerk.): *Kampánykommunikáció* (Erasmus Könyvek, Akadémia Kiadó, Budapest, 2003)

Az alábbiakban a közelmúltban megjelent két könyvet kísérel meg bemutatni. Mindkettő a politikai kommunikációval foglalkozik, de míg az egyik – Mazzolenié – egyfajta kézikönyvként, könnyített tankönyvként forgatható, addig a másik – a tanulmánykötet – sokkal inkább a 2002-es országgyűlési választásokra koncentrál, és mint ilyen, a kampánykommunikáció gyakorlati működésének egy-két aspektusába kíván betekintést nyújtani.

Sokan úgy látják, hogy a politika – a demokrácia kiterjedése és a média robbanásszerű fejlődése miatt – egyre inkább kommunikációvá lett, egyre kevesebb a tartalmi elem, nem igazán számít már, hogy „mit mondunk”, míg egyre nagyobb szélet jut az „ahogyan mondjuk-nak”. Ha igazuk van, akkor a politikai kommunikáció nem választható el magától a politikától, a kigyó a saját farkába harap. Mazzoleni tartalmas könyve átfogó munkát ígér a politikai kommunikáció ingoványos területéről, fel kívánja dolgozni a terület valamennyi lényeges iskoláját, saját bevallása szerint úgy, hogy azokat nem látja el saját nézeteivel. Ez utóbbiban nem tartja magát a saját maga állította feltételhez, de ez talán nem is baj. A szövegből rendre kitüremkedik a szerző kritikai álláspontja egyes nézetekkel szemben, ez rész-

ben árnyalja az olvasónak nyújtott olvasmányt, másrésről a hazai pálya előnyét kihasználva a szerző nézetei diadalmaskodnak a megidézett véleményeken.

A szerző célja tehát, mint azt a bevezetőben is olvashatjuk, hogy a politikai és kommunikációs jelenségek tanulmányozóinak világos szöveget adjon a kezébe, amely egységes képet nyújt erről a tudományos területről, s amely rendszerező, ugyanakkor lényegre törő kifejtésben mutatja be a „szakma állapotát”, vagyis azokat a fontos ismereteket, amelyek egy jelentős tudományos tradíció és a gombamód szaporodó vizsgálódások termékei. Hogy ez nem sikerül maradéktalanul, elsősorban nem Mazzoleni, hanem Oszama bin Laden és a nemzetközi terrorizmus hibája. Az eredeti szöveg 1998-ban jelent meg Olaszországban, és mire hozzánk elért (2002) történt egy s más a földgolyón, aminek hatására kissé másképpen kell gondolkoznunk a politikai kommunikációról is. Máshogy viselkedik a közszolgálat, mint annak előtte, máshogyan viszonyulnak a politikusok is a médiához. Érdemes talán ezt a könyvet 2001. szeptember 11-e előtti fejjel olvasnunk, ha egyáltalán lehetséges ez, és érdemes a katasztrófa utáni eszünkkel kiegészítéseket tenni a bemutatott tételekhez. Alighogy megérkezett hozzánk Mazzoleni könyve, máris megérett egy javított kiadásra.

Talán öngazolásként, de mindenképpen zavaró sűrűséggel bizonygatja a szerző a média és a politika egymásra hatásának jelentőségét, a videokráciára jellemző mediatizált politika kölcsönös függőségi viszonyát. A kötet jelentős része ennek a triviális tételnek a beláttatásán fáradozik, noha felvethető, hogy aki ezzel nem ért egyet, az valószínűleg tagadja azt is, hogy létezne politikai kommunikáció. A könyv első három fejezete nagyjából-egészében ennek jegyében telik.

Az első fejezet a politikai kommunikáció területének ismeretelméleti határait definiálja, azonosítja a három szereplő (politikai rendszer, tömegkommunikáció rendszere, állampolgár-választópolgár) közötti kommunikációs folyamatokat, és összegző képet rajzol a nemzetközi kutatási eredményekről. Áttekintést kapunk a „politikai kommunikáció” fellelhető történelmi gyökereiről, a mediatizált nyilvánosságról és a nyilvánosságmodellekről. Megkísérel megfogható definíciót is adni a politikai kommunikáció fogalmára. A második fejezet a két fő kibocsátószereplő, a politikai rendszer és a tömegkommunikáció rendszerének specifikumait vizsgálja, valamint e két szereplő interakciójának rendszerre vonatkozó jellemzőit. Felvázolja a média központi szerepének mibenlétét, és a könyv során nem utoljára a média és a politikus kölcsönös függéséről elmélkedik. Megvizsgálja az egyes politikai kommunikátorok (elnök, kormány, parlament, párt) kommunikációs jellemzőit, és mindent belehelyezi a média rendszerébe. Elgondolkodtató fejezet-rész foglalkozik azzal, hogy mi és hogyan válhat hírré, és hogy

a politika és a média együttműködése teremti-e vagy torzítja-e a valóságot. A hírekkel foglalkozó elméleti rész rendkívül alapos, olvasmányos és gondolatébresztő.

A harmadik fejezet továbbviszi ezt a gondolatot, és bemutatja a média és a politika interakciójának modelljeit, hatásait. Természetesen mindent magába foglaló modell nem létezik, de Mazzoleni kísérletet tesz egy igen átfogó kép felvázolására. Megvizsgálja, hogy a média pártosságának milyen szintjei vannak, majd rátér a különböző modellek bemutatására.

Az ellenfélmodellre épül a az állampolgárokat a hatalmasokkal szemben megvédő újságírás romantikus képzete, a házőrző kutyaként működő ellenálló újságírás eszménye és gyakorlata. A párhuzamosságmodellben a két szereplő érdekeinek és céljainak megfelelése a vonatkozási pont, más szóval „a média nem mindig és mindenütt negyedik hatalom, mert nem a politikai és gazdasági hatalmi érdekek fölött helyezkedik el”. (79. o.) A cse-remodell fejezi ki leginkább a kölcsönös függés elvét, a kölcsönös szükség vezeti mindkét szereplőt arra, hogy a konfliktussal szemben a tárgyalást, az erőforrások cseréjét részesítse előnyben. Végezetül megemlíti a versenymodell is, amelyre a szembenállás és a kihívás a legjellemzőbb olyan elképzelés alapján, amely szerint a médiarendszerek olyasfajta politikai befolyásoló szerepre próbálnak meg szert tenni, amellyel a demokráciában normálisan a politikai intézmények és alanyok rendelkeznek. Mazzoleni ugyan nem fejt ki, de hozzátehetjük, hogy a modern demokrácia korában komolyan felvetődhet a kérdés, hogy a média ilyen jellegű erejének megnövekedésével joggal kérdezheti a választópolgár, hogy milyen felhatalmazás által gyakorolhatja a média a közhatalom bármely szeletét, legyen az akár a legkisebb rész is.

A mediatizáció következményei a politikai rendszerben címet viselő alfejezet olyan fogalmakat vezet be a téma tárgyalásába, mint az agenda setting és az agenda building, az issue-management stb. A média hatása a politikai életre abban is tetten érhető, hogy a pártok kénytelenek kisebb jelentőségű teret kiszakítani maguknak és átengedni a területet egyetlen pártvezérnek. A perszonalizációt azért követeli meg a média, hogy drámaiban, áttekinthetőbben tudja tálalni a politikai élet eseményeit a választóknak, és ehhez a pártoknak is alkalmazkodniuk kell. „A politikus nem tudja nem alávetni magát a televíziós népszerűség szabályainak, arra kényszerül, hogy sztár legyen, ellenkező esetben megszűnik létezni... A televízió az az eszköz, amelyik a leginkább ragaszkodik a perszonalizációhoz és a személyek közötti versengéshez.” (91. o.)

Mint azt Mazzoleni hangsúlyozza is, a politikai kommunikáció interdiszciplináris terület, magába foglalja a politikatudományt, a kommunikációszociológiát, a szociálpszichológiát, a nyelvtudományt és más tudományágakat is. Megítélésem sze-

rint talán éppen ezért, Mazzoleni túl nagyot akart markolni, amikor teljes áttekintést kívánt nyújtani e számos, egymással nem feltétlenül könnyen összetársítható területről. Éppen emiatt a kötet szerkesztése talán kicsit ellentmondásos, nem jut súlyuknak arányosan megfelelő felület az egyes tudományágaknak. Van, ahol eltalálja a szerző az optimális mennyiséget. Ilyen például a negyedik és az ötödik fejezet, a politika nyelvéről, szertartásairól, szimbólumairól és a választási kommunikációról. A kötet középpontjába állított két fejezetet érzem a mű legerősebb, leginformatívabb részének, itt felel meg leginkább Mazzoleni a kitűzött célnak. A kötet itt kimondottan olvasmányos, érdekes, és átfogó képet ad a politikai kommunikáció ezen területeiről. Többoldalú definíciót kaphatunk a nyelvezetről, amelyet a politika használ, a politikai arénában használatos diskurzustípusról, annak elágazásairól. Meghatározza a politikai nyelv négy alaptípusát (buzdítás, jog, közigazgatás és alkudozás) és elemzési elveket is kínál ezekhez. Izgalmas a politikai szertartásokról szóló rész, amelyben történeti áttekintés mellett a jelenre vonatkozó eligazítást is olvashatunk, elmélkedhetünk a konzervatív típusúnak tekinthető rítusok állandóságáról és változásairól, végül a politika szimbolikájáról és a retorikáról.

Különösen jól sikerült a választási kommunikációról szóló fejezet. A szerző itt szakít leginkább az elméleti háttér tudományos feldolgozásával, a kötet itt a leginkább gyakorlatias és kézzelfogható. (Minthogy a nem túl vaskos fejezetekben amúgy sincsen mód ezeknek az iskoláknak meggyőző igényű feldolgozására, talán túlzott elképzelés volt ennek kísérlete.) A választási kommunikáció tehát az a terület, ami valóban közelebb viszi az olvasót a politikai kommunikáció egészéhez. „Nem túlzás azt állítani – írja Mazzoleni –, hogy a választási kommunikáció jelensége magában foglalja a politikai kommunikáció szinte egész területét abban az értelemben, hogy ez utóbbi együtt jár azokkal a kommunikatív folyamatokkal (azokat keresztezi és több ízben fölébük is helyezkedik), amelyek a konszenzus megszerzéséhez és a népi akarat mobilizálásához kapcsolódnak, ahhoz a két történéshez, amely különösen a választásokon valósul meg.” (123. o.) Ha ehhez hozzátesszük, hogy a videokrácia korában a fejlett demokráciákban szinte mindenhol megvalósulni látszik a permanens kampány, könnyen belátható, hogy ez a terület valóban viszi a pálmát, tanulmányozása megkerülhetetlen és nélkülözhetetlen.

Érdekes megfigyelés, hogy kutatásának népszerűsége három alappilléren nyugszik: 1. a küzdőszellem és a drámai természet; 2. a pártverseny és a piaci verseny analógiája; 3. a média politikára gyakorolt hatása itt nyilvánul meg viszonylag a legegyszerűbben. Mazzoleni a három pillér mellett bemutatja a választási kommunikáció típusait is, majd pedig bővebben megvizsgálja a pártok és a jelöltek választási kampányát is. A feje-

zet csúcspontja a politikai marketinggel foglalkozó rész, amely részletesen mutatja be az egyes modern marketingtechnológiákat, nem meglepő módon modernségük ellenére néhány ezek közülük még így is több ezer éves... Ilyen a door to door kampány, a mozgósítás, a nagygyűlés. Számos egyéb eszköz csupán a technika fejlődésének üteme miatt nem került használatra korábban, de az elmélet egy srófra jár; ilyenek a telemarketing, direkt marketing, a televíziós reklám stb. Érdekes, ahogyan a bemutatott marketingeszközök fokozatosan kopogtattak be hozzánk is.

Ehhez tartozik még a kötet egyik – a hazai olvasók szempontjából nézve legalábbis –gyengése, ugyanis a szerző legtöbbször olasz példákat villant fel, ráadásul nem is minden esetben a legismertebbeket. Megeshet, hogy a magyar olvasóközönség nem eléggé járatos napi szinten az olasz belpolitikában, így egyes példák nem sokat mondanak vagy éppenséggel félrevezetnek. Hiányoltam továbbá a negatív példákat, a baklövések bemutatását is. Ezek felvillantása sok esetben legalább olyan tanulságos lehet, mint a pozitív esetek feldolgozása. Talán még érthetőbbek is, mint a konkrét, kevésbé ismert olasz történetek. Még több sztori talán jót tehetett volna a kötet szövege olvashatósságának is, ha már a cél nem egy száraz tankönyv prezentálása volt.

Azt is itt kell megjegyeznünk, hogy az olasz belpolitika sokkalta sűrűbben produkál választásokat, mint a magyar, ebből is adódhat némi szemléletbeli eltérés. Nem is beszélve az olasz és a magyar habitus közötti eltérésekről: Mazzoleni például pozitívként jegyzi meg, ha egy politikai szereplő bátran gesztikulál a televízióban; egy magyar honfit vélhetően idiótának tartának hasonló körülmények között... Sajnálatos az is, hogy példájának túlnyomó részét az 1994-es olasz kampányból citálja, és ezen a gyorsan fejlődő területen a majd' 10 évnyi különbség időben annyira távol esik, hogy sokszor nehéz kihámozni bármiféle értelmes párhuzamot. Az is tény ugyanakkor, hogy Berlusconi Forza Italiája ekkortájt bontott zászlót és egyben diadalmaskodott is, érdemes lehet tehát odafigyelni a párhuzamokra. Mint ahogy számos párhuzam figyelhető meg az egyes bevetett marketingeszközök terén is; mostanra az arzenál csaknem azonos.

Rendkívül értékes képet ad a kampány körül sündörgő szakértőkről, megismerhetjük a politikai tanácsadókat, imázsstratégákat, spindoktorokat (ez utóbbiak elsősorban azért felelősek, hogy a hírekből sikerüljön mindig pozitív üzenetet kihozni az adott politikusra, pártra nézve). Tanulságos a televízió választási hirdetéseivel kapcsolatos rész is, amely kritikai reflexiókkal zárul. „A televízió living-room kampánnyá változtatta a választási kampányokat, eladdig, hogy a televízió folytán olyan, mintha a jelölt lenne ott minden egyes otthonban, nem

csupán az aktivista” – idézi a szerző D. D. Nimmót, aki szerint „a célközönségbe való behatolás finom technikái és a kereskedelmi szakértelem igénybevétele, amelyek a televíziós eszköz cinikus használatával a jelöltek és a választók közötti intim, interperszonális tér illúzióját kínálják, lerombolják a politikai tereket”. (142. o.) Számos borús jóslatot fest még fel Mazzoleni, de végül megkönnyebbülten vehetjük tudomásul, hogy „a dirty politics már jóval az »inkorrekt« és »erkölcstelen« televíziós reklám elterjedése előtt is létezett”. (144. o.)

A nem kevésbé izgalmas hatodik fejezet a választási kampányok tömegkommunikációs tálalását tárgyalja. Megvizsgálja a politikai kampány napirendjét, ezen belül is az egyes médiumok és egyes politikai aktorok szerepét. Itt is rávilágít – kissé redundáns módon – a média és a politikusok közötti kölcsönös függésre, a hírehségre és a hírekbe való bekerülés éhségére. Elgondolkodtató önigazolási effektusra hívja fel a figyelmet, amikor ezt írja: „ha sok újság különböző okok miatt rossz fényben tüntet fel egy pártot vagy jelöltet vagy azoknak néhány kezdeményezését, nyilatkozatát, akkor a többszörös tálalási rendszer miatt – amely szétszórja, majd újra felfogja ugyanazt a hírt a tájékoztatás egész világában – beindul az önigazolás mechanizmusa, amely az érdekelt politikai alanyoknak nagy problémát okoz abban, hogy újra pozitív képet adjanak magukról”. (149. o.) Végigveszi a tömegkommunikációs tálalás jellemzőit és fajtáit, a hírszelekció fontosságát és jellemzőit, a kampányinformáció csomagolását, a politikai hírek műfajait.

Érdekes olvasmány a közvélemény-kutatásokra vonatkozó megállapítások összegzése, amelyből kiderül, hogy ezek a kutatások tulajdonképpen sokkal kevesebbet árulnak el a valóságról, mint amennyire maguk is alakítják azt. „Meghatározó súlyuk van a jelölésben és a kampány előkészítő szakaszában, mivel eszközei a vetélkedésben részt vevő felek erőviszonyai meghatározásának, egyben elemei a pártok és az esetleges jelöltek közötti tárgyalásnak, valamint ürügyül is szolgálhatnak az ellenfél megtámadásához.” (173. o.) A közvélemény-kutatásokért azért is hálás a média, mert ezek a számadatok rendkívüli módon le tudják egyszerűsíteni a világot, önmagukban is hírértékűek, ráadásul remekül dramatizálhatóak; egyszóval tökéletesek arra, hogy a sajtó címdalra tűzhesse őket. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a jól ismert tényt sem, hogy a közvélemény-kutatások önbeteljesítőek is lehetnek, de legalábbis visszahatnak vizsgált tárgyukra, a közvéleményre.

A fejezet zárásában Mazzoleni bemutatja, hogy a választási kampány tálalása hat a politikai szereplőkre is, akik a szabályszerűségekhez alkalmazkodva igyekeznek híreket szolgáltatni, igazodnak a lapzártákhoz, rövidítenek mondataikon és mondánivalójukon, emészthetővé teszik a politikát a nagyközönség számára. (Ehhez kapcsolódik a kritikai reflexió, amely cinkos-

sággal vádolja meg az újságírókat és a politikusokat, a politikusok mozgásterét behatárolja, ráadásul olyan kiválasztódást érvényesít, amelyben a „legtelegénebb” személy lesz a politikai vezér, és nem pedig a szakmailag legrátermettebb.) E fejezet érdekessége az is, hogy a kötetben ez az egyetlen hely, ahol bőségesen találunk ábrákat, táblázatokat és grafikonokat, ezek hiánya kimondottan feltűnő a többi fejezetben.

Korábban említettem, hogy maga Mazzoleni is hivatkozik arra, hogy interdiszciplináris tudományágat mutat be. Megítélésem szerint a kötet záró két fejezete épp ennek az elképzelésnek esett áldozatul. A VII., a politikai kommunikáció hatásai és következményei címet viselő fejezet nem illeszkedik szervesen a kötetbe, már címe is azt sugallja, hogy nem teljesen letisztult a helye. Mazzoleni elméleti részletekbe merülve, véleményem szerint feleslegesen vizsgálja az üzenetekre és a kibocsátókra vonatkozó változókat, a tömegkommunikáció keretbe foglaló szerepét, és sok egyéb bizonyára fontos területet, amelyek valóban hasznos kifejtéséhez a könyv nem kínál megfelelő terjedelmet.

Ha az elméleti megállapítások túlburjánzása igaz volt a hetedik fejezetre, akkor még inkább az a könyv zárófejezetére. Kicsit erőltetett módon hozza elő Mazzoleni a politikai szocializáció területét, s noha valóban sok összefüggés található a politikai kommunikációval, ez a rész inkább csak az interdiszciplinaritás újbóli igazolása miatt lehetett fontos a szerzőnek. Kicsit jobban védhető a tájékozott állampolgárról és a politikai részvételtől szóló rész, de a kötet enélkül is teljes egész lenne.

A zárófejezet azonban így is tartalmaz egy rendkívül messzire vezető, bölcs és egyben önkritikus megállapítást, amikor a választó szavazásról való döntését „központi rejtélynek” nevezi. Való igaz, hogy ameddig nem tudjuk pontosan, hogy a választópolgár mi alapján dönt arról, hogy elmegy-e szavazni, és ha igen, akkor mire voksol, addig semmit se tudunk. „A választás indítékait megérteni annyit jelent, hogy megértjük a hatalomért folyó játékot, hogy azt esetleg irányítani is tudjuk (...) senki sem tudja igazán, milyen hatása van a televízióknak (...), akik kutatni szándékoznak ezen a téren: ne legyenek illúzióik a tekintetben, hogy univerzálisan érvényes paradigmát tudnak felállítani a tömegkommunikáció hatásáról a politikai viselkedésre.” (227–231. o.) Valószínűleg ez a bizonytalanság, ez a „nem tudás” a garancia arra, hogy a politikai kommunikáció játszmaí hosszú-hosszú ideig megjósolhatatlan kimenetelű játékok maradnak, és hogy a terület még számos kiváló kutatási területet kínál az önként jelentkezőknek.

Szokács Kinga fordítása szépen követhető, olvasmányos, bár néhol szóismétlésre bukkanhatunk, az angol szakkifejezéseket pedig nem minden esetben próbálja meg megmagyarázni, érthetővé tenni. A könyv borítóján egy jól eltalált, kifejező kép lát-

ható. Egy torzonborz, ősz szakállas bölcs – feltehetően egy piac-
téren – magyaráz az őt körbeálló, áhítattal figyelő közönségé-
nek. Az agóra persze sokat változik, fejlődik, alakul. De a lényeg
nem; továbbra is a meggyőzés, a rávezetés marad a politikai
kommunikáció középpontjában. A kötet szép kiállítású darab, vi-
lágos, kezelhető, mutatós példány.

* * *

Szintén fontos témájú könyvet jelentetett meg a Sárközy Erika
sorozatszerkesztésében készülő Erasmus könyvek sorában az
Akadémia Kiadó. Mazzoleni könyvéhez hasonlóan itt is a vá-
lasztók megnyeréséhez vezető útról, a politikai kommunikációról
esik szó, azonban annak egy sokkal lényegretörőbb részéről:
a választásokat megelőző kampánykommunikációról.

A tanulmánykötet a 2002-es országgyűlési választások kom-
munikációjának egy-egy speciális aspektusát dolgozza fel, elég-
gé változó színvonalon. A vizsgált területek kétségkívül jelentő-
sek, eddig – és főleg hazai vonatkozásban – feltáratlanok. A kö-
tet egyértelmű értéke, hogy a tanulmányok többsége azért ma-
gas színvonalú, újat is mondani tudó mű. Ez már csak azért is
fontos, mert egyelőre nem tolonganak a politikai kommunikáci-
óval, ezen belül is a kampánykommunikációval foglalkozó mű-
vek; ezen a területen nyomasztó az elmaradásunk a nemzetközi
politikatudományi szakirodalommal szemben.

Nyilvánvalóan vita tárgya lehetne, hogy miért pont ezt az öt
tanulmányt, miért ezt az öt témát tartották fontosnak kötetbe
rendezni. A dolog természetesen védhető, hiszen témáját tekint-
ve egyik dolgozat sem lóg ki a sorból, de bizonyos, hogy lehetett
volna egyéb, a 2002-es választáson megjelenő új kampánykom-
munikációs elemet is vizsgálat tárgyává tenni. Nem kizárt, hogy
gombhoz a kabát módjára a meglévő tanulmányokat gyűjtötték
össze, semmint előre kigondolták volna, hogy miről is kellene
szólnia ennek a könyvnek. Ennek ellenére ambiciózus célt jelöl-
nek meg a szerzők a könyv bevezetőjében. A cél tehát „egyrészt
az, hogy többet tudjunk meg a magyar politikai élet bizonyos
jellemzőiről, másrészt – s ezt tekintjük a kutatás kiemelt aspek-
tusának – a politikai kommunikáció működési mechanizmusá-
ról szerettünk volna mélyebb ismereteket szerezni” – írják.
Kérdés tehát az, hogy ez a mély mennyire mély, megtudunk-e
valamit a politikai kommunikáció működési mechanizmusáról.

Hogy az öt tanulmány a fontos téma ellenére sem képes igazán
fontos könyvvé formálódni, annak több oka is van. Egyrészt az
olvasónak olyan érzete lehet, mintha némely szerző csupán ujj-
gyakorlatnak tekintette volna vonatkozó tanulmányának elkészí-
tését, részben a már általa is leírt gondolatok miatt, másrészt a
sokat ígérő bevezető ellenére sem ásott le a téma mélyrétegeibe.

Magasra teszi a lécet a többiek számára mindjárt az első dolgozat. Kiss Balázs tanulmánya a tabloidizáció (bulvárosodás) és a perszonalizáció jelenségével foglalkozik. (A témában emlékeztetes előadást is tartott már Kiss a *Hol a határ?* konferencián, amelynek anyaga később kötetben is megjelent.¹⁾ A téma is hálás bizonyos tekintetben, hiszen kétséget kizáróan új és nagyon fontos jelensége volt a tavalyi kampánynak a vezérek mögé rendeződés, és a politika „felhígulása”, fogyaszthatóbbá tétele. Kiss bemutatja, hogy a perszonalizációnak két eltérő jelentése is van. Egyik a vezéresedés, „vagyis a kampánytörténesek és -üzenetek áttevődése a szervezetekről a személyekre”, másik pedig a popularizálódás, ami a politikai történeseknek az „egyszerű emberek” életén keresztül történő megjelenítését jelenti. A tabloidizáció három rétegben is végbemegy a hírszolgáltatáson belül. Egyrészt a bulvár kiszorítja a minőségi sajtót a standokról és a hullámhosszokról. Másrészt az egyes orgánumon belül is egyre nagyobb helyet foglalnak el a bulvárnak minősíthető cikkek, illetve műsorok, végül pedig az egyes cikkeken, műsorokon belül is átveszi a teret a bulvárosodó hangnem, létrejönnek a hibrid műfajok.

A bulvárosodás folyamatát gyakorlatilag fokról fokra végigkövethettük, követhetjük az elmúlt és elkövetkező években, de a vezéresedés vadonatúj elem volt a tavalyi választáson. (Legalábbis abban az értelemben, hogy egyértelműen két „vezér” között zajlott a küzdelem, közülük és nem pártok közül választott a szavazók túlnyomó többsége.) Kiss remekül mutatja be, ahogyan Medgyessy fokozatosan vezérként jelenik meg a kampányban (Orbán Viktor esetében ez kevésbé volt újszerű), végigveszi az egyes fontosabb beszédek tartalmát, az országjárás jelentőségét, az MSZP miniszterelnök-jelöltjének magától a párttól való megkülönböztetését.

Megítélésem szerint a dolgozat kevésbé jól sikerült része az a néhány gondolat, amely azt boncolgatja, hogy Medgyessy mennyiben volt a legalkalmasabb jelölt a szóba jöhető szocialista jelöltek közül. Ugyan itt is értékes megállapításokat olvashatunk, de valahogy túl sok a talány, túl sok a feltételezés és kevés a biztos információ az érvek között. (Ideértem azt is, hogy Kiss úgy kalkulál Medgyessy SZT-múltjával, mintha ez alapvetően meghatározta volna a szocialisták stratégiáját, noha erről végképp semmi bizonyos nem tudható. Ráadásul a D-209-ügy még többször visszaköszön a tanulmányban. Ha már belemegy Kiss ennek a helyzetnek az elemzésébe – szükségtelenül –, akkor el kell mondani, hogy nagy valószínűséggel az általa feltételezettnél jóval bonyolultabb folyamatok és erőviszonyok alakítják ki, hogy ki legyen végül a jelölt.)

A dolgozat jogosan időzik el a későbbi miniszterelnök verbális képességeinek vizsgálatánál, hosszan elemezve a miniszterelnöki vitát megelőző taktikai vitát is. Visszagondolva a tavaly

márciusi–áprilisi időszakra, abszurdnak hat, hogy a két vezető párt heteken keresztül vitatkozott a vitáról, plazmatévékről, a vita feltételeiről. Felsejlik a kép, amint Medgyessy Péter óráját nézegetve (amelyről később szórólapokon tudtuk meg, hogy milyen nagyon drága) toporog a Béke Szállóban, és konstatálja, hogy Orbán Viktor, ígéretének megfelelően, tényleg nem jött el. Másfél év távlatából visszanezve egészen bizonyos, hogy másféle gondolatokat ébreszt ez bennünk, mint annak idején, de Kissnek tökéletesen igaza van, amikor ezt annak illusztrálására használja fel, hogy a jelöltek összecsapásának fontosságát kiemelje, mint a vezéresedés egyértelmű jelét.

Orbán vezérként való bemutatása természetesen könnyebb feladatnak tetszik. A Fidesz jelöltjének „a ciklus alatt végig különleges médiakörítésben volt része, sokszor egyszerűen azért, mert olyan eseményeket hoztak létre tudatosan körülötte, melyek újabb és újabb oldaláról ismertették meg az állampolgárokkal. Vendégül látta állampolgárok százait a Parlament épületében, segítkezett az árvízi gátakon, láttuk körmenetben és futballmérkőzésen, vett át egyetemi díszoklevelet és kapott kécsókot, társalgott nagy országok vezető politikusaival és »kisemberekkel«, megtudtuk, hogy nem veri a feleségét, viszont gondosan neveli gyerekeit.” (22. o.) Érzékletes leírás, amely jól támasztja alá a vezéresedés tételét.

Nagyon izgalmas a tanulmány azon része, amely a personalizált támadásokról szól. Egyértelmű, hogy a vezéresedés végbemenetele után már nem a pártot, hanem magát a leadert kell támadni, és ezt a két oldal eltérő sikerrel oldotta meg. Kiss szerint jellegzetes példája volt a vezér támadásának dr. Kende Péter botránykönyve, amely alkalmas volt Orbán Viktor démonizálására. Kiss szerint a jobboldali sajtó nem kapcsolt időben, vagy nem vették komolyan, hogy Medgyessy az utolsó pillanatokig is miniszterelnök-jelölt marad, ezért több irányba próbáltak tüzelni. (Az, hogy a jobboldali sajtó arra számított volna, hogy Kovács László lép Medgyessy helyére, szintén Kiss kevéssé bizonyítható feltételezésesei közé sorolandó.)

A dolgozat hátralévő részében a popularizálódással foglalkozik, bemutatja, hogy sajtó egyre inkább hajlamos arra, hogy a politikát ne nagy összefüggések rendszereként, hanem az átlagember életére gyakorolt hatások bemutatása révén tálalja. Megvizsgálja „a hétköznapiság” taktikáját, amelynek legjellegzetesebb példája az a száznapos program volt, melynek révén bárki kiszámolhatta magának, hogy neki személy szerint hány forintot hozna a kormányváltás. A „vezér popularizálódása” a megszokott tétel szerint a leader nép közé vegyülését, a „kisemberek” gondjával való megismerkedést jelöli. Jócskán láthatunk erre példát mindkét oldalon.

Dányi Endre nem merül bele aprólékosan a tavalyi választás részleteibe, hanem inkább kurrens elméleti háttérrel, dicsére-

tesen messziről indítja útjára a posztmodern kampánytechnikákról és az ellenőrzés válságáról írott dolgozatát. A választás itt inkább csak apropó a valóban tanulságos elmélet megfogalmazására. A tanulmány kitűzött célja, hogy a kampány példáján mutassa be, hogy az új technológiák tömeges használata milyen kihívásokat jelent a politikai rendszer szereplői számára; állítása szerint az új, decentralizált technikák (e-mail, sms) képesek átalakítani a politikai kommunikáció korábbi szabályait. (Az állítás végül csak részben nyer igazolást; egyelőre csak annyit mondhatunk ki, hogy kismértékben mindenképpen képes módosítani azt, de átalakításról egyelőre nincs szó.)

A dolgozat célja, hogy három egymástól függetlenül kezelt elmélet szintézisét teremtsen meg. Az első a kontrollforradalmat, vagyis az információáramlást ellenőrző szervek a digitális kódolás miatti nehézségeit mutatja be. Az interneten lévő tartalmat könnyű tárolni, másolni, formálni, reprodukálni és a „megszokott” kapuőröket kicselezve továbbítani is. (Ez a jellemző két irányban is kifejti hatását, hiszen kétségtelenül rendkívül demokratikus információáramlást tesz lehetővé, de remekül tudja hasznosítani, hogy mást ne is említsünk, a nemzetközi terrorizmus is.) Dányi Grove elméletére hivatkozva jegyzi meg, hogy ezek a változások magát a rendszert változtatják meg, és kialakul a kontrollválság. (45. o.) A második elmélet, az e-demokrácia (ez egyébként a Dányi-Sükösd-féle műhely² névadója is), amely a nép uralmának kiüresedett fogalmát lenne hivatott felváltani, de legalábbis árnyalni. Az e-demokrácia a technoutópisták szerint út lehet a közvetlen demokrácia, az „intelligens közösség” megvalósulásához, míg mások, a technorealista és technopessimisták; borúlátóbbak az emberi kapcsolatok felbomlásától, pszeudoközösségek létrejöttétől, sőt az állami felügyelet kiterjedésétől és a nyilvános tér szétaprózódásától tartanak. A harmadik elmélet a „tartalomszolgáltatás vs. személyközi kommunikáció” vita bemutatásához kapcsolódik. Dányi vázolja a mostanában divatos „vírusmarketing” fogalmát, és ezzel jut el a 2002-es választásokig; az elméletek bemutatása után a gyakorlati résszel is foglalkozik. Láthattuk, hogy a tartalomszolgáltatás területén nem mutattak sok újdonságot a mértékadó pártok, nem igazán tudtak mit kezdeni az interaktivitás nyújtotta lehetőségekkel sem. Ugyanakkor az újfajta kommunikációs csatornák (e-mail, sms) valóban forradalmasíthatják a politikai kommunikációt, amint erre jó példa volt (vö. kontrollvesztés), ahogy az MSZP által meg nem szervezett, spontán nagygyűlés alakult ki a Vörösmarty téren, amíg a prominensek a Gerbaud-ban beszélgettek egymással. A vírusmarketingre számos másik példát is hoz a szerző a Nyílt Társadalom Intézet (OSI) által összegyűjtött e-mail, és sms archívumból³, és ezek között sok akad, amely alkalmas volt a mozgósításra, aktivitás fokozására. A szerző tehát gyakorlati

példákon keresztül illeszti közös modellbe a három elméletet, fontos lépést téve a későbbi kutatások felé. Ugyanakkor, amint erre korábban Dányi is utal, a technikai változások annyira gyorsak és olyan sokirányúak, hogy nincs rá garancia: akár a közeljövőben teljesen másfelé ne forduljanak, és a csak kiforróban lévő elméletek bizonyos értelemben máris talajukat veszítik.

Reményi Andrea Ágnes munkája a 2002-es kampányviták interakciós elemzésére vállalkozik. (Négy vitát vett fel a vizsgáltak közé, ebből csak három [Pokorni–Kovács, Medgyessy–Orbán, pártelnökök a tv2-n] zajlott az országgyűlési kampány keretében, a negyedik elemzett vita a főpolgármesterek közötti volt.). Az izgalmas kutatás vizsgálja az interakciós jelenségeket, ezek a kérdések, a válaszadás és válaszmegkerülés, a vitapartner vagy a közönség megszólításának témája, a témaváltás, a beszédmennység, a szóátadás, a közbevágás és a hezitációs lehetőségek. A szerző közvélemény-kutatási adatokkal vázolja fel, hogy milyen jelentősége van a nagyközönség várakozásainak a vita végeredményének megítélésében, és az sem árt, hogy – mivel talán kevésbé ismert területről van szó – a megszokottnál hosszabban mutatja be a konverzációelemzés, interakciós elemzés kutatási folyamatát. Alapos jellemzést olvashatunk a kampányvitákról is, amelyek legfőbb célja természetesen nem egymás, hanem a közönség meggyőzése. Azt is megjegyzi, hogy a kampány utolsó fázisában tartalmilag újat mondani már nem lehetséges, ezért a meggyőzés inkább retorikai, semmint tartalmi kérdés. Ebben a részben mutatja be az elemzett viták reguláris rendjét is. Véleményem szerint, ha már ilyen alaposan mutatja be ezeket a szabályokat, akkor akár érdemes lett volna azt is megmutatni, hogy ezek a szabályok milyen konkrét befolyással lehetnek a vita kimenetelére, de ez sajnos hiányzik a tanulmányból.

Ezt követően már a konkrét viták elemzése következik, megfigyelhetjük, hogyan gyakorolt kontrollt az idő és a megszólalás joga felett Kovács László és Pokorni Zoltán, vagy éppen hogyan teljesített ezen a területen Medgyessy Péter és Orbán Viktor. A közbevágás technikájának elemzésére jól adta magát a tv2-n lefolytatott emlékezetes pártelnöki vita, ahol a rendelkezésre álló idő nagyobbik részében egynél több szereplő beszélt egyszerre; valóban „egymás szájából” szedték ki a szót.

A tanulmány kicsit talán túlrészletezett eleme az időhatárok betartásáról szóló, ebben ugyanis a moderátorok teljesítményét veszi górcső alá, akik ugyan kétségtelenül alakítói lehetnek egy-egy vitának, de kampánykommunikációs szempontból nem érdemes elemezni a mutatónyukat. (Ennek ellenére érdekes ismét látni, hogy például hogyan folyt szét, hogyan kúszott fel 110 helyett 140 percesre a Kovács–Pokorni-vita Betlen János moderálása alatt, és hogyan tartotta be a pontos műsoridőt Bárdos

András a Medgyessy–Orbán-vitán.) Paradox ugyan, de ezeket a technikákat a moderátor újságíróknak, mint szakembereknek pontosan kellene ismerni és alkalmazni, míg a politikusok meggyőződésük szerint egy-egy kiragadott helyzetben kevésbé voltak tudatában annak, hogy amit tesznek az éppen – példának okáért – a „témák interpretálása feletti kontroll”.

A dolgozat talán legszemléletesebb fejezete az, amelyben a szabályszegéseket mutatja be Reményi az egyes vitákon keresztül. Ilyen „szabályszegéseknek” számít a közbevágás, amelyet a tv2-s pártelnöki vitán érzékeltet jól a szerző. A másik ilyen szabályszegés a másik fél megszólítása, illetve ennek elhárítása, amelyet, az előzetes megegyezés szerint kerülniük kellett volna a főpolgármester-jelölteknek, mégis több kísérlet történt Schmitt Pál megszólítására a két másik jelölt részéről. Reményi két konklúziót von le, az egyik szerint „a vitában nemcsak a racionális, vagyis argumentációs szinten érdekeltek a résztvevők abban, hogy partnerük/partnereik fölé kerekedjenek, hanem viselkedés, így a nyelvi viselkedés szintjén is”. (96. o.) Másik konklúziója szerint a résztvevőkön, a közönségen és a moderátoron kívül az is szükséges ahhoz, hogy a vita valódi kampányvitává váljon, hogy a vitatkozó felek interakcióban legyenek, mondanivalójukat egymásra vonatkoztassák.

Kicsit kilógónak érzem a kötetben az egyik szerkesztő, Schleicher Nóra tanulmányát a női politikusi szerep nyelvi konstrukciójáról. A dolgozat felvázolt célja, hogy a társadalmi nem (gender) és a nyelvhasználat kapcsolatára vonatkozó elméletek, kutatások eredményeit felhasználva választ keressen arra, hogy milyen lehetőségei vannak a nőknek a politikai szférában való megnyilvánulásra, és hogy milyen szerepvárásoknak kell megfelelniük ahhoz, hogy az adott női, illetve politikusi szerepeket betölthessék. Hogy a cél elérése kétségesen teljesíthető, az már akkor kódolva lett a dolgozatban, amikor az elemzés tárgyául Dávid Ibolya a fent már említett tv-2-n lévő pártelnöki vitában való szereplését választotta. Nyilván szubjektív a dolog, és nem is reprezentatív a minta, de még nem találkoztam olyan emberrel, aki Dávid akkori alakítását az éppen őmiatta emlékezetessé vált vitában ne nagyon gyengének ítélte volna. Az egyöntetűen elmarasztaló ítélet és a kirívóan sikerületlen szereplés alkalmatlanná teszi ezt a tv-műsort, hogy egy ilyen jellegű elemzés tárgyává váljon (szemben például Reményi tanulmányával, amelyhez ideális választás volt). Ráadásul Dávid kampánybéli szereplése nem volt hangsúlyos, szinte alig jelent meg a kortesidőszak alatt. Ha már ezt a témát dolgozza fel Schleicher, mindenképpen indokolt lett volna más női példát választania (akár Lendvai Ildikó, akár Szili Katalin szereplésére gondolva vissza).

Érdekes viszont a különböző feminista irányzatok bemutatása (liberális, radikális, illetve posztmodern feminizmus). Majd

részletekbe menő elemzést olvashatunk a gender és a nyelvhasználat összefüggéseiről és a különböző modellekről. Ezt követően mutatja be kutatásának másik rétegét, amivel, megítélés szerint ugyanaz a gond, mind Dávid Ibolya szereplésének kiválasztásával. Jelesül, az elemzésre kiválasztott negyvenkettő cikk (ami egyébként nem túl sok) olyan helyekről került kiállításra, amelyek leegyszerűsítik, egyben deformálja a kutatás eredményét. Nem lehetünk meglepve, hogy a bulvár Mai Napban megjelent 9, a konzervatív Magyar Nemzetből származó 16 (!) és a szélsőséges Magyar Demokratából kivett 1 cikkben valóban könnyűszerrel rá lehet bukanni olyan dehonesztáló kifejezésekre, amelyek bármelyik feminista tételt alátámasztják. Ezzel áll szemben például a Népszabadságból kiállított mindössze 5 darab, vagy a Magyar Hírlapból származó 7 darab írás. Különösen kínosnak érzem, hogy a tételek igazolására a vizsgálat tárgyává teszi Staller Ilonát, alias Ciccolinát is, úgyis mint magyar politikusasszonyt, ami önmagában olyan képtelenség, hogy némiképp komolytalanná teszi a kutatást. A nemzetközi genderdiskurzus nem kifejezetten pornószínésznőknél alapszik, még akkor sem, ha valamelyiküknek politikai ambícióik is vannak. (Ráadásul miért csodálkoznánk, hogy a Mai Nap kétértelmű utalásokat tesz az expornóosztárral kapcsolatban? Vagy Schleicher miért idézi több helyen is tételeinek alátámasztásául a köztudottan magyar nyelvi problémákkal is küszködő Ciccolina „Hát záporosó, zivatar én úgy sírtam” kifejezését?) Máshol pedig politikusnők kifejezésébe magyaráz bele olyan kitételeket, amelyeket nem mondtak. (Lendvai, 110. o.) Ugyanezt az erőltetett belemagyarázást éreztem a diskurzusszervező metaforák esetében is.

Dávid Ibolya tv-2-n történő szereplését a Reményihez hasonló eszközökkel elemezni a szerző (együtt elhangzó beszéd, beszélőváltás, metadiskurzus). A levont tanulságok persze alátámasztják a kiindulást, „Dávid a műsorban a férfiakéhoz hasonló politikusi szerepben jelenik meg. (...) A történelmi-társadalmi okoknál fogva a politikusi szerep és a férfi szerep között szoros megfelelés van, a szerepvállalások hasonlóak. Dávid tehát a politikusi szerepvárásokhoz igazodva a férfiszerephez is igazodik, sőt, azt is mondhatnánk, azt el is túlozza.” (130. o.) De hogy azért ne maradjunk csak az átvett férfiszerepeknél, a szerző még felkeresi Dávid Ibolya honlapját, ahol – minő szerencse – a női szerepre is talál példákat, öltözködési tanácsok, receptek, családi fotóalbumok képében. Schleicher végül a két szerep elegyítésének helyes arányának tudja be Dávid kedvező népszerűségi mutatóját is.

A kötet zárótanulmányát a Hegyesi Adrienn–Melegh Attila szerzőpáros jegyzi, és az Orbán–Nastase-egyezmény és a státustörvény sajtóbeli reprezentációjának és diskurzív rendjének elemzésére vállalkozik. A téma roppant érdekes, de meg kell je-

gyeznünk, hogy annyira egyedi és egyszeri vitáról van szó, hogy a kampánykommunikációra vonatkozóan hosszú távú következtetést szinte lehetetlen levonni belőle. Érzik ezt a szerzők is, akik a szorosan vett kampánykommunikációt közvetlenül nem érintő aspektust, a Kelet–Nyugat-diskurzust vizsgálják talán a legmélyenszántóbban.

Miután bemutatják a módszertani eljárást, felvázolják a státustörvény, majd az egyezmény vitájának hullámait, eseménytörténetét. Majd érdekes fejtegetés következik a vitában megjelenő narratívákról, az egyes narratívák visszaszorulásáról, újabbak megjelenéséről. Ennek fényében nagyon tanulságos a napisajtó elemzése, amely megmutatja, hogy mely elemeket boncolgatott a „kormánypárti Magyar Nemzet” és melyeket a „három ellenzéki napilap”. A legaktívabb a Magyar Nemzet volt, amely például egyszer sem nevezte az Orbán–Nastase-egyezményt „paktumnak”, és az ellenzék tevékenységét sűrűn „hecckampánynak”, és „pánikkeltésnek” minősítették. Elemzik még egyes civil szervezetek és magánszemélyek részvételét a vitában. Természetesen önálló tárgyalást igényelt a „külföldi munkavállalók” kérdése is, amelyekkel kapcsolatban az ellenzéki lapok nemritkán használják az „előzönlik”, „zúdul” kifejezéseket, sőt még egy erősen sovíniszta-gyanús karikatúrát is bemutatnak a Népszavából.

A diskurzuselemzések között fontos helyet kap a nemzeti diskurzus, „amely a státustörvény és annak megalkotását nemzeti közösségi cselekvésként állítja be”. (154. o.) Ebben a diskurzusban jelenik meg leginkább a patetikus nyelv, a „felemelkedés” témaköre. Ehhez szorosan kapcsolódik a kisebbségvédelmi, transznacionális etnikai jogi diskurzus, amely a kisebbségekben élők egyénileg és kollektíven megélt hátrányos helyzetét és az állammal szembeni kiszolgáltatottságot hangsúlyozza. Egy másik diskurzus volt a státustörvény kapcsán a liberális jogkiterjesztés és diszkriminációellenesség, valamint egy másik a munkaerőpiac, avagy az állam szociális védelme. A már feljebb hivatkozott Kelet–Nyugat-diskurzus elemzésével zárul a tanulmány – és így a könyv is. A diskurzus „különböző formákban a világ társadalmait rendezi el egy Kelet–Nyugat-lejtő vagy hátrévonás mentén, amely felosztás értelmében a Nyugat civilizációs és fejlődési szempontból a történeti fejlődés csúcspontja és a többi közösség ehhez képest rendezhető el.” (162. o.) A téma kifejtése magas színvonalú és érdekes, de kérdéses, hogy ennek a kampánykommunikáció szempontjából nem elenyésző-e a szerepe.

Ez utóbbi a legnagyobb gond a valóban fontos témát boncolgató egész könyvvel is. Nem bizonyos, hogy a legjellemzőbb, legfontosabb aspektusokat elemző tanulmányokat választották ki, ráadásul a változó színvonal miatt lehetetlen egységesen megítélni ezt a kötetet. Annyi bizonyos, hogy a kampánykom-

munikáció, a politikai kommunikáció kevésbé feldolgozott a hazai szakirodalomban, így minden olyan művet örömmel kell fogadnunk, amely kísérletet tesz ennek bővítésére.

JEGYZETEK

¹ Sükösd Miklós–Vásárhelyi Mária (szerk.): Hol a határ? (Élet és Irodalom Könyvek. Budapest, 2002)

² eDemokrácia Műhely, www.edemokracia.hu

³ <http://www.osa.ceu.hu/kampanyarchiv/>